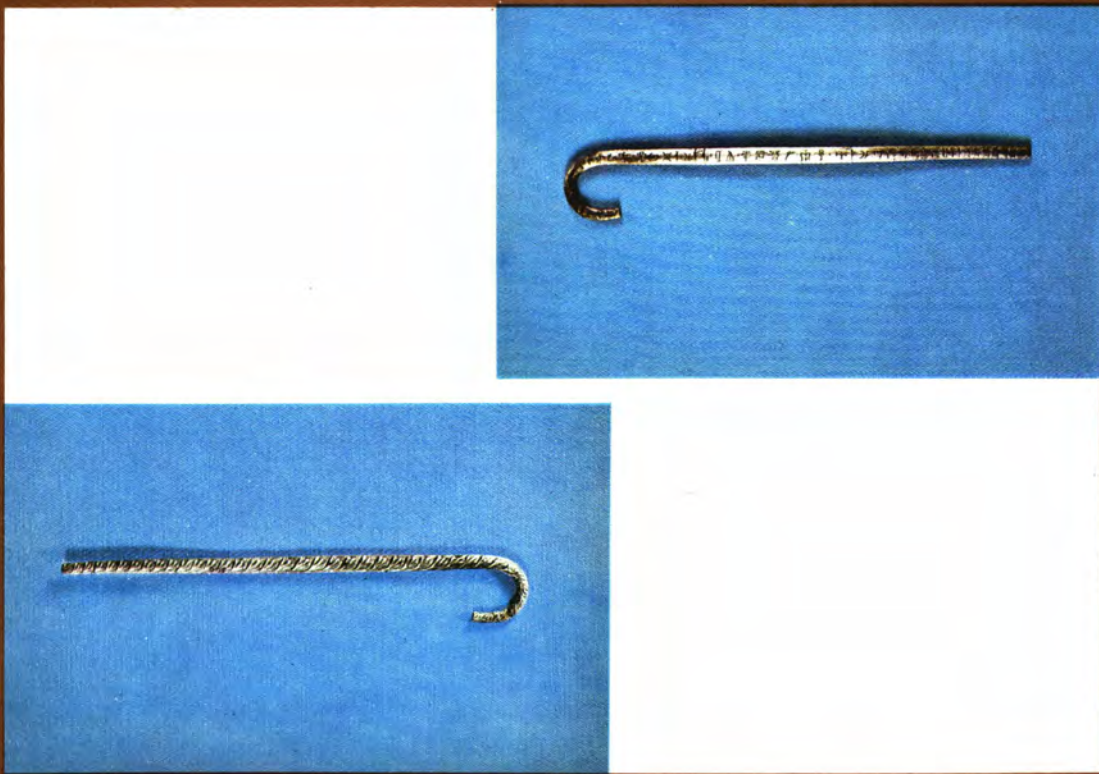

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ
ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

VIII 1975

ATHENS ANNALS
OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ

2

ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ»

«ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY»

(AAA)

Τὰ «Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν» εἶναι ἑξαμηνιαῖον περιοδικὸν ἀμέσου ἀρχαιολογικῆς ἐνημερώσεως. Ἐκδίδονται παρὰ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κατ' Ἰανουάριον καὶ Ἰούλιον.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Γενικός Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων

ΣΥΝΤΑΞΙΣ: Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΙΣ: Λουίζα Μοντεσάντου

ΤΥΠΟΓΡ. ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Κ. Φτυαῖ, Μ. Φιλίπ καὶ Σ. Κοντζιλέλου

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ: Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε.

Εἰκὼν ἐξωφύλλου : Οἱ δύο ὀψεις τῆς ἀργυρῆς περόνης ἀπὸ τὸ Μαῦρο Σπήλιο Κνωσοῦ.

© ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ
ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

«Athens Annals of Archaeology» is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every January and July by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration of the Ministry of Culture and Science.

DIRECTOR: D. LAZARIDIS, Inspector General of Antiquities and Historical Monuments

EDITOR: Athena G. Kaloyeropoulou. ART EDITOR: Louisa Montesantou. Texts translated into English by Mrs H. Zigada

TYPOGRAPHICAL CORRECTIONS: K. Ftyara, M. Philip, S. Kontzilelou

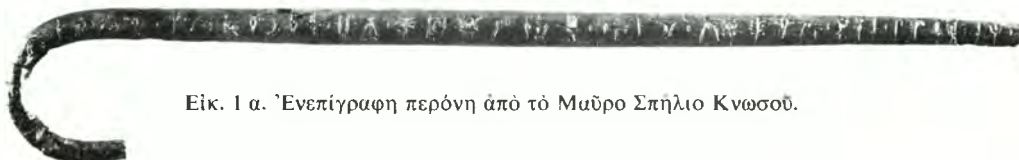
PRINTED: by K. MICHALAS S.A. Athens, Greece.

ADDRESS: TAP Service; 1 Tossitsa Str. Athens (147).

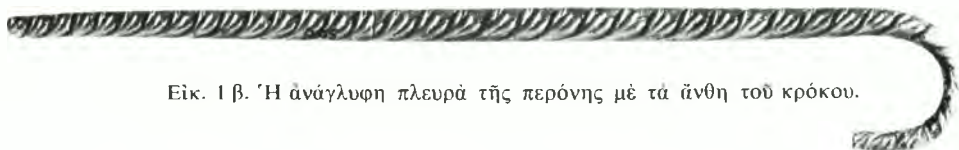
Picture on the cover : The two sides of the silver pin from Mauro Spelio at Knossos.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ</i>	Σελίς	Page
ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Καθαρισμός ἀργυρῶν ἀντικειμένων στοῦ ἐργαστήριου τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου (ἐνεπίγραφες περόνες καὶ ἐγχειρίδια)	133 - 138	Summary 138 - 139
Ε. ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ - ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ, Ἀθῆναι : Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος. Ἔργασιαι στερεώσεις	140 - 150	Summary 150 - 151
INGA HÄGG — ROBIN HÄGG, Discoveries at Asine dating from the Shaft - Grave Period	151 - 160	— —
Λ. ΜΟΣΧΟΥ, Τοπογραφικά Μάνης.	160 - 177	Résumé 177
Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΕΛΑΔΙΝΗ, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου εἰς Κύθηρα.	178 - 191	Résumé 192
Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰδήσεις ἀπὸ τῆς Θήβας: Ἀνεύρεση πρωτοελλαδικοῦ ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος.	192 - 198	Summary 199
ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ, Ἑλληνιστικὸν ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐν Χαλκίδι.	200 - 207	Summary 207
Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίαι στὴ Μονὴ Βλαχέρνας τῆς Ἁρτας.	208 - 214	Summary 214 - 216
Η. ΑΝΔΡΕΟΥ, Εἰδήσεις ἀπὸ τῆς Λευκάδας	216 - 221	Summary 221 - 223
Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Γεωμετρικὸς τάφος εἰς Βάτι Ρόδου	223 - 226	Zusammenfassung 226
<i>ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ</i>		
Ι. ΤΡΙΑΝΤΗ, Ἡ ἀρχαῖκή σφίγγα Ἐθν. Μ. 77	227 - 235	Summary 236 - 241
Κ. ΓΑΛΛΗΣ, Καύσεις νεκρῶν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιοτέραν Νεολιθικὴν ἐποχὴν εἰς τὴν Θεσσαλίαν	241 - 257	Summary 257 - 258
Α. ΚΑΝΤΑ, The Tripolis Street Graves at Argos	259 - 275	— —
Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἐπιτύμβια ἀπὸ τῆς Λαμπτρῆς	275 - 290	Summary 290 - 291
Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Στῆλες μὲ ἰωνικὸ ἐπίκρανο στοῦ Μουσείου τῆς Πάτρας.	291 - 302	Summary 302 - 304

Είκ. Ι α. Ένεπίγραφη περόνη από τὸ Μυῦρο Σπήλιο Κνωσσοῦ.

Είκ. Ι β. Ἡ ἀνάγλυφη πλευρά τῆς περόνης με τὰ ἄνθη τοῦ κρόκου.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΑΡΓΥΡΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ (ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΠΕΡΟΝΕΣ ΚΑΙ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ)

Τὰ τελευταῖα χρόνια ὁργανώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, με πρωτοβουλία τῆς Ἐπιμελητρίας Ἀγγελικῆς Λεμπέση, ἓνα καλὰ ἐξοπλισμένο ἐργαστήριο γιὰ τὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα. Ἡ προμήθεια τῶν ἀπαραιτήτων μηχανημάτων καὶ συσκευῶν πραγματοποιήθηκε με τὴν ἀρωγὴ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως

Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα, τοῦ ὁποῖου ἡ Πρόεδρος κ. Χριστίνα Σταθάτου ἐνδιαφέρθηκε ζωηρὰ γιὰ τὸ ἔργο.

Ἔτσι ἔγινε δυνατὴ ἡ ἀγορὰ τροχῶν καθαρισμοῦ, ἀποστακτῆρων, συσκευῶν κενοῦ, θερμοστατικῶν ματιῶν, κλιβάνων, στερεομικροσκοπίου με φωτογραφικὴ μη-

χανή, λυχνιών υπερύθρων ακτίνων, υπερηχητικού δονητού και σειρᾶς φαρμάκων. Σύστημα εξαερισμοῦ ἐγκαταστάθηκε ἐπίσης στὸ ἐργαστήριό γιὰ τὴν προστασία καὶ τοῦ προσωπικοῦ καὶ τῶν ἀντικειμένων. Τὸ ἐργαστήριό ἀνέλαβεν ὁ ἀπόφοιτος τῆς Σχολῆς Συντηρητῶν Ἀθηνῶν κ. Ἀντώνιος Φουντουλάκης, ἀφοῦ ἐκπαιδεύθηκε ὁκτὼ μῆνες στὸ Ἰνστιτούτο Ἑρευνῶν τῶν Γαλλικῶν Μουσείων (Λοῦβρο) καὶ στὸ Ἰνστιτούτο Ἀρχαιολογίας τῶν Μετάλλων στὸ Νανσύ.

Σειρὰ ἀσημένιων κοσμημάτων, νομισμάτων καὶ εἰδωλίων τοῦ Μουσείου πέρασε ἀπὸ τὸ ἐργαστήριό. Καθαρίστηκαν ἐπίσης καὶ ἀποκαταστάθηκαν τὰ ἀπειράριθμα, χάλκινα κυρίως, εὔρηματα ἀπὸ τὶς νέες ἀνασκαφές τῆς Σύμης Βιάννου. Ἰδιαίτερα σημαντικὸς ἦταν ὁ καθαρισμὸς μιᾶς ἀσημένιας περόνης (ἀριθ. Μ. Η. 540) ἀπὸ τὶς παλαιές ἀνασκαφές τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στοὺς μινωικοὺς τάφους τοῦ Μαύρου Σπήλιου Κνωσοῦ. Ἡ περόνη αὐτὴ εἶχε ἦδη δημοσιευθῇ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα Sir John Forsdyke (BSA 28 (1926 - 27) σελ. 267), ἀλλὰ ἐπειδὴ, μὲ τὰ τότε διατιθέμενα ἐπιστημονικὰ μέσα, δὲν εἶχε γίνῃ ἱκανοποιητικὸς καθαρισμὸς τοῦ ἀντικειμένου, εἶχε μείνῃ ἐντελῶς ἀπαρατήρητη μιὰ μακρὰ ἐπιγραφή τοῦ γραμμικοῦ Α συστήματος, ποὺ εἶναι χαραγμένη πᾶνω στὴν περόνη. Μὲ τὴν ἀγωγή, στὴν ὁποία ὑπεβλήθη τώρα ἡ περόνη (ἤλεκτρολυση καὶ συμπληρωματικὸ καθαρισμὸ μὲ τροχό) ἀπομακρύνθηκαν τὰ ὀξείδια καὶ ἀποκαλύφθηκε, γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὰ μινωικὰ χρόνια, ἡ πραγματικὴ ἐπιφάνεια τῆς περόνης καὶ τὰ σημεῖα τῆς μινωικῆς γραφῆς, ποὺ πλησιάζουν τὰ σαράντα (εἰ κ. 1 α).

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι, καὶ στὸν Κατάλογο τοῦ Μουσείου, στὸν ὁποῖο εἶχε κατα-

γράψει τὴν περόνη ὁ Στέφανος Ξανθοῦ-δίδης, δὲν γινόταν καμιὰ μνεία τῶν χαραγμάτων. Ἀναφέρεται μόνο ἡ φυτικὴ ἀνάγλυφη διακόσμηση ποὺ σκεπάζει τὴν πίσω πλευρὰ τῆς περόνης (εἰ κ. 1 β).

Ἐγινε ἤδη νέα διαπραγμάτευση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου σὲ ἰδιαίτερο ἄρθρο (Kadmos 11 (1972) σελ. 113 κέ.), ὅπου ἡ ἀρχαιολογικὴ περιγραφή καὶ ἐρμηνεία πραγματοποιήθηκε ἀπὸ μένα, καὶ ἡ ἀνάλυση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν ἐκδότη τοῦ περιοδικοῦ κ. W. Brice. (Οἱ κκ. L. Godart καὶ J. P. Olivier ἀγγέλλουν γιὰ τὸ B.C.H. δική τους ἀνάγνωση, μὲ ταυτίσεις σημείων διαφορετικῆς ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ κ. Brice. Μιὰ ἐλκυστικὴ δοκιμαστικὴ ἀποκρυπτογράφηση προτείνει καὶ ὁ ἐρευνητὴς τῆς Κρήτης καθηγητὴς κ. P. Faure).

Μερικὰ πράγματα μποροῦν νὰ λεχθοῦν καὶ ἐδῶ, γιὰ τοὺς Ἑλληνες ἀναγνώστες τῶν Ἀναλέκτων κυρίως, σχετικὰ μὲ τὸν προσρισμὸ τῶν περονῶν τοῦ εἵδους αὐτοῦ, στὸ ὁποῖο ἀνήκει καὶ ἡ περόνη τοῦ Μαύρου Σπήλιου. Ἦδη ὁ Forsdyke εἶχε διαγνώσει ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ καρφίτσα τῶν μαλλίων. Τὸ ἴδιο ἐπίστευε ὁ Evans γιὰ τὴν ἀνάλογη χρυσὴ περόνη, ποὺ βρῆκε στὸν Βασιλικὸ Τάφο τῶν Ἰσοπάτων Κνωσοῦ (Prehistoric Tombs of Knossos, σελ. 151) μὲ κάποια ἐπιφύλαξη ὅμως, ὅπως δείχνει ἡ φράση «... it may have served as a hair pin».

Ἐπειδὴ ἔχουν ἐκφρασθῇ καὶ ἀντίθετες ἀπόψεις καὶ ὀρισμένοι ἐπιστήμονες ὑποστήριξαν ὅτι οἱ περόνες τοῦ τύπου αὐτοῦ χρησίμευαν, στὴ μινωικὴ καὶ στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, γιὰ τὴ στερέωση τοῦ φορέματος, εἶναι σκόπιμο νὰ συνοψίσωμε ἐδῶ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μας πείθουν ὅτι τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ στερέωναν στὴν πραγματικότητα τὴν κόμη.

Ἡ ἀνάγλυφη διακόσμηση τοῦ δείγματος

του Μαύρου Σπήλιου, ή κατασκευή της καρφίτσας των Ίσοπάτων από συνεστραμμένο σύρμα, ένα αὐλάκι πού ὑπάρχει σ' ὅλο τὸ μήκος τοῦ στελέχους σὲ ὀρισμένα δείγματα, ή εὐθραυστη ὑελόμαζα πού χρησιμοποιεῖται κάποτε γιὰ τίς περόνες, ὅλα αὐτὰ θὰ ἔκαναν τίς περόνες ἀκατάλληλες γιὰ τὴν ἔνθεση σὲ ὕφασμα. Ἀλλωστε, τὸ μινωικὸ ἔνδυμα, ἀνδρικό καὶ γυναικεῖο, δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἀνάγκη τέτοιων περονῶν, πού δὲν θὰ μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν ὡς πόρπες. (Πρβλ. καὶ E. Bielefeld, *Archaeologia Homericæ*, Schmuck, σελ. 39).

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στίς μινωικὲς τοιχογραφίες μὲ παραστάσεις γυναικῶν δὲν ἔχουν ἀναγνωρισθῇ μὲ βεβαιότητα καρφίτσες τῆς κόμης, ἴσως ὁμως αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ μινωικὸς καλλιτέχνης ἀπέφευγε νὰ ἀπεικονίζῃ ἀντικείμενα πού δὲν ἦταν σαφῶς ὁρατά. Ἀλλωστε, ὑπάρχει ἓνα εἶδωλο θεᾶς ἀπὸ τὸ Γάζι Ἑρακλείου πού ἔχει στὰ μαλλιά ὁμοιώματα περονῶν, διαφορετικοῦ ὁμως τύπου ἀπὸ τὴν περόνη τοῦ Μαύρου Σπήλιου.

Ἡ πιθανότερη λοιπὸν ἐρμηνεία τῶν περονῶν εἶναι ὅτι στερέωναν καὶ συγκρατοῦσαν τίς ψηλὲς κομώσεις πού ἦταν τοῦ συρμοῦ στὴν Κρήτη γύρω στὰ 1500 π.Χ. Γιατὶ αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ χρόνια, στὰ ὁποῖα ἀνήκει καὶ ή καρφίτσα τοῦ Μαύρου Σπήλιου, δηλαδὴ στὴν πρώτη φάση τῆς ὑστερομινωικῆς ἐποχῆς, συνήθιζαν οἱ κυρίες νὰ χτενίζωνται ἔτσι, ὅπως δείχνουν τὰ πῆλινα γυναικεῖα εἰδῶλια ἀπὸ τὸ Πισκοκέφαλο Σητείας πού ἐδημοσίευσε ὁ Ν. Πλάτων (εἰ κ. 2). Ἐννοεῖται ὅτι ή καρφίτσα ἦταν μόνο βοηθητικὴ· τὰ μαλλιά ἔμεναν ὀρθία πάνω στὸ κεφάλι δεμένα μὲ πλατιεῖς ταινίες καὶ ἴσως καὶ μὲ ἄλλα μέσα. Τὸ κοῖλο αὐλάκι, πού ἔχουν ὀρισμένες περόνες, προσαρμοζόταν στὴν ἐλαστικὴ μάζα τῆς

κόμης καὶ ὑποβοηθοῦσε τὴ συγκράτησή της, καθὼς καὶ τὸ καμπυλωτὸ ἄκρο, πού χρησίμευε καὶ ὡς κόσμημα, γιατί αὐτὸ κυρίως ἦταν ὁρατὸ. Τὴν ἄποψη ὅτι οἱ προϊστορικὲς περόνες τοῦ Αἰγαίου προορίζονταν γιὰ τὰ μαλλιά δέχθηκε σὲ πρόσφατο ἄρθρο της καὶ ή Lucia Vagnetti. ή ὁποία ἀναγνώρισε γιὰ πρώτη φορὰ μερικά δείγματα περονῶν ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους τῶν Ἀθηνῶν (*Archeologia Classica* 24 (1972) σελ. 364 κέ.).

Ἡ περόνη μας (μήκος 15 ἐκ.) προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο ΙΧ τοῦ μινωικοῦ νεκροταφείου τοῦ Μαύρου Σπήλιου Κνωσοῦ, πού ἀνῆκε σὲ ἐπιφανῆ οἰκογένεια, ὅπως δείχνουν καὶ ἄλλα πολὺτιμα εὐρήματα καὶ κυρίως ἓνα χρυσό, ἐπίσης ἐνεπίγραφο, δακτυλίδι. Ἡ διακόσμηση τῆς περόνης καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου, πού ἔχει γραπτὰ φύλλα κισσοῦ καὶ βρέθηκε μαζί της, ὑποδεικνύουν τοὺς ὑστερομινωικοὺς Ι χρόνους. Τὸ ἀνάγλυφο, πού θὰ ἔγινε, ὅπως καὶ ὅλη ή περόνη, μὲ λίθινη μήτρα (πρβλ. τὴ μήτρα γιὰ κοσμήματα ἀπὸ τὸν Πόρο Ἑρακλείου, πού ἐδημοσίευσε ή κ. Παπαευθυμίου, *Κρητικά Χρονικά* 25 (1973) σελ. 374 κέ.) παριστάνει μιὰ σειρὰ γερμένων λουλουδιῶν κρόκου, τῆς σημερινῆς ζαφοράς, μὲ τὸ ὠραῖο κίτρινο ἄνθος. Τὸ ἴδιο θέμα σὲ ἀλυσιδωτὴ διάταξη ἀπαντᾷ ἀπὸ τὰ παλαιοανακτορικά χρόνια στὴν κεραμεϊκὴ. Στὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ περιδέραια ἀπὸ χάνδρες σὲ σχῆμα ἄνθους κρόκου, ὅπως δείχνει ή τοιχογραφία τῶν « γαλάζιων κυριῶν » τῆς Κνωσοῦ. Τὸ θέμα συνηθιζόταν καὶ στὴν κεντητικὴ τῶν φορεμάτων, ἂν κρίνῃ κανεῖς ἀπὸ τοὺς ζωγραφισμένους κρόκους τοῦ εἰδωλίου τῆς θεᾶς τῶν ὄφεων, πού διακοσμοῦν τὸ φόρεμά της.

Τὸ πλησιέστερο πρὸς τὸ δικό μας δῆγμα τέτοιων λουλουδιῶν προέρχεται ἀπὸ

Είκ. 2. Κεφαλή εἰδωλίου
 με ὑψηλὴ κόμμωση (Πισκοκέφαλο).

τὴν ὑστερομινωικὴ Ι Α Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Κνωσοῦ. Μοιάζουν ἐπίσης με τὰ ἄνθη τῆς περόνης οἱ κρόκοι μιᾶς τοιχογραφίας ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα, καθὼς καὶ οἱ ἀπεικονιζόμενοι στὸ περίφημο λίθινο ρυτὸ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Ν. Πλάτωνος στὴ Ζάκρο. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ὁ νέος καθαρισμὸς τῆς περόνης τοῦ Μαύ-

ρου Σπήλιου ἔδειξε καὶ τοὺς στήμονες, ἀνάμεσα στὰ πέταλα τοῦ ἄνθους, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν ἀποδοθῇ στὸ σχεδιάσμα τὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Forsdyke.

Ἡ ἐπιγραφή, ποὺ ἔχει χαραχθῇ με δξύ ὄργανο πάνω στὴν ἐπιφάνεια τῆς μιᾶς πλευρᾶς τῆς περόνης, ἀπέδιδε ἴσως ὅχι μόνο τὸ ὄνομα καὶ τοὺς τίτλους, τῆς γυ-

Εικ. 3 α. Τμήμα της περόνης του Πλατάνου πρό του καθαρισμού.

Εικ. 3 β. Τμήμα της περόνης, μετά τὸν καθαρισμό, με σημεῖα μινωικῆς γραφῆς.

ναίκας, στὴν ὁποία ἀνῆκε, ἀλλὰ καὶ κάποια εὐχή γι' αὐτήν, καὶ ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθῇ τὸ σημαντικό μήκος της.

Τὸ πεπιεσμένο σχῆμα τῆς περόνης, ποὺ ἔχει φακοειδῆ διατομή, ἐνῶ ἄλλα δείγματα ἔχουν σχῆμα ἀπλῆς ράβδου, ὁδηγεῖ στὴν ὑπόνοια ὅτι ἡ δημιουργία μιᾶς ελαφρά κυρτῆς, σχεδὸν ἐπίπεδης ἐπιφάνειας, ἀπέβλεπε στὸ νὰ εὐκολύνῃ τὴ διακόσμησης τῆς ἢ τὴ χάραξη μιᾶς ἐπιγραφῆς. Θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ περιμένῃ κανεὶς ὅτι καὶ ἄλλες περόνες μ' αὐτὸ τὸ σχῆμα θὰ ἦταν ἐνεπίγραφες.

Πραγματικά, καθαρίστηκε στὸ νέο ἐργαστήριο τοῦ Μουσείου, ἀκόμη μιὰ πεπιεσμένη ἀσημένια καρφίτσα, ἀπὸ τὸν Πλάτανο τῆς Μεσαρᾶς, ποὺ τὴν εἶχε δη-

μοσιεύσει ὁ Ξανθουδίδης (*The Vaulted Tombs of Mesara*, σελ. 110, πίν. LVI, ἀριθ. 497, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 498). Οὔτε στὴ δημοσίευση αὐτὴ οὔτε στὸν Κατάλογο τοῦ Μουσείου (ἀριθ. 498) γίνεται λόγος ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη γιὰ σημεῖα γραφῆς. Μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ὀξειδώσεως (εἰ κ. 3 α, β) ἀποδείχθηκε τώρα ὅτι καὶ ἡ περόνη αὐτὴ ἔχει μιὰ μακροσκελῆ ἐπιγραφή τοῦ συστήματος Α. Εἶναι ἤδη ἔτοιμη ἡ δημοσίευση γιὰ τὸ περιοδικὸ « *Kadmós* », μελέτη τῆς ἐπιγραφῆς γραμμένη ἀπὸ τὸν κ. Brice.

Ἡ καρφίτσα τοῦ Πλατάνου ἔχει μήκος 7 ἐκ., ἀλλὰ δὲν καταλήγει σὲ ἄγκιστρο. Φαίνεται πάντως ὅτι ἀρχικὰ ὑπῆρχε ἄγκιστρο, ἀλλὰ ἔσπασε, καὶ τότε τὸ σπασμένο

ἄκρο τῆς περόνης λειάνθηκε μὲ λίμα ἢ μὲ σφυρί. Προοριζόταν καὶ αὐτὴ γιὰ τὰ μαλλιά καὶ χρονολογεῖται στοὺς ὑστερομινωικοὺς I χρόνους. Πιθανότατα ἀνήκει σὲ μιὰ ὁμάδα περονῶν, ποὺ βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τοὺς τάφους Α καὶ Β τοῦ Πλατάνου, ὅπως ἀναφέρει στὴ δημοσίευσή του ὁ Ξανθουδίδης. Ὅπως φαίνεται, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων, ὅταν οἱ δυὸ μεγάλοι θολωτοὶ τάφοι δὲν ἦταν πιά σὲ χρῆση, ἐγίνε ἔξω ἀπὸ αὐτοὺς κάποια ταφή.

Ἕνα τρίτο ἐντυπωσιακὸ δίδαγμα, ποὺ ἦλθε ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο μετάλλων τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἀφορᾷ σὲ δυὸ λεπίδες ἐγχειριδίων προανακτορικῶν χρόνων. Προέρχονται ἴσως ἀπὸ κάποιο τάφο, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Τεκέ, ἀνάμεσα στὴν Κνωσὸ καὶ τὸ Ἡράκλειο, καὶ εἶχαν δημοσιευθῇ ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο (Archäologischer Anzeiger 1933, σελ. 298, εἰκ. 14). Στὴ δημοσίευσή αὐτή, ὅπως καὶ στὸν Κατάλογο τοῦ Μουσείου (ἀριθ. 2247 καὶ 2248), περιγράφονται ὡς χάλκινες. Μὲ τὸ νέο καθαρισμὸ ὅμως ἀποδείχθηκε ὅτι εἶναι ἀπὸ ἀσήμι (εἰκ. 4). Εἶναι δίκαιο πάντως νὰ σημειωθῇ ὅτι ἤδη ὁ Μαρινᾶτος εἶχε παρατηρήσει, στὴ δημοσίευσή του, τὴν ὁμοιότητα τῆς πλατιᾶς λεπίδας (ἀριθ. 2247) πρὸς μιὰ ἀνάλογη ἀση-

μένια λεπίδα ἀπὸ τὴ Σίβα Ἡρακλείου. Ἀλλὰ ἡ πρασινωπὴ ὀξειδῶση ποὺ σκέπαζε τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ ἔδινε τὴ χαρακτηριστικὴ ὄψη τοῦ ἀρχαίου χαλκοῦ.

Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι μὲ μιὰ χημικὴ ἀνάλυση τοῦ ἴδιου ἐγχειριδίου, ποὺ ἐγίνε πρὶν ἀπὸ δεκαπέντε περίπου χρόνια, στὸ Württemberg Landesmuseum τῆς Στουτγάρδης, εἶχε ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ λεπίδα ἦταν χάλκινη μὲ μικρὸ ποσοστὸ ἀργύρου. (Τὰ δελτία τῶν σχετικῶν ἀναλύσεων ἔχουν κατατεθῇ στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἀριθ. Β 345). Τὸ λάθος ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ ἀνάλυση ἐγίνε βάσει ρινισμάτων ποὺ εἶχαν ληφθῇ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐγχειριδίου. Ἡ πρασινωπὴ ὀξειδῶση εἶχε δημιουργηθῇ ἀπὸ μιὰ ποσότητα χαλκοῦ ποὺ περιεῖχε ὁ ἄργυρος εἴτε ἀπὸ τὴ φυσικὴ του κατάστασι εἴτε μὲ τεχνητὴ κράση, ποὺ εἶχε σκοπὸ νὰ κάμῃ τὸ μέταλλο ἰσχυρότερο. Στὴν ἐνίσχυση τῆς λεπίδας ἀπέβλεπε καὶ ἡ τριπλὴ νεύρωση τοῦ ἐγχειριδίου 2247, ἀφοῦ ὁ ἄργυρος εἶναι μαλακότερος ἀπὸ τὸ χάλκο. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς ὀξειδώσεως αὐτῆς ξαναβρῆκαν τώρα τὰ δυὸ ἐγχειρίδια τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου τὴν πραγματικὴ ὄψη τους καὶ τὴν παλαιὰ ὁμορφιά τους.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

CLEANSING OF SILVER OBJECTS IN THE NEW LABORATORY IN THE HERAKLION MUSEUM

This article has to do with the organisation and work of a new laboratory in the Heraklion Museum, provided

with up-to-date equipment for the cleansing and preservation of metal objects.

The laboratory has recently treated

two LM I silver pins from Mavro Spelio (Knossos) and from Platanos in the Mesara, which were published by Forsdyke and Xanthoudides without anything unusual being noted about them. Now for the first time, after systematic cleansing, two important inscriptions have been revealed on them, each consisting of many signs of the Linear A script (37 signs on one and 24 on the other).

Reasons are given briefly for believing

that objects of this type were used in pinning up and adorning the elaborate hairstyles of the period and not for fastening clothing as previously maintained by some scholars.

Mention is also made of two daggers from Teke near Knossos, published by Marinatos as bronzes, but which are now shown by the Museum's laboratory to be of silver. A previous analysis of one of these daggers in Stuttgart failed to reveal that it was made of silver.

ST. ALEXIOU

Εἰκ. 4. Ἐγχειρίδια ἀπὸ τὸν Τεκὲ Ἡρακλείου κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ καθαρισμοῦ.

Είκ. 1. Ἁγ. Ἰωάννης Θεολόγος. Ὁ τροῦλλος πρὸ τῶν ἐργασιῶν.

ΑΘΗΝΑΙ : ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΕΩΣ

Ὁ ναὸς οὗτος εὑρίσκεται εἰς τοὺς βορείους πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως, παρὰ τὴν ὁδὸν Ἑρεχθέως. Δὲν ὑπάρχουν περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις¹ οὔτε κατέστη δυνατόν νά

εὐρεθῇ ἱστορικὸν στοιχεῖον, τὸ ὅποιον νά τὸν συνδέῃ πρὸς συνοικίαν ἢ κτήτορά τινα τῶν Παλαιῶν Ἀθηνῶν.

Μόνον ἐκ τοῦ ὀνόματος δύναται τις νά

1. Ξυγγόπουλος Ἀ., Εὐρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τ. Γ', σελ. 74,

εἰκ. 68 ἔνθα καὶ ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία. Ἰ. Τραυλός, Ἡ Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθη-

ὑποθέσει, ὅτι ὁ ναὸς θὰ ἀπετέλει ἄλλοτε ἐν Ἀθήναις μετόχιον τῆς Μονῆς τοῦ Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Πάτμου.

Τοιαῦται παραχωρήσεις ἀθηναϊκῶν ναῶν ὡς μετοχίων εἰς σπουδαίας Μονὰς δὲν εἶναι ἄσυνήθεις. Εἶναι γνωστὸν ὅτι, ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης, μέχρι τοῦ ἔτους 1767, ὅτε παρεχωρήθη διὰ δωρητηρίου εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ, ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τοὺς Ἀγίους Θεοδώρους².

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν κατωτέρω ἐκτιθεμένων ἐργασιῶν στερεώσεως, γίνεται ἡ παρούσα πρώτη γενικὴ παρουσίασις τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ναοῦ μικρῶν διαστάσεων, δικιονίου σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου καὶ νάρθηκος³. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἔχει τρεῖς ἡμιεξαγώνους ἀψίδας. Πύλας εἰσόδου ἔχει δύο, μίαν εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ μίαν εἰς τὴν βορειάν. Ἡ εἰσόδος αὕτη ἐκλείσθη πρὸ ἑτῶν ἀντικατασταθεῖσα ὑπὸ κακοτέχνου παραθύρου. Ἀνωθεν τῶν δύο θυρῶν ὑπάρχουν μικρὰ τόξα ἐπιστεφόμενα δι' αἰτώματος, θέμα χρησιμοποιοῦμενον συχνά, τόσον εἰς τοὺς ναοὺς τῶν Ἀθηνῶν, ὅσον καὶ γενικώτερον τῆς Ἀττικῆς⁴.

Ὁ τρούλλος εἶναι ὀκτάπλευρος εἰς τὸν συνηθιζόμενον διὰ τοὺς Ἀθηναίους ναοὺς τύπον⁵. Πολύπλευροι κιονίσκοι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τονίζουν τὰς ἀκμὰς τῶν γωνιῶν, στηρίζουν δὲ ἐπίσης σειρὰν μαρμαρίνων τόξων, πού στέφουν κάθε πλευρὰν μαζί μὲ τὰ πλίνθινα τόξα τῶν παραθύ-

ρων πού εἶναι διπλᾶ. Τὰ μονόλοβα παράθυρα κάθε πλευρᾶς ἦσαν ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ἐκτισμένα (εἰκ. 1). Ὁ ναὸς ἐκτίσθη κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα τοιχοδομίας πλὴν τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ τῆς ἀψίδος τοῦ Διακονικοῦ, αἱ ὁποῖαι ἐκτίσθησαν δι' ἀπλῆς ἀργολιθοδομῆς⁶. Πλὴν τῆς περιτρεχούσης τὴν στέγην ὁδοντωτῆς ταινίας καὶ τῶν πλινθίνων τόξων τῶν παραθύρων παρατηροῦμεν παντελῆ ἑλλειψιν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, στοιχεῖον τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος ἢ μᾶλλον εἰς τὸν 12ον αἰῶνα⁷.

Εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην Θεολόγον, σήμερον παρεκκλήσιον τοῦ ναοῦ Ἀγίου Νικολάου Ραγκαβᾶ, δὲν εἶχον ἐκτελεσθῇ μέχρι τοῦδε ἐργασίαι στερεώσεως. Οὕτω, κατ' ἀρχάς, κατέστη ἀναγκαία ἡ ἐπισκευὴ τῆς στέγης, ἥτις ἦτο πλήρης χόρτων καὶ μικρῶν δενδρυλλίων, προέκυψεν δ' ἔπειτα ἡ ἀνάγκη καὶ ἄλλων ἐργασιῶν στερεώσεως.

Αἱ ἐργασίαι ἤρχισαν τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1975 καὶ δὲν ἔχουν ἀποπερατωθῇ εἰσέτι. Ἐγένετο καθαρισμὸς τῆς στέγης, ἐκλείσθησαν αἱ ρωγμαὶ καὶ ἐγένετο ἀνακεράμωσις διὰ παλαιῶν κεράμων τοῦ μεγαλυτέρου τμήματος αὐτῆς, ἥτοι τῶν στεγῶν τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ, τῆς δυτικῆς, νοτίας καὶ ἀνατολικῆς κεραίας καὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τῆς στέγης τοῦ νάρθηκος.

Ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ΝΔ.

νων, Ἀθῆναι (1960), σελ. 151. Τοῦ αὐτοῦ, ἄρθρον «Ἀθῆναι» ἐν *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, Band I, 382.

2. Δ. Καμπούρογλου, Αἱ Παλαιαὶ Ἀθῆναι, σελ. 199.

3. Ἀ. Ὀρλάνδος, *ABME*, ΣΤ' (1948), σελ. 9.

4. Ἰδὲ προχείρως: (α) Κορωπί, Ναὸς Μεταμορφώσεως, (β) Κορωπί, Ναὸς Μεσοσπορίτισης.

5. Ἰδὲ προχείρως ναοὺς Ἀγίων Θεοδώρων, Γορ-

γοπηκόου καὶ Ἀγίων Ἀσωμάτων, ἐν Μ. Χατζηδάκη, Ἡ Βυζαντινὴ Ἀθήνα, Ἀθῆναι, εἰκ. 36, 37 κλπ.

6. Ἡ ἀψὶς τοῦ Διακονικοῦ ἐκτίσθη διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ προφανῶς εἰς δευτέραν φάσιν.

7. H. Megaw, *The Chronology of some Middle Byzantine Churches*: B.S.A., XXXII (1931-32), σελ. 104-109, 113.

Εικ. 2. Νόμισμα άνώνυμον έποχης 'Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081 - 1118).

γωνιαίου διαμερίσματος της στέγης ανεύρεσις εντός των χωμάτων, πλησίον των παλαιών στρωτήρων της αρχικής κεραμώσεως, έφθαρμένου χαλκού νομίσματος του τύπου των ανωνύμων βυζαντινών της έποχής 'Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118), δυναμένου ίσως νά συμβάλη εις την ακριβεστέραν χρονολόγησιν του μνημείου (εϊκ. 2). Έγένετο επίσης στερέωσις και αρμολόγημα εις όλας τας πλευράς, από δέ την δυτικήν αφηρέθη κακότεχνον σιδηρούν τοξωτόν κωδωνοστάσιον. Αφηρέθησαν τά μεταγενέστερα εκ ξύλου πλαίσια παραθύρων εις τόν τρούλλον, ηνοίχθησαν τά παράθυρα αυτού μέχρι της αρχικής βάσεως των, όπως έδεικνουν τά εύρεθέντα στοιχεία, και έτοποθετήθησαν φεγγίται εκ πωρολίθου, εις τας εξακριβωθείσας θέσεις των παλαιών φραγμάτων. Έγένετο ώσούτως αρμολόγημα του τρούλλου, όπου υπήρχεν ανάγκη, και τακτοποίησις της κεραμώσεως (εϊκ. 3).

Ίδιαιτέρως σημαντική όμως υπήρξεν ή κατά την διάρκειαν των εργασιών στερεώ-

σεως του ναού αποκάλυψις, κάτωθεν μεταγενεστέρων επιχρισμάτων, παντελώς άγνωστων μέχρι τουδε τμημάτων εκ της τοιχογραφήσεως αυτού.

Αί μέχρι στιγμής αποκαλυφθείσαι τοιχογραφίαι εύρίσκονται εις τόν τρούλλον, τόν βόρειον τοίχον του ίερου, τόν βόρειον τοίχον του νάρθηκος και κυρίως εις την Πρόθεσιν. Αυται, προς τò παρόν, όλίγας μόνον και αποσπασματικές πληροφορίας παρέχουν διά τόν ζωγραφικόν διάκοσμον του ναού, ή πρόοδος όμως των σχετικών εργασιών (έντός του χειμῶνος, ως έλπίζεται) και ή διεξοδική μελέτη των τοιχογραφιών βάσει και των νέων πληρεστέρων στοιχείων, θά βοηθήση εις την έξαγωγήν σαφεστέρων συμπερασμάτων. Αί εργασίαι απομακρύνσεως των μεταγενεστέρων επιχρισμάτων, ως και αί πρώται σωστικάι επί των αποκαλυφθεισών τοιχογραφιών επεμβάσεις εξετελέσθησαν τη επιβλέψει του ζωγράφου-συντηρητου του Κέντρου Συντηρήσεως Αρχαιοτήτων κ. Τάσου Μαργαριτώφ διά συνεργείου του ίκανωτά-

Είκ. 3. Ἁγ. Ἰωάννης Θεολόγος. Ὁ τροῦλλος μετὰ τὰς ἐργασίας.

του συντηρητοῦ ἀρχαιοτήτων κ. Σταύρου Παπαγεωργίου.

Εἰς τὸν τροῦλλον, σχεδὸν ἐντελῶς ἀπολεπισμένος, εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ εἰς τὸν συνήθη τύπον· μετὰ τῶν παραθύρων μόλις διακρίνονται δύο προφῆται. Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ ἀπεκαλύφθη τὸ κάτω τμήμα πολὺ ἐφθαρμένης παραστάσεως ἐφίππου στρατιωτικοῦ ἁγίου βαίνοντος πρὸς ἀνατολὰς. Φορεῖ χιτῶνα ἕως τὰ γόνατα καὶ θώρακα. Τὰ μαῦρα ὑποδήματα μόλις διακρίνονται, ὅπως καὶ τὸ δόρυ καὶ ὁ κάτωθεν τοῦ ἁλόγου δράκων.

Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ νάρθηκος, ἐνεφανίσθη νέος ἅγιος, ὄρθιος, ὁλόσωμος, μετὰ τὰ διακριτικὰ τοῦ διακόνου (εἰκ. 4): λευκὸν ποδῆρες στιχάριον καὶ ὀράριον. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς καλυπτομένης μετὰ βαθύ καστανοκόκκινον «μανδήλιον» κρατεῖ τὸ κιβώτιον, διὰ τῆς δεξιᾶς δὲ στρε-

φομένης πρὸς τὰ κάτω θὰ ἐκράτει πιθανῶς θυμιατήριον⁸. Πέριξ τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ καρποῦ τῆς χειρὸς προβάλλει τὸ ἐσωτερικὸν ἔνδυμα εἰς τὸ χρῶμα τοῦ «μανδηλίου». Ἡ παράστασις εἶναι πολὺ ἐφθαρμένη. Μόλις διακρίνεται τὸ περιγύρισμα τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ φωτοστεφάνου, ἑλλείπουν δὲ οἱ πόδες ἀπὸ τῶν γονάτων. Ἐπὶ τοῦ στιχαρίου σώζεται μόνον τὸ πρῶτον σχέδιον, διὰ τοῦ ὁποῦ ἀπλῶς δηλοῦνται αἱ χειρίδες καὶ τὸ ὀράριον⁹.

Καλύτερον διατηροῦνται αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι εἰς τὴν Πρόθεσιν παραστάσεις. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον τῆς καμάρας τῆς Προ-

8. Goodacre, Coinage of the Byzantine Empire, 269.

9. Ἁ. Ὁρλάνδος, Ἡ Μονὴ Θεολόγου τῆς Πάτμου, Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ, Διαλέξεις, σελ. 75, εἰκ. 51.

Είκ. 4. Ἁγ. Ἰωάννης Θεολόγος. Ἐσωτερικόν. Τοιχογραφία, βόρειος τοῖχος νάρθηκος. Διάκονος.

θέσεως εἰκονίζεται ἔφιππος στρατιωτικὸς ἅγιος, πιθανῶς ὁ ἅγιος Γεώργιος (εἰκ. 5). Οὗτος εἰκονίζεται κατὰ τρία τέταρτα καὶ φορεῖ χειριδωτὸν χιτῶνα ἕως τὰ γόνατα καὶ μεταλλικὸν θώρακα. Κάτωθεν τοῦ μετὰ χάριτος ὑψουμένου βραχίονος κρατοῦντος δόρυ ἀνεμίζει ἡ χλαμύς. Τὰ μαῦρα μὲ πτερνιστῆρας ὑποδήματα φθάνουν ἕως τὸ μέσον τῆς κνήμης. Τὴν ωραίαν κεφαλὴν

περιβάλλει φωτοστέφανος εἰς χρῶμα ὡχρας μὲ διάλιθον περίγραμμα¹⁰.

Ἡ μελαχροινὴ καὶ ἴσια κόμμωσις εἶναι

10. Περί τῶν διαλίθων φωτοστεφάνων: Ν. Δρανδάκης, Ἁγ. Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ΕΕΒΣ, ΛΖ Ἀθῆναι (1969 - 1970), Ν. Ζίας, ΑΑΑ ΙV (1971) σελ. 376, τοῦ αὐτοῦ ΑΑΑ ΙΙΙ (1970) σελ. 223 - 231, εἰκ. 8 - 10. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ', σελ. 103, ὑπ. 73.

Εἰκ. 5. "Αγ. Ἰωάννης Θεολόγος. Νότιος τοῖχος Προθέσεως. "Αγ. Γεώργιος (:)

ἄσυνήθης διὰ παραστάσεις τοῦ ἁγίου Γεωργίου¹¹. Ἡ κεφαλὴ κλίνει μὲ χάριν ἑλαφρῶς πρὸς τὰ κάτω. Τὸ πρόσωπον εἰς

χρῶμα ὥχρας πλάθεται στρογγύλον μὲ μεγάλους ἁμυδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς κοντὰ εἰς τὴν ρίζαν τῆς μακρᾶς, ὀλίγον γαμψῆς,

11. Τὴν ἰδίαν κόμμωσιν συναντῶμεν εἰς τὰς εἰκόνας τῶν Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου, ὡς καὶ εἰς εἰκόνας τοῦ Ἁγ. Σεργίου. Βλ. Γ. Μ. Σωτηρίου, Εἰ-

κόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Λεύκωμα, No 185 καὶ 187. K. Weitzmann, Icons Painting in the Crusader Kingdom, DOP, No 20, 1966, εἰκ. 49.

Εἰκ. 6. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 5.

μύτης καὶ ἐκφράζει βαθεῖαν περίσκεψιν με ἀδιόρατόν τινα μελαγχολίαν (εἰ κ. 6). Εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα κρατεῖ τὸ δόρυ διὰ νὰ φονεύσῃ τὸν δράκοντα, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφίγγει τὰ ἡνία πρὸ τοῦ στήθους. Ἡ ὅλη στάσις τοῦ ἀποπνέει εὐγένειαν καὶ ἡρεμον μεγαλεῖον πού ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὸν ὀρμητικῶς κινούμενον ἵππον. Ὁ λευκὸς ἵππος διατηρεῖται εἰς ἀρίστην κατάστασιν (εἰ κ. 7). Στρέφει τὴν κεφα-

λὴν κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν θεατὴν καὶ ἔχει μεγάλους ἐκφραστικούς ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς¹². Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρεται ὅτι ὁ περὶ τὸ στόμα τοῦ ἵμας κοσμεῖται μὲ μαϊάνδρον.

Εἰς τὸν νότιον τοῖχον τῆς Προθέσεως εἰκονίζονται δύο ὁλόσωμοι, κατὰ μέτωπον,

12. Ὡς τῶν ναῶν Ἀρλιωτίσσης καὶ Δροσιανῆς Νάξου ἀνέκδοτοι τοιχογραφίαι.

Εικ. 7. Ἁγ. Ἰωάννης Θεολόγος, Ἅγιος Γεώργιος ἐφιππος (λεπτομέρεια : ὁ ἵππος).

στρατιωτικοὶ ἅγιοι μάρτυρες, ἔχοντες τὸ βλέμμα ἐστραμμένον πρὸς τὰ πλάγια (δεξιὰ)¹³. Ὁ πρὸς τὰ ἀριστερὰ (εἰκ. 8) μάρτυς, σωζόμενος μέχρι τῆς ὀσφύος, εἶναι νέος ἀγένειος μὲ ἴσια κοντὴ κόμη, μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ μακρὰν ρίνα μὲ ἐξέχοντα πτερύγια. Πρό-

κειται πιθανῶς περὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου¹⁴. Ὁ ἄλλος ἅγιος, ἡλικιωμένος, σώζεται ἀπὸ τοῦ μέσου περίπου τοῦ προσώπου ἕως τοὺς πόδας (εἰκ. 9). Καὶ οἱ δύο φοροῦν τὸ ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς σύνηθες διὰ τοὺς στρατιωτικοὺς ἁγίους μάρτυρας ἔνδυμα¹⁵: χιτῶνα ἐζωσμένον μὲ

13. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὠρωπὸ, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α', πιν. 36,37,39.

14. Βλ. Ψηφιδωτὰ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Α. Grabar, La Peinture Byzantine, σελ. 50.

15. Ἀ. Ξυγγόπουλος, Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγ.

Εἰκ. 8. Ἁγ. Ἰωάννης Θεολόγος. Βόρειος τοῖχος Προθέσεως. Ἁγιος μάρτυς. Δημήτριος (·)

πλατείας χειρίδας, ἐκ τῶν ὁποίων προβάλλουν αἱ στεναὶ τοῦ ἐσωτέρου ἐνδύματος. Ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου πορποῦται χλαμὺς φέρουσα κατάκοσμον «ταβλίον». Διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατοῦν σταυρόν, τὴν ἄριστεράν δὲ ἔχουν πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω εἰς στάσιν δεήσεως. Αἱ μορφαὶ εἶναι ὑψηλαί, μὲ μικρὰς κεφαλὰς ποὺ θυμίζουν ἁγίους εἰς τὸ Γεράκι, τὴν Μάνην, τὸ Gradac καὶ τὴν Arilje¹⁶. Τὰ πρόσωπα πλάθονται μαλακὰ μὲ ἀπαλὰ περιγράμματα, αἱ λεπτομέρειαι δηλοῦνται διὰ λευκοφαίων γραμμῶν. Εἰς τὰ ἐνδύματα

τοῦ ἡλικιωμένου ἁγίου διετηρήθη μόνον τὸ πρῶτον σχέδιον καὶ αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται μὲ πλατείας μελανὰς γραμμὰς ἐνθυμιζούσας ψηφιδωτά.

Κάτωθεν αὐτῶν τῶν ἁγίων ἀπεκαλύφθησαν αἱ κεφαλαὶ πιθανῶς Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης. Ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος μὲ κοκκινωπὸν κοντὸν (εἰκ. 10) πώγωνα καὶ κόμην φορεῖ τὸ χαμηλὸν μὲ «πρεπενδούλια» ἀνοικτὸν βυζαντινὸν στέμμα, κοσμούμενον διὰ μαργαριτῶν καὶ μὲ ἐξέχοντα εἰς τὸ κέντρον σταυρὸν καὶ περίξ πολυτίμους λίθους¹⁷. Τῆς Ἑλένης σώζεται μόνον τὸ στρογγύλον πρόσωπον μὲ τὰ ἐκφραστικὰ μάτια (εἰκ. 11).

Τὸ εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι δυνατόν ἐκ τῶν ὀλίγων ἀποσπασματικῶν παραστάσεων νὰ ἀποκατασταθῇ πλήρως, ὅπωςδῆποτε ὅμως διαπιστοῦται ἀπομάκρυνσις ἐκ τοῦ παραδεδομένου τρόπου εἰκονογραφήσεως. Ἡ παρατήρησις αὕτη δὲν ἰσχύει διὰ τὸν τροῦλλον, ὅπου κατὰ τὸν συνήθη τρόπον εἰκονίζεται εἰς τὸ κέντρον ὁ Παντοκράτωρ. Ἀσυνήθης ὅμως εἶναι ἡ ἀπεικόνισις στρατιωτικοῦ ἁγίου καὶ μάλιστα ἐφίππου εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ ἱεροῦ. Περίεργος ἐπίσης εἶναι ἡ παράστασις διακόνου εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ νάρθηκος ἀντὶ τῆς συνήθους θέσεως ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ. Τέλος, εἰς τὴν Πρόθεσιν, ἀντὶ λειτουργικῶν σκηνῶν, ἱεραρχῶν ἢ διακόνων, εἰκονίζονται στρατιωτικοὶ ἅγιοι μάρτυρες, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἰς ἔφιππος, καὶ οἱ ἰσαπόστολοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη.

Εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ βορείου τοῖχου τοῦ νάρθηκος χρη-

Τεσσαράκοντα εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης, Ἐν Ἀθήναις, 1960, σελ. 11.

16. Μ. Σωτηρίου, Ἡ Πρώμος Παλαιολόγειος ἀναγέννησις, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ', σελ. 266, πίν. 57, καὶ 58.

17. Ν. Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθήναι 1964, πίν. 36 β, παράστασις τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου, ὅπου οἱ βασιλεῖς φοροῦν παρόμοιο στέμμα.

σιμοποιείται κάμπος βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος, ὁ ὁποῖος ἀπλοῦται ἀπὸ τοῦ μέσου περίπου τῆς κεφαλῆς καὶ πρὸς τὰ κάτω ἕως τοὺς πόδας. Ἀπὸ τοῦ ἄνω ἡμίσεος τμήματος τῆς κεφαλῆς ὁ κάμπος εἶναι λευκός. Τὸ εἶδος αὐτοῦ τοῦ κάμπου εἰς τὰς τοιχογραφίας, εἶναι, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἀσύνηθες. Πρέπει πάντως νὰ ἀναφερθῇ ἐδῶ ἡ χρησιμοποίησις ἐρυθροῦ βάθους εἰς τὸν Παντοκράτορα τοῦ χρονολογημένου εἰς τὸ ἔτος 1233-34 τρουλλοῦ τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης ὡς στοιχεῖον προερχόμενον ἀπὸ τὴν Κομνήνειον παράδοσιν.

Αἱ πρῶται τεχνοτροπικαὶ παρατηρήσεις θὰ ἔχουν ὡς ἀντικείμενον μόνον τὰς ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀποκαλυφθείσας τοιχογραφίας εἰς τὴν Πρόθεσιν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Θεολόγου, αἱ ὁποῖαι εὐρίσκονται εἰς καλυτέραν κατάστασιν. Κατ' ἀρχήν, νομίζω, ὅτι εἰς τὰς τοιχογραφίας αὐτάς εἶναι δυνατόν νὰ διακριθοῦν δύο σύγχρονοι ζωγραφικαὶ τάσεις. Κατὰ τὴν πρώτην ἐξωγραφήθησαν ὁ ἑφιππος ἅγιος Γεώργιος καὶ οἱ δύο ὁλόσωμοι μάρτυρες στρατιωτικοὶ ἅγιοι. Ἡ τάσις αὕτῃ εἶναι ἀπλουστερά καὶ ἐπίπεδος. Τὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν εἶναι στρογγύλα μετὰ μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς. Τὸ φωτεινὸν μαλακὸν σχεδὸν μονόχρωμον πλάσιμον ἐνθυμίζει τὰς μετὰ δυτικὰ στοιχεῖα εἰκόνας τοῦ Σινᾶ¹⁸. Αἱ μορφαί, αἱ ὁποῖαι εἶναι μνημειακαί, ἀπλούστεραι καὶ ἡρεμώτεραι δύνανται νὰ συγκριθοῦν πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ὁρωποῦ¹⁹. Κατὰ τὴν δευτέραν, ἐξωγραφήθησαν οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη. Συμφώνως πρὸς αὐτὴν τὰ πρόσωπα πλάθονται περισσότερον ἀνάγλυφα, πάλιν ὁμως σχεδὸν μονόχρωμα μετὰ διαβαθμίσεις

Εἰκ. 9. Ἀγ. Ἰωάννης Θεολόγος. Βόρειος τοῖχος Προθέσεως. Μάρτυς.

τοῦ βαθέος καστανοῦ προπλάσμοῦ. Εἰς τὰς παρειὰς χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ κόκκινον χρῶμα εἴτε εἰς ἀπλᾶς παραλλήλους γραμμάς, ὅπως εἰς τὸν ἅγ. Κωνσταντῖνον, εἴτε ὡς κηλῖς, ὅπως εἰς τὴν Ἀγ. Ἑλένην. Τὰ σπαράγματα τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῆς τῆς τάσεως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παραβληθοῦν πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς β' ομάδος τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης, αἱ ὁποῖαι χρονολογοῦνται περὶ τὸ ἔτος 1230²⁰.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, καὶ παρ' ὅλον ὅτι εἰς τὴν παρουσίᾳ αὐτῶν τῶν τοιχογραφιῶν θίγονται ἀπλῶς τὰ προβλήματα, ἐν ᾧ τῇ τῆς πλήρους ἀποκαλύψεως τοῦ

18. K. Weitzmann, ἔ.ἀ. εἰκ. 46, 49, 50.

19. M. Χατζηδάκης, ἔ. ἀ., σελ. 103.

20. Ντ. Μουρίκη, ἔ.ἀ., ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ', σελ. 106 - 107.

Εικ. 10. Ἁγ. Ἰωάννης Θεολόγος. Βόρειος τοῖχος Προθέσεως, κάτω. Ἁγιος Κωνσταντῖνος.

Εικ. 11. Ἁγ. Ἰωάννης Θεολόγος. Βόρειος τοῖχος Προθέσεως, κάτω. Ἁγία Ἑλένη.

ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ, τὸ ἀθηναϊκὸν μνημεῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνταχθῇ μεταξὺ τῶν ἔργων τῶν προερχομένων ἀπὸ ἓν εἶδος τοπικῆς σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποδίδονται αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ὁρωποῦ, τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Καλυβίτου εἰς Εὐβοίαν, τῆς Ἁγ. Τριάδος Κρανιδίου²¹, ἀφ' ἑνός, καὶ τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης καὶ τοῦ Ἁγ. Πέτρου εἰς τὰ Καλύβια Κουβαρά, ἀφ' ἑτέρου²².

E. ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ - ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ

21. M. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIII s. en Grèce, Symposium de Sopočani, 1965, Beograd 1967, σελ. 68.

22. Ντ. Μουρίκη, ἑ.ἀ. σελ. 111, 112 καὶ 114-115.

ATHENS : SAINT JOHN THE THEOLOGIAN

During various works of restoration in the little byzantine (11th - 12th) domed cross-in-square church of St. John the Theologian at Plaka, some completely unknown wall paintings were discovered after removing the later plaster. In the dome of the church Christ Pantocrator is depicted, as usual, with two of the prophets among the windows. On the N. wall of Bema there is a Saint on horseback and on the N. wall of narthex two Saints, a Deacon and a Martyr. All the above frescoes are very damaged. The most important wall paintings, preserved in better condition, were uncovered in the "Prothesis" of the church. They represented a Saint on horseback, probably St. George, two Martyrs and Constantine and Helen.

Awaiting the removal of all the later plaster in the interior of the church, we make here only a brief report about the above wall paintings. Because of their likeness with the 13th c. frescoes of Oropos, Kranidi, Euboea, which belong to

a sort of local Athenian school of painting, together with the frescoes at the Cave of Penteli and at St. Peter Calivia Couvara, we incline to accept a datation of the murals of St. John the Theologian in the first half of the 13th c.

H. COUNOUPIOTOU - MANOLESSOU

DISCOVERIES AT ASINE DATING FROM THE SHAFT-GRAVE PERIOD

Since 1973, the Swedish excavations at Asine, which were resumed in 1970 after an interval of 40 years¹, have been conducted mainly on the lower south-eastern slope of the Barbouna Hill, i.e. north-west of the Acropolis ("Kastraki") and opposite what was called the Lower City in the old excavations (fig. 1). On the properties belonging to Messrs. Koulmas and Levendis, situated immediately above the modern road from Nauplion to Tolon, we have uncovered important remains in a hitherto unknown sector of ancient Asine : a Geometric settlement, some Protogeometric tombs, foundation walls and floors of a dense Mycenaean habitation (fig. 2), and — as the oldest features so far securely attested here — several Middle Helladic burials and traces of buildings of the same period. In fact, this area must have housed a

considerable portion of the population of Mycenaean Asine, and it certainly formed a part of the lower city, probably even a direct continuation of the quarter excavated in the 1920's inside the Hellenistic city wall. In this report, we shall present the main results of the most recent digging seasons, as regards the earliest phases so far encountered in this sector.

In the biggest of the excavation trenches, which comprises by now an area of c. 175 m², numerous foundation walls dating from different periods have come to light. The most recent period represented here by building remains is the Geometric. Some rooms with floor deposits containing Late Geometric pottery and a few tools have been excavated. In the northern half of the trench, some very well-built walls of the Mycenaean period form a rectangular room (fig. 2) with a wide door opening to the east. Below this, there is another system of walls, slightly different in orientation. Among the rooms belonging to this earli-

1. Cf. C. - G. Styrenius - A. Vidén, AAA IV (1971), pp. 147 - 148 ; *Excavations in the Barbouna Area at Asine*, ed. by I. and R. Hägg, Fasc. 1 (Uppsala 1973).

Fig. 1. The Acropolis of Asine ("Kastraki"). On the slope, next to the chapel, the lower city inside the Hellenistic city wall. In the foreground, the area of the recent excavations.

er wall system, mention should be made of the perfectly square Room C (inner dimensions 2.70×2.70 m.) and the adjacent Room F, the floor of which was set with pebbles. Among the pottery found here (in Room C) are a remarkable askos (fig. 3) and a three-handled pithoid jar, datable in the L H III A phase. Of still earlier date, however, are certain parts of the fairly well-built wall which runs diagonally through

the northern half of the trench (cf. fig. 2), constituting the main axis of the whole system of walls. To judge from the preliminary examination of the associated pottery finds, these parts were most probably constructed in L H II, but an even earlier date remains possible. The eastern part of this wall had been cut through for the outlet of a cistern-like structure (visible in the lower right-hand corner of fig. 2),

connected with one end of a slab-covered drain at least 4.5 m in length.

In the western part of the trench, levels of the Middle Helladic period have been uncovered over an area of some 25 m. The earliest phase is represented by domestic deposits, partly resting directly on bedrock and associated with a very low wall, which consists of a single course of small stones. To the north-east, this sector is strictly delimited by a vertical cutting in the

bedrock. On the floor-like area next to this limit (Room K), large quantities of Middle Helladic potsherds were lying ; these sherds, however, do not appear to be restorable into more or less complete pots but belong to several different vessels.

On the corresponding floor level south-east of the wall mentioned above (Room N), the pottery deposit was of a different kind — many of the pots looked as if they had collapsed on the

Fig. 2. Mycenaean habitation quarter on the lower slope of the Barbouna Hill : foundation walls of different dates.

Fig. 3. Askos found in Mycenaean settlement (Room C).

spot (fig. 4). A dozen vessels could be more or less completely restored, among them the grey bowl and the kantharos with reddish slip illustrated in figs. 5 - 6. Some sherds belonging to these pots were, however, found in other places; we shall come back to this important fact below.

The floor under the broken pots consisted of bedrock (shale) with a top dressing of clay, with which the rough surface of the rock had been made even. Obviously the clay-covered floor had been hardened by fire. Terracotta- and ash-coloured clay was found in portions of varying sizes all over the area. Originally, it seems to have covered the bedrock in one single, unbroken layer. As the pottery on the floor showed no traces of fire, the burning of the clay dressing cannot be the

result of the destruction of the house by fire.

The deposit in Room N covered an area of c. 2 m², distinctly delimited to the north-west by the low wall. To the north-east, the wall and the deposit ceased rather abruptly at the same point, but some sherd clusters that probably form the continuation of the floor deposit were found at a distance of c. 1.5 m east of the main part. In the area in between, which contained scattered sherds and lumps of burnt clay, we uncovered a disturbed burial (B 32) — a skull and long bones in complete disorder, together with four Middle Helladic pots (figs. 7 - 8). Further digging revealed that this burial was resting on the monolithic cover slab of a huge Middle Helladic cist tomb (B 34), which housed a single skeleton of a very robust man (figs. 9 - 10). The remains on the cover were evidently those of the original owner of the tomb, who had been forced to make room for a new interment but had been allowed to keep his burial gifts (which were found in a remarkably good condition).

The cist tomb B 34 had been constructed in a wide, rectangular shaft cut into the bedrock and orientated almost north-west and south-east. On the north-eastern long side, a couple of steps had been formed in the rock, leading down to the level of the cover slab (fig. 9; steps visible in top, right-hand corner). The cist proper was much narrower than the shaft. It had been built of monolithic slabs on all four sides and covered by the above-mentioned limestone slab (length 1.5 m). The skeleton was resting in a flexed position on its right side,

Fig. 4. Middle Helladic domestic deposit (Room N).

Fig. 5. Middle Helladic bowl from floor deposit (cf. fig. 4).

the head at the north-western end of the tomb, facing towards the south-west (fig. 10). The only funeral gift was a small, one-handled cup (fig. 11), which was stuck under the chin.

In the immediate vicinity of the cist tomb, there were several earth-cut tombs of infants and small children, none of them with any funeral gifts but datable on the basis of stratigraphical observations in the Middle Helladic period.

The sequence of events in this sector of the trench can be securely reconstructed as follows. In a phase of the Middle Helladic period corresponding to Lerna VI, this sector was occupied by a house,

Fig. 6. Middle Helladic kantharos from floor deposit (cf. fig. 4).

Fig. 7. Middle Helladic burial B 32 (on top of cover slab).

the floor of which was intentionally hardened by burning. When habitation was given up at this particular spot (we

do not know, as yet, whether the adjacent area continued to be inhabited), a number of pots were left on the floor, part of which was, however, cut through for the construction of the cist tomb in the shaft. On this occasion, numerous sherds belonging to the floor deposit were mixed with the earth infilling of the shaft ; this is evident from the fact that several sherds lying at a low level in the shaft were found to join pots consisting mainly of fragments from the floor deposit. This earth also contained many white limestone chips, indicating that the huge, monolithic, cover slab was finally dressed at the spot. When the first interment took place, the shaft was afterwards filled in with this earth, mingled with sherds, limestone pieces and lumps of burnt clay from the floor ; even the steps were covered with earth.

Fig. 8. Jug from burial B 32 (h. 17.3 cm).

Later on, when the cist was to receive another corpse, the shaft was emp-

Fig. 9. Middle Hel-
ladic cist tomb B 34,
from the south.

Fig. 10. Interior of
cist tomb B 34.

Fig. 11. Semiglobular cup from cist tomb B 34 (h. with handle 4.2 cm).

tied over the cover slab (but the earth was not removed over the steps), the slab was somehow lifted without breaking, the remains and belonging of the first burial were removed (later to be re-buried on top of the slab), and the corpse was placed in the cist with the one-handled cup under the chin. Then the cover slab and the earth were restored to their original positions. The infants were also buried at this late stage. From the stratigraphical analysis, it is clear that we have here the remains of three successive phases, all to be dated apparently within the later part of the Middle Helladic period.

At a distance of 2 m south-west of the shaft, there was another, similar shaft cut down into the bedrock and with approximately the same orientation. A cist tomb (B 30) was likewise found at the bottom of this shaft. It was covered by several, irregularly shaped slabs of

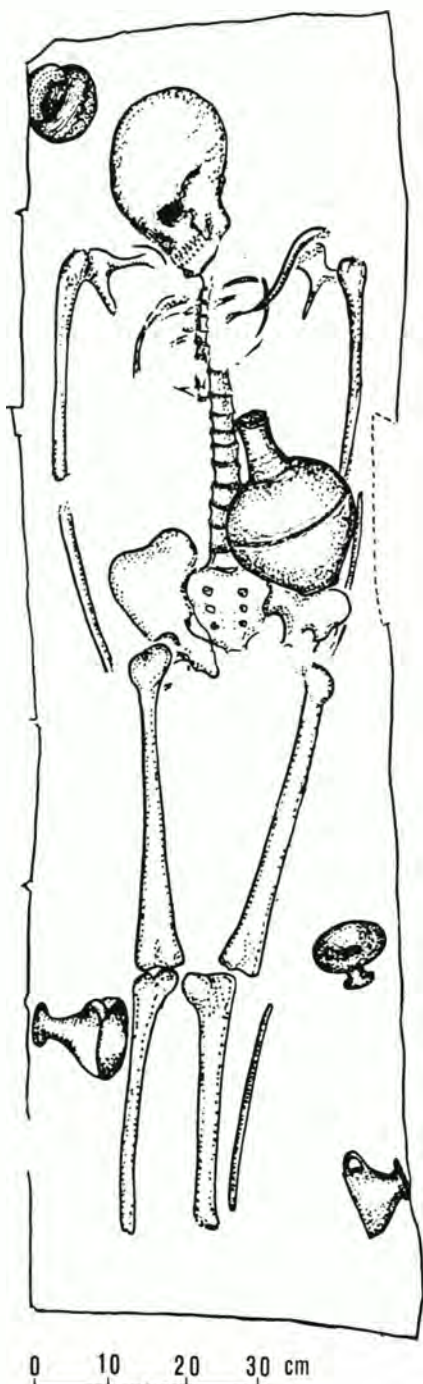

Fig. 12. Middle Helladic cist tomb B 30 : plan of interior with skeleton and funeral gifts.

Fig. 13. Matt-painted jug from cist tomb B 30 (h. c. 27 cm).

Fig. 14. Cups from cist tomb B 30 (h. 7.8 and 10.9 cm.).

Fig. 15. Pots from cist tomb B 30 (h. 5.2 and 11.2 cm).

pinkish limestone. The cist proper, which formed a narrow rectangle, had been constructed of horizontally-placed slabs and squarish stone blocks in several courses. It contained a skeleton, resting on its back in an outstretched position, the head at the north-western end, facing south. Five, nearly intact pots were found at different places in the cist (fig. 12). A matt-painted jug with a beaked spout (fig. 13) lay on the left side of the skeleton, partly resting on the pelvis. Two matt-painted, conical cups, one low and one stemmed (fig. 14); were found at the foot end, as was also

a small, undecorated pot of a strange form (fig. 15, left): a small, shallow bowl with a pinched spout and three handles (horizontally fixed to the rim), supported by a cylindrical stem ending in a conical foot. Finally, there was a small, hand-made cup of greyish clay lying next to the skull; it has a vertically-placed ring handle on the everted rim and a biconical body with a flat base (fig. 15, right). The upper half of the body is decorated with incised, encircling lines of different kinds: the upper ones are even, whereas the lowest is an irregular, wavy line. At the greatest diameter of the biconical body, there is a horizontal line of incised dots.

The date of the burial is evident from the matt-painted pots—the Shaft-Grave

Period. The conical cups with their characteristic panel decoration have their best counterparts in Grave Gamma of Grave Circle B at Mycenae². Another specimen was found in 1971 in a rich cist tomb north-east of the Acropolis of Asine³. It is probable that the two remarkable cist tombs described in this article are roughly contemporary, and the parallelism and regularity of their arrangements point to the existence of an important necropolis, clearly organized on certain principles, at this spot.

INGA HÄGG—ROBIN HÄGG

2. Γ. Ε. Μυλωνά, 'Ο Ταφικός Κύκλος Β' τῶν Μυκηνῶν (1972 - 73), pl. 53.

3. C. - G. Styrenius, *Opuscula Atheniensia* XI (1975), p. 182, fig. 7.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΜΑΝΗΣ

Ἡ πόλις Ταΐναρον

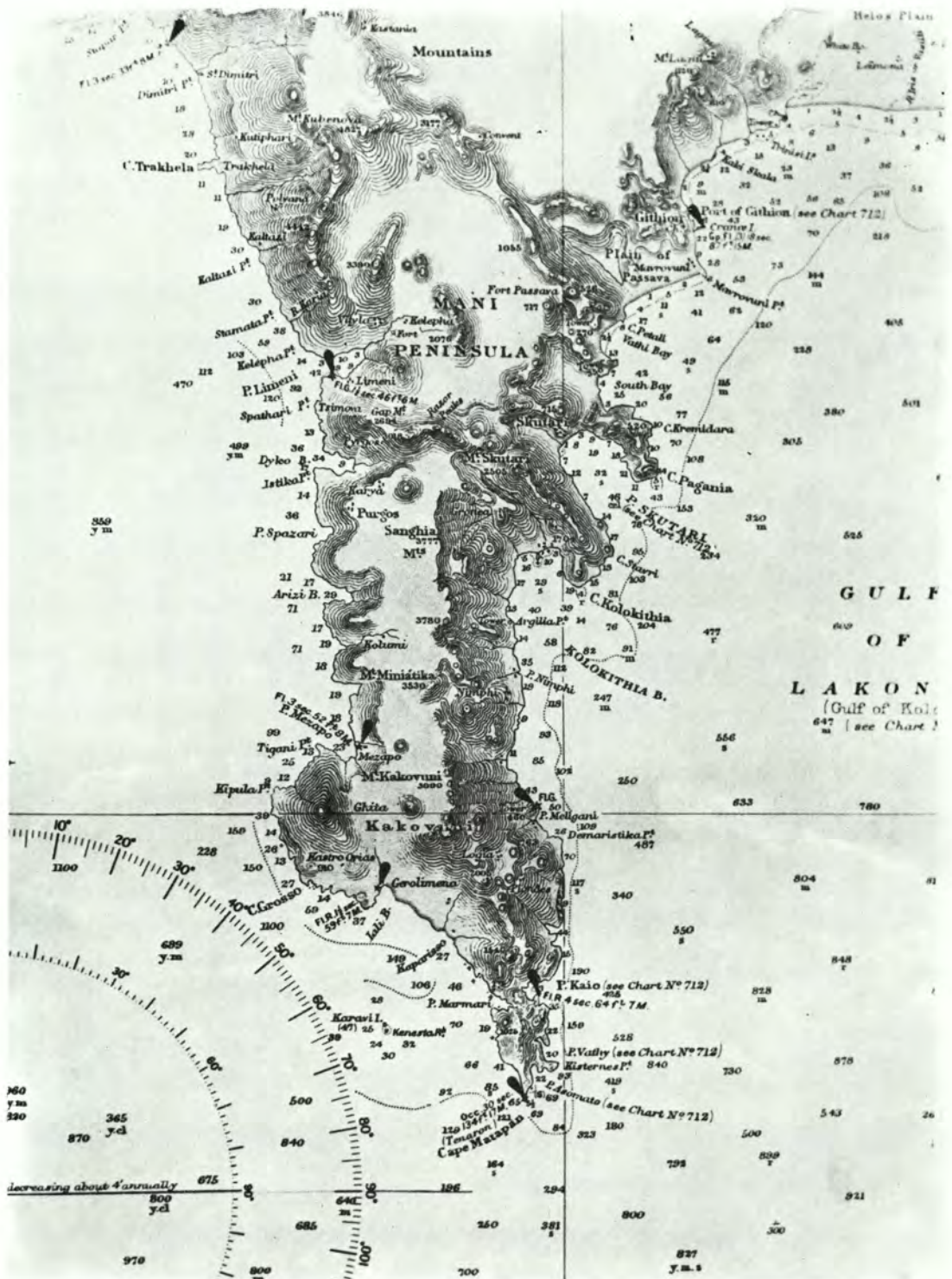
Σκοπὸς τῆς συστηματικότερης μελέτης ποὺ ἐπιχειρήθηκε στὸ ἀκραῖο τμήμα τῆς παράλιας Λακωνικῆς (σχ. ἐδ. 1)*, μεταξὺ 1974 - 1975, εἶναι ἡ ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση τῆς «περιοκίδος» χώρας¹.

* Ἡ σχεδίαση τῶν διαγραμμάτων ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Β. Οὕπα καὶ Ρ. Ρήγα.

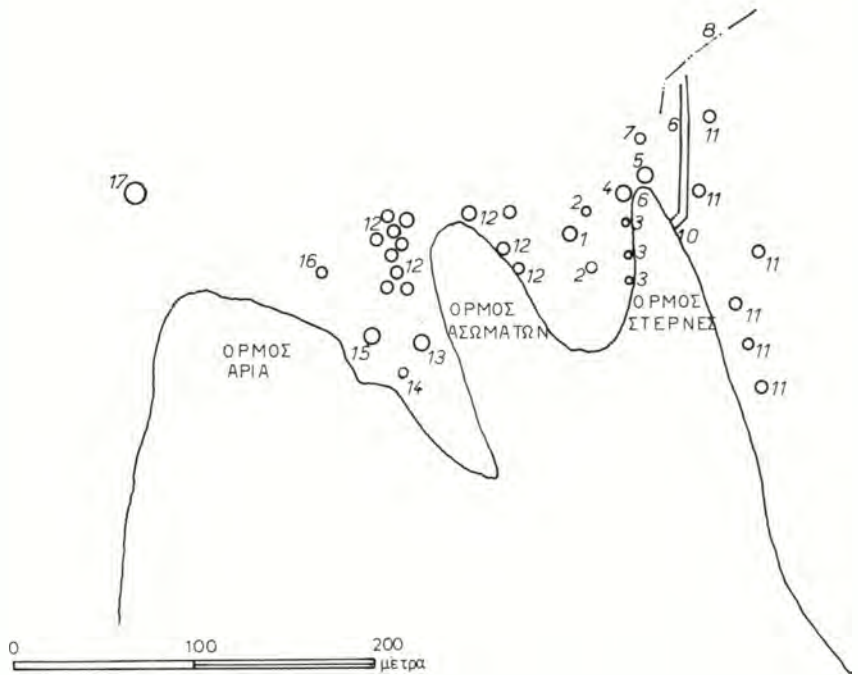
1. Κατάλογος τῶν περιοικίδων πόλεων ἀπὸ τὸν Β. Niese, *Neue Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Lakedämons. Die lakedämonischen Periöken*, στὸ *Göttingische Gelehrte Nachrichten* (1906), σελ. 101. Βλ. καὶ F. Böhle, *RE* III 2 A, 1303 - 1321.

Ἡ σύντομη παρουσίαση καθὼς καὶ τὰ σχεδιογραφήματα ποὺ τὴ συμπληρώνουν, ἀφοροῦν τμήμα μόνο τῆς ἐκτεταμένης «κώμης» τῶν περιοίκων Ταϊναρίων καὶ εἶναι μιὰ πρώτη δημοσίευση τῆς τοπογραφικῆς ἔρευνας καὶ ἀποτύπωσης τοῦ ἀκρωταινάριου ἱεροῦ καὶ οἰκισμοῦ, στὰ πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης μελέτης ποὺ ἔγινε στοὺς σημαντικότερους οἰκισμοὺς καὶ στὰ ἱερά τῆς Λακωνικῆς Μάνης.

Οἱ διαφορὲς ἔρευνες ποὺ πραγματοποιήθηκαν κατὰ περιόδους στὴν περιοχὴ, ὅπως πιστεύει ἡ ὑπογραφομένη, δὲν ἀφή-

Σχέδ. 1. Χάρτης Ταινάρου (British Admiralty Chart, N. 1685. Κλ. 1 : 250.000).

Σχέδ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο των ὁρμων Στέρνες, Ἀσώματοι, Ἀριά. : 1. Ἅγιοι Ἀσώματοι - ἀρχαῖο κτήριο Α, 2. Κτήρια, 3. Νεώσοικοι, 4. Σπηλιά, 5. Ἀρχαῖο κτήριο Β, 6. Κοινὸς περίβολος τεμένους, 7. Κτήριο, 8. Χαράδρα, 9. Δρόμος - διώρυγα, 10. Ἐκβολὴ δρόμου - διώρυγας, 11. Κτήρια, 12. Νότιος οἰκισμός, 13. Κτήριο Γ, 14. Δεξαμενή, 15. Κτήριο Δ, 16. Τάφος, 17. Κτήριο Ε.

νουν χῶρο γιὰ ἀμφιβολία σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τῆς πρώτης πόλης τῶν Ταϊναρίων μὲ τὴ σημερινή τοποθεσία Κιστέρνες ἢ Πόρτο Στέρνες ἢ Ἅγιοι Ἀσώματοι².

Ὁ κόλπος τῶν Ἀσωμάτων βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.5 χλμ. βορειότερα ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Ταίναρο. Τὸ πλάτος τῆς εἰσόδου τοῦ εἶναι 370 μ. Τρεῖς μικροὶ ὅρμοι διαιροῦν τὸν μεγάλο κόλπο (σχέδ. 2)³.

Στέρνες, Ἀσώματοι, Ἀριά

Ὁ οἰκισμὸς ἐκτείνεται κάπου 5.000 μ².

2. Ἱστορικὴ γεωγραφία : REIV 2, 2035 (Bölte). Βασικὸ βιβλιογραφικὸ συμπλήρωμα στὸ BSA XIII (1906 - 1907), σελ. 257 - 59 (Woodward).

3. A. Philippson, Die griechischen Landschaften, III², σελ. 440.

γύρω ἀπὸ τὴν παραλία καὶ ἀπλώνεται ψηλότερα, ΒΔ. στοὺς λόφους πάνω ἀπὸ τὸ λιμάνι, γύρω στὰ 550 μ., πρὸς τὸ σημερινὸ χωριουδάκι Κοκκινώγια. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ χωριό, πρὸς τὰ ΝΔ., καὶ στὴ θέση Τροχάλια — χῶρο παραγωγῆς τοῦ σταριοῦ ὄλου τοῦ χωριοῦ, πρὶν ὁ τόπος ρημάξει καὶ ἐγκαταλειφθῇ στὶς ἀρχές τοῦ 1950 — οἱ ντόπιοι καλλιεργητὲς διηγοῦνται πὼς ἔβρισκαν πολλὰ χάλκινα μικροαντικείμενα καθὼς καὶ μαρμάρινα μέλη.

Ὑπάρχει ἀνεπιβεβαίωτη ἢ πληροφορία τῶν παλαιότερων γιὰ μικρὴ στήλη ποὺ καταστράφηκε καὶ εἶχε τὴν ἐπιγραφὴ *Τινδαριν* (;). Ἕνα ἀνάγλυφο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., διδύμων ἀμοφορέων - Διοσκοῦ-

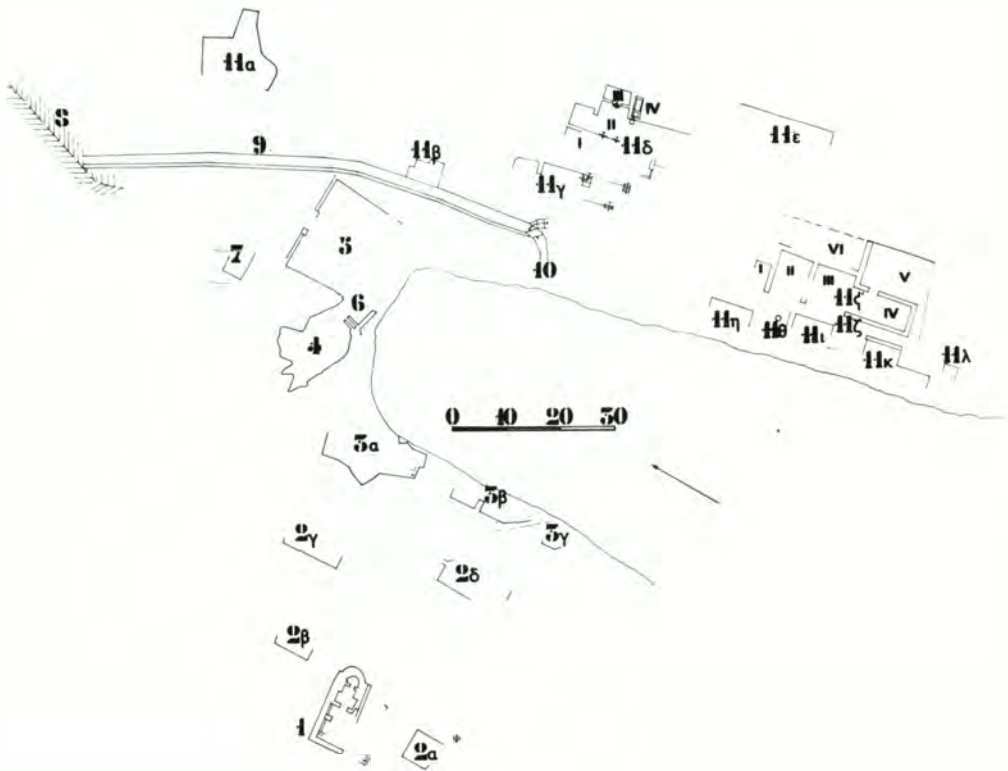
ρων, έντοιχισμένο σήμερα σε μάντρα του χωριού, προέρχεται από την ίδια θέση⁴. Ἡ ἐπιφανειακή ἐρευνα, πάντως, ἀπέδωσε πλῆθος ἀπὸ ὄστρακα, κυρίως μελαμβαφῆ.

Τὸ ἔδαφος στὴν περιοχὴ εἶναι τόσο βραχώδες, ὥστε γιὰ τὴ διάνοιξη θεμελίων ἢ μόνη πρόσφορη λύση ἦταν ἡ λάξευση στὸ φυσικὸ βράχο τόσο τῆς ὑποθεμελίωσης ὅσο καὶ τμημάτων τῆς ἀνωδομῆς.

4. Φωτογραφία καὶ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθμὸ 356 τοῦ Καταλόγου Wace. ἔγινε στὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Σπάρτη, 7 - 14 Σεπτεμβρίου 1975).

Ἡ ἔκταση τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ, γύρω ἀπὸ τὸν ὄρμο Στέρνες, εἶναι 17.000μ². (σχέδ. 3). Πάνω σ' ἓνα ὕψωμα (ὕψόμετρο 10.65 μ.), μὲ ἀπόκλιση ΝΑ., ὑπάρχει τὸ μεταβυζαντινὸ ἐκκλησάκι τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων. Πρόκειται γιὰ τὴν τρίτη φάση μετὰ ἀπὸ δυὸ κτήρια ποὺ προηγήθηκαν: ἓνα ἀρχαῖο οἰκοδόμημα καὶ μιὰ τρίκλιτη ἐκκλησία (σχέδ. 4). Οἱ μέγιστες διαστάσεις τῆς μεταβυζαντινῆς ἐκκλησίας — τῆς τρίτης φάσης δηλαδὴ — εἶναι 6 × 7.80 μ. Μέγ. ἐξωτ. ὕψος 4.90 μ. καὶ ἐσωτ. 3.50 μ. περίπου (μεγάλῃ ἐπιχωμάτωση). Ἀνοιγμα κόγχης ἱεροῦ : 2.15 μ.

Σχέδ. 3. Τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ ἱεροῦ : 1. Ἅγιοι Ἀσώματοι-ἀρχαῖο κτήριο Α, 2 α-δ. Κτήρια, 3 α-γ. Νεώσοικοι, 4. Σπηλιά, 5. Ἀρχαῖο κτήριο Β, 6. Κοινὸς περίβολος, 7. Χαράδρα, 8. Κτήριο, 9. Δρόμος-διώρυγα, 10. Ἐκβολὴ δρόμου-διώρυγας, 11 α-λ. Κτήρια (11ζ δρόμος, 11θ δεξαμενὴ).

Είκ. 1. Ἡ βόρεια πλευρὰ τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων.

Εἶναι καμαροσκέπαστη καὶ ὁ θόλος στηρίζεται στοὺς πλάγιους βόρειο καὶ νότιο τοίχους. Τὸ ἄνοιγμα τῆς καμάρας εἶναι 3.80 μ.

Ὁ Β. τοῖχος τῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 1), πὺν προκάλεσε τόσες διαφωνίες στοὺς περιηγητὲς καὶ ἐρευνητὲς⁵, εἶναι τὸ μόνο τμῆμα τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος πὺν προηγήθηκε τῆς ἐκκλησίας· ἡ ὑπόλοιπη εἶναι χτισμένη ἀπὸ ἀρχαῖο ὑλικό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλοῦ μεταφερμένους λίθους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πολλοὶ εἶναι ἀλάξευτοι. Ὑπάρχουν ἀρκετὰ ὑστερορωμαϊκὰ καθὼς καὶ παλαιοχριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, πρόχειρα ἐνσωματωμένα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας, καθὼς καὶ κομμάτια ἀπὸ πλάκες σχιστό-

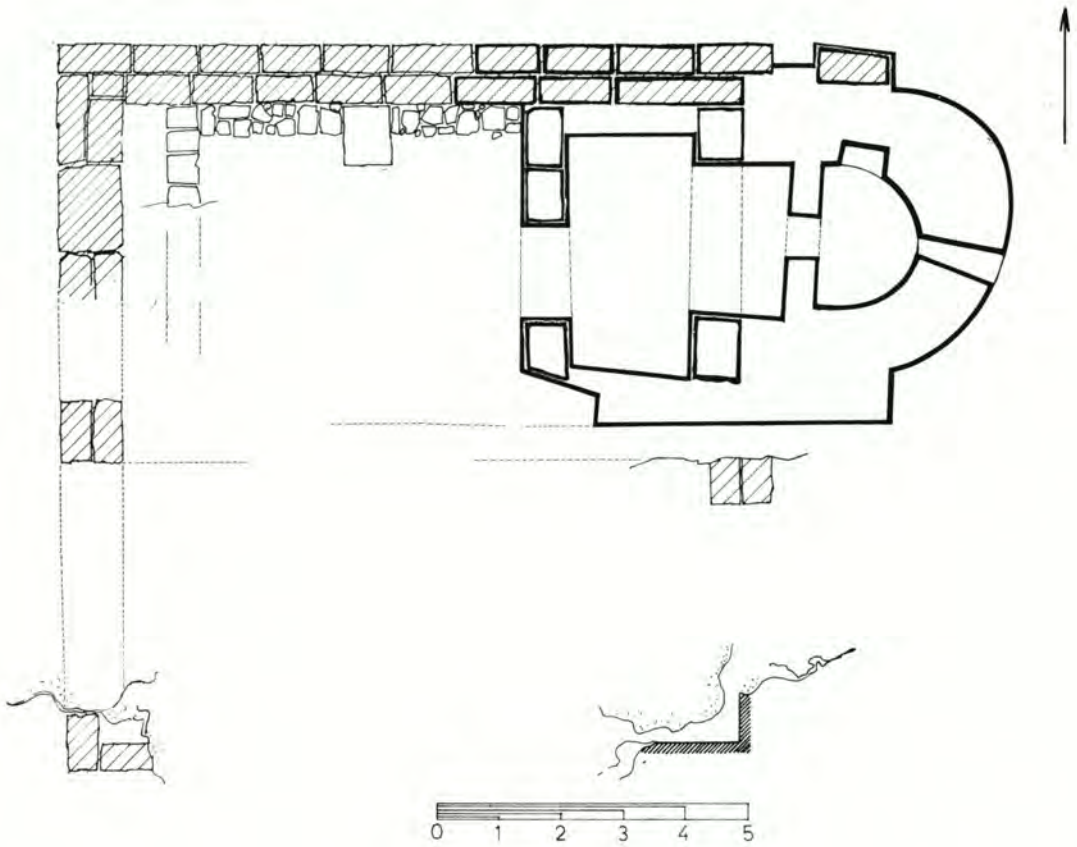
λίθου. Προέρχονται ἀπὸ στρώση δαπέδου.

Δὲν ἔχουμε καμμιά γραπτὴ μαρτυρία γιὰ τὸ πότε ἀκριβῶς χτίστηκε ἡ πρώτη ἐκκλησία πὺν τιμᾷ τὸ χριστιανικὸ ἐπίθετο χθονίων θεοτήτων, στ' ὄνομα τῶν ψυχοπομπῶν Ταξιάρχων. Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ καθηγητοῦ κ. Ν. Δρανδάκη στῖς παλαιοχριστιανικὲς ἐκκλησίες τῆς γειτονικῆς Καινὴπολης-Κυπαρίσσου⁶, δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία γιὰ τὴν πρῶιμη ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ καλύπτοντας τῖς πανάρχαιες χθόνιες λατρεῖες τῆς ἀκροταινάριας περιοχῆς.

Τὸ ἀρχαῖο κτήριο Α (σχέδ. 4) ἀποτελεῖται ἴσως ἀπὸ δυὸ χώρους. Ὁ πρῶτος, ὁ πρὸς τὸ Β., ἔχει διαστάσεις 11.50 × 7.10 μ. Ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο κτήριο διατηρεῖται in situ ὁ Β. τοῖχός του (βλ. παραπάνω), ὁ

5. Woodward, ὁ.π. σελ. 250 - 52.

6. ΠΑΕ 1958, σελ. 206 - 216 καὶ 1960, σελ. 233 - 245.

Σχέδ. 4. Οί τρεις φάσεις των Ἁγίων Ἀσωμάτων.

όποιος ἔχει μήκος 11.50 μ. Οἱ λιθόπλινθοι ἔχουν μήκος 1 - 1.90 μ., πλάτος 0,45 - 0,55 μ. καὶ ὕψος 0,50 - 0,80 μ. Στὴ ΒΑ. γωνία, ὁ Β. τοῖχος διατηρεῖται σὲ ὕψος 3 μ. καὶ στὴ ΒΔ. σὲ 1.30 μ. Εἶναι χτισμένος μὲ τὸ ψευδοῖσοδομικὸ σύστημα ἀπὸ πωρόλιθο καὶ τὴ γκρίζα σκληρὴ μαρμαρόπετρα τῆς

περιοχῆς καὶ ἔχει ὑποστῇ σημαντικὲς ἀλλοιώσεις ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὴ θάλασσα. Τὶς ρωγμὲς ποὺ δημιουργήθηκαν στὰ μέτωπα καὶ στοὺς ἄρμους, σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους, τὶς κάλυψαν μὲ ἄσβεστοκονίαμα καὶ μὲ μικρὲς πέτρες, ἔτσι ὥστε ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ τοῖχου νὰ χάνεται

Είκ. 2. Ἡ δυτική πλευρά τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων.

(κυρίως στὸ ΒΑ. ἄκρο). Ἡ ὑποθεμελίωση τοῦ Β. τοίχου εἶναι λαξεμένη στὸ φυσικὸ βράχο· σειρὰ ἀπὸ λιθόπλινθους, μεγ. σωζ. ὕψους γύρω στὰ 0,60 μ., πὺν μὲ τὴν ἀποχωμάτωση πὺν ἐγίνε σήμερα στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ὁρατοί, ἀποτελοῦν τμήμα τῆς κρηπίδας. Ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ κτηρίου, σωζ. μήκ. 6.60 μ., σωζ. πλ. 1 μ., διατηρεῖ-

ται σὲ ὕψος περίπου 1 μ. Οἱ λιθόπλινθοι ἔχουν μετακινηθῇ, ἀλλὰ ἡ θέση τους στὸ ἔδαφος εἶναι φανερή.

Ἀπὸ τὸ Ν. τοῖχο διακρίνεται στὴ θέση τοῦ μόνο τμήμα τῆς ΝΑ. γωνίας. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ πρώτου χώρου καὶ σὲ ἀπόσταση 4.85 μ. ἀπὸ τὴ σωζ. ΝΔ. γωνία του, διατηρεῖται ἡ ΝΔ. γωνία ἑνὸς ἄλλου ἱσῶς χώρου, πὺν εἶχε τὸ ἴδιο μῆκος μὲ τὸν πρῶτο, τὸ πλάτος του ὁμως εἶναι στενότερο. Ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία ἔχει σωζ. διαστάσεις στὴ Δ. πλευρὰ, μῆκος 1 μ. περίπου καὶ πλάτος 0,55 μ. καὶ στὴ νότια πλευρὰ μῆκος 1 μ. περίπου καὶ πλάτος 0,45 μ. Ὁ δεῦτερος αὐτὸς χώρος καθορίζεται καὶ ἀπὸ τὰ ἴχνη τῆς ΝΑ. γωνίας του, ἡ ὁποία διακρίνεται λαξεμένη στὸ φυσικὸ βράχο σὲ σωζ. ὕψος περίπου 0,35 μ. Ἡ εἴσοδος τοῦ πρώτου χώρου θὰ πρέπει ν' ἀνοιγόταν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του (ἂν καὶ εἶναι σχεδὸν ὁλόκληρη χωμένη κάτω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν πὺν ἰδρύθηκε ἐπάνω του), μιὰ καὶ στὴ βόρεια καὶ δυτικὴ πλευρὰ δὲν βρέθηκαν ἴχνη ἀπὸ ἀνοιγμα. Ἡ πρόσβαση στὸ κτήριον θὰ πρέπει νὰ γινόταν ἀπὸ τὴ ΒΑ. πλευρὰ, ὅπου σώζονται ἀκαθόριστα σὲ διαστάσεις ἴχνη μεγάλης σκάλας. Μέλη ἀρχιτεκτονικά, πὺν νὰ καθορίζουν τὴ μορφή τοῦ κτηρίου, δὲν ὑπάρχουν (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ἐντοιχισμένα στὴ μεταβυζαντινὴ ἐκκλησίαν, μιᾶς μεταγενέστερης πάντως περιόδου). Ἡ μορφή τοῦ κτηρίου Α εἶναι ναόσχημη. Ἡ ἔλλειψη ἀπὸ ἀρχιτεκτονικά μέλη — πὺν τίποτα δὲν ἀποκλείει νὰ μεταφέρθηκαν στὴν Καινὴ πόλη, τὴ νέα πόλη τῶν Ταιναρίων Ἐλευθερολακόνων — μᾶς ἐμποδίζει νὰ διατυπώσουμε, χωρὶς νὰ προηγηθῇ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα, τὴν εἰκασία ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα ναὸ (πρόστυλο;) τῆς ὁσμῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου⁷. Κα-

7. Πρβλ. τὸ μικρὸ πρόστυλο ναὸ στὸν Κουρνὸ - Κιόνια, στὴν ἀποτύπωση τῶν Le Bas - Lan-

Είκ. 3. Ἡ σπηλιά καὶ ὁ κοινὸς περίβολος. Ὑποψη ἀπὸ Α.

θῶς δὲ διακρίνονται ἵχνη ἀπὸ ἐσωτερικὸς τοίχους, ὅποιαδήποτε ἐρμηνεῖα θὰ ἦταν πρόωρη πρὸς τὸ παρόν. Παντοῦ, σ' ὅλη τὴν ἑκταση γύρω ἀπὸ τὸ κτίριο Α, βρίσκουμε, ἐκτὸς ἀπὸ πλῆθος χονδροειδῆ κεραμίδια καὶ ἄρκετὰ ἄρρετινὰ ὄστρακα.

Μιά σειρά ἀπὸ κτήρια (σ χ έ δ. 3, ἀριθ. 2α - 2δ) περιβάλλουν τὸ κτίριο Α σὲ μικρὴ σχετικὰ ἀπόσταση. Ἴσως πρόκειται γιὰ βοηθητικὰ κτήρια. Εἶναι ὅλα λαξεμένα στὸ φυσικὸ βράχο καὶ δὲ διατηροῦν ἵχνος ἀπὸ τὴν ἀνωδομή τους. Σ' ἀπόσταση 1.60 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ. πλευρὰ τοῦ κτηρίου

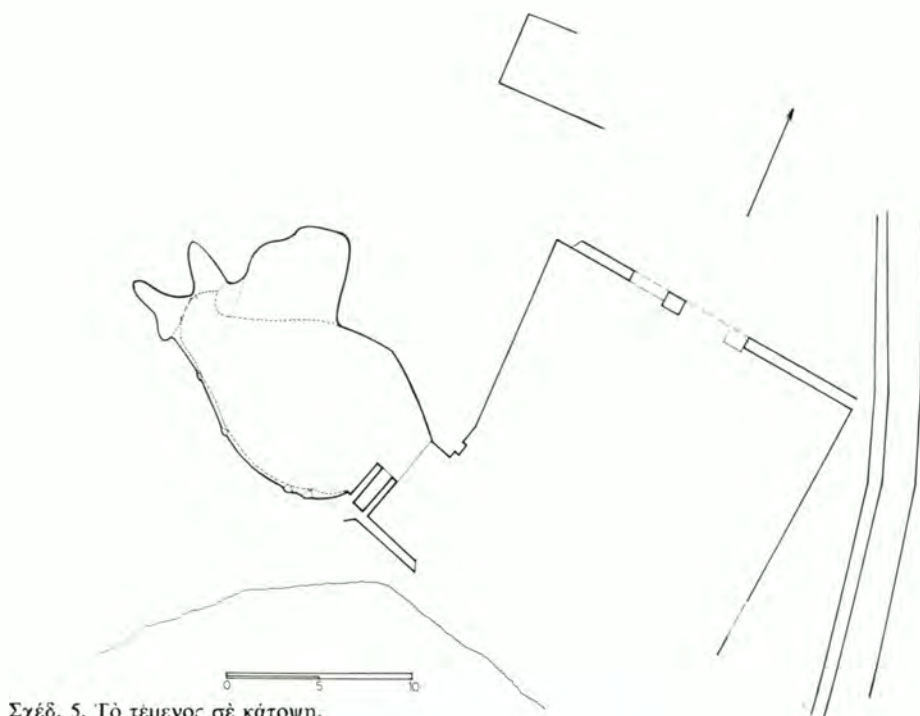
2α διατηροῦνται τὰ ἵχνη μιᾶς μεγάλης κλίμακας.

Κάτω ἀπὸ τοὺς Ἀσωμάτους καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κόλπου τῶν Στερνῶν, πάνω στὴ βραχώδη ἀκτὴ, ὑπάρχουν λαξεμένα στὸ φυσικὸ βράχο τρία ἀκανονίστου σχήματος οἰκοδομήματα (σ χ έ δ. 3, ἀριθ. 3α - 3γ). Μεγάλα τμήματά τους ἔχουν πέσει, καὶ μέσα στὴ θάλασσα διακρίνουμε πολλὰ ἵχνη ἀπὸ τοίχους. Ἴσως ἦταν νεώσοικοι⁸. Πρόκειται γιὰ κρηπίδες κάπως ἐπικλινεῖς, ποὺ στὴ μέση, κατὰ μῆκος, ἔχουν ἓνα κενό (νεωλκοί ;). Ὁ λαξευτὸς

dron (Voyage Archéologique, Architecture II. i - ii). Βλ. ἐπίσης Woodward, ὁ.π. σελ. 254, εἰκ. 3 β. Ἡ ἀποτύπωση τοῦ χώρου στὰ Κιόνια πρό-

κειται νὰ δημοσιευθῇ ἐνταγμένη στὴν ὅλη μελέτη τῆς Λακωνικῆς Μάνης.

8. Τὸ 333 π.Χ., λίγο μετὰ τὴ μάχη τῆς Ἴσσοῦ,

Σχέδ. 5. Τὸ τέμενος σὲ κάτοψη.

στό βράχο ἐρεισματικός τοίχός τους, στό μέρος τῆς στεριᾶς, διατηρεῖ ἴχνη ὑποδοχῶν (γιά τὰ σκεύη ;) ψηλότερα διακρίνουμε λαξέματα γιά τή στερέωση τῆς σκεπῆς.

Δυὸ μεγάλα οἰκοδομήματα (σ χ έ δ. 2, ἀριθ. 12) στήν ἀνατολική ἄκρη τοῦ ὄρμου τῶν Ἀσωμάτων, πλησιάζουν πολύ μορφολογικά τὰ οἰκοδομήματα 3α - 3γ.

Ἡ θάλασσα ἔχει ἀλλοιώσει πάντως τή μορφή ὅλων αὐτῶν τῶν παραθαλάσσιων κτηρίων.

Τὸ τέμενος⁹ (σ χ έ δ. 2 καί 3, ἀριθ. 4 καί σ χ έ δ. 5) βρίσκεται σέ ἀπόσταση περίπου 65 μ. ἀπό τοὺς Ἀγ. Ἀσωμάτων, στήν παραλία τῶν Στερνῶν, ὅπου ὑπάρχει μιὰ σπηλιά καί ἓνα μεγάλο κτήριο (Β) μέ κοινὸ περίβολο (εἰ κ. 3).

ὁ βασιλιάς Ἅγις πῆρε ἀπὸ τὸν Αὐτοφραδάτη « τάλαντα ἀργυρίου... τριάκοντα καὶ τριῆρεις δέκα », ἔστειλε δὲ τὸν Ἰππία νά ὀδηγήσῃ τὰ πλοῖα στό Ταίναρο πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Ἀγισίλαο (Ἀρριανός, Ἀνάβασις Β, 13. 6). Ἀργότερα, τὸ Ταίναρο γίνεται μιὰ πασιγνώστη στήν Ἑλλάδα « ἀγορά » μισθοφόρων (Διόδωρος 17. 111, 18. 9, 21. 19, 60, 20. 104). Τάφοι μισθοφόρων ὑπάρχουν πολλοὶ στή γειτονική Ψαμαθοῦντα - Πόρτο Κάγιο.

9. Στράβων 8. 5. 1. Ἀπολλόδωρος 2. 5. 12. Πausanias 2. 25. 4. Θουκυδίδης 1. 133. Πομπώνιος Μέλας 2. 3. 49. Σχολ. Ἀριστοφάνη, Ἀχαρνεῖς, 510. Curtius, Peloponnesos⁹, Γκότα 1852, σελ. 279. Leake, Travels in the Morea, I, Λονδίνο 1830, σελ. 298. Bursian, Ueber das Vorgebirg Tainaron, Bayerisch. Akad. Sitzungber. Μόναχο 1855, σελ. 777 καί Geographie von Griechenland II, Λειψία 1868 - 72, σελ. 150. Woodward, ὁ.π. σελ. 250 - 251.

Ἡ σπηλιὰ (μέγ. σωζ. μήκος 18 μ., μέγ. πλ. 11 μ.) βρίσκεται ΒΑ. ἀπὸ τοὺς Ἀσωμάτων καὶ Δ. ἀπὸ τὸ κτήριο Β. Στὴ Β. πλευρὰ ὑπάρχει ἓνα φυσικὸ, ἀνοιχτὸ πρὸς τὸν ὑπόλοιπο χῶρο τῆς σπηλιάς, κοίλωμα, πλάτους 5, βάθους 4.50 καὶ ὕψους 2.30 μ. Μέσα ὑπάρχει μεγάλη ἐπιχωμάτωση. Ἀπὸ παλαιὰ τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ στάνη, εἶχαν δὲ κατασκευάσει μιὰ πρόχειρη εἴσοδο ἀπὸ δυὸ μεγάλους πώρινους λιθόπλινθους, διαστ. $1 \times 0,50 \times 0,50$ μ., ποὺ ἀνήκουν στὸ κτήριο Β. Γειτονικά, λίγο δυτικότερα ἀπὸ τὸ κοίλωμα, εἶναι ἓνα ἄλλο μικρότερο, ἐπίσης φυσικὸ κοίλωμα, ποὺ στὸ βάθος του τρέχει νερὸ ὑφάλμυρο. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς σπηλιάς ὑπάρχει μιὰ διπλὴ περίπου σὲ τομὴ κόγχη, σκαλισμένη στὸ φυσικὸ βράχο. Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δυὸ λαξέματα εἶναι βαθύτερο ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἡ ὄψη τῆς

κόγχης εἶναι ἓνα ὀξυκόρυφο τρίγωνο, τὸ ὁποῖο ψηλὰ καταλήγει σὲ μιὰ τρύπα (διαμ. 0,20 μ.), ἀνοιχτὴ στὸν πάνω φυσικὸ βράχο. Στὴ νότια πλευρὰ ὑπάρχουν σκαλισμένες στὸ φυσικὸ βράχο τέσσερις ὅμοιες χαμηλότερες ὀξυκόρυφες κόγχες, σχήματος ἰσοσκελοῦς τριγώνου. Ἡ τελευταία δυτικὴ κόγχη ἐπικοινωνεῖ πάνω μὲ τὸ φυσικὸ βράχο μὲ μιὰ κυλινδρική τρύπα, διαμ. 0,20 μ. Ὅμοιες τρύπες θὰ πρέπει νὰ εἶχαν καὶ οἱ τρεῖς ὑπόλοιπες κόγχες, ἀλλὰ ὁ φυσικὸς βράχος, ποὺ καλύπτει σήμερα μέρος μόνο τῆς σπηλιάς, καὶ ποὺ κάποτε ἀποτελοῦσε καὶ τὴν ὀροφὴ τῆς, ἔχει καταρρεῦσει. Ἡ Α. πλευρὰ τῆς σπηλιάς καταλήγει σ' ἓνα διπλὸ χαμηλὸ τοιχίον, διαστ. $2,30 \times 0,40$ μ., σωζ. ὕψους 0,60 μ. Τὸ διάκενο ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσά τους ἔχει πλάτος 0,60 μ. Τὸ διπλὸ αὐτὸ τοιχίον

Εἰκ. 4. Ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ἀρχαίου κτηρίου Β. Ἀποψη ἀπὸ Α.

Εικ. 5. Τμήμα του δρόμου-διώρυγας. Ἀποψη ἀπὸ Β.

ἀκουμπάει κάθετα σ' ἓναν κοινὸ μὲ τὸ κτήριο Β περίβολο, πὺν ἔχει διαστάσεις 5×3.50 μ. Τὸ Ν. τμήμα του ἀποτελεῖ τὴ φυσικὴ προέκταση τοῦ βράχου τῆς σπηλιᾶς καὶ εἶναι ἓνας τοῖχος, σῶζ. μήκ. 3.50, πλ. 0,50 καὶ σῶζ. ὕψ. 0,2 - 2.50 μ. Στὴν Α. πλευρὰ τῆς σπηλιᾶς δημιουργεῖται ἔτσι ἓνα ἄνοιγμα — κοινὴ εἴσοδος μὲ τὸ κτήριο Β — πλ. 2.70 μ.

Τὸ κτήριο Β¹⁰ ἔχει σῶζ. διαστάσεις 15×17.75 μ. Ἡ ὑποθεμελίωση καὶ τμήμα τῆς ἀνωδομῆς του εἶναι λαξεμένες στὸ

φυσικὸ βράχο. Ἀπὸ τὴ χτιστὴ ἀνωδομὴ ἔχουμε ἐλάχιστα ἴχνη σκορπισμένα στὸ χῶρο. Στὴ νότια πλευρὰ ἡ θάλασσα κάλυψε ἓνα μεγάλο τμήμα τοῦ κτηρίου Β. Ἰχνη του διακρίνονται κάτω ἀπὸ τὰ μεγάλα χαλίκια τῆς παραλίας καὶ μέσα στὴ θάλασσα. Ἡ εἴσοδος τοῦ κτηρίου βρίσκεται στὴ Β. πλευρὰ του, σ' ἀπόσταση 7.45 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς καὶ ἔχει πλάτος 2.60 μ. (εἰκ. 4). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς εἰσόδου σώζεται in situ ἀκέραιος τετράγωνος λιθόπλινθος ἀπὸ σκληρὸ πωρόλιθο μὲ πλευρὰ 1 μ. καὶ ὕψος 0,60 μ. Στὴν ἀπέναντι ἀνατολικὴ πλευρὰ σώζονται στὸ ἔδαφος τὰ ἴχνη τοῦ ἀντίστοιχου ἀνατολικοῦ λιθόπλινθου τῆς εἰσόδου, μὲ τὶς ἴδιες διαστά-

10. Βλ. περιγραφή στὸν Bursian, Ueber das Vorgebirg. . ., σελ. 777 - 779. Woodward, ὁ.π. σελ. 250 - 252.

σεις. Στο ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευρᾶς διατηροῦνται ἄκόμα τμήματα ἀπὸ τὴν κρηπίδα. Ἡ ἀνατολική πλευρά, σὺν. ὕψ. 1.70 μ., διατηρεῖται σὲ μήκος 15 μ.· τὸ ὑπόλοιπο τμήμα της ἔχει καταστραφῆ. Ἡ ὑποθεμελίωση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἔχει μήκος 10.60 καὶ μέγ. σὺν. ὕψος 0.70 μ. Σὲ ἀπόσταση 4.80 μ. ἀπὸ τὸ Β. ἄκρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὁ δυτικός τοίχος σχηματίζει στὸ πάνω μέρος του μὴν ἔσοχή, βάθ. 0.40 μ. καὶ πλ. 4.90 μ. Στὴ συνέχεια, καὶ με κατεύθυνση πρὸς τὰ νότια, ὑπάρχουν ἄλλες ὀχτὼ μικρὲς ἔσοχές, διαστ. 0.15×0.40 μ. καὶ βάθ. 0.08 - 0.15 μ.

Στὴ νότια ἄκρη τοῦ ἰδίου τοίχου ὑπάρχει μιὰ ὀρθογώνια προεξοχή, συνδετικὸ στοιχεῖο τοῦ κτηρίου Β μετὰ τὴ βόρεια πλευρά τῆς εἰσόδου τῆς σπηλιάς¹¹. Ἡ ταύτιση τοῦ κτηρίου Β καὶ τῆς σπηλιάς μετὰ τὸ ἱερὸ τέμενος τοῦ Ἀσφάλιου ἢ Ταϊνάρου Ποσειδῶνος¹², ἀνήκει στοὺς Bursian καὶ Woodward. Ὁ Bursian ποὺ εἶδε κάπως περισσότερα ἐρείπια ἀπ' ὅσα σώζονται σήμερα, δίνει περιγραφικά, ἀλλὰ χωρὶς κανένα σχόλιο, τὴν ὑποθετικὴ ἀναπαράσταση τῆς κάτοψης ποὺ πιθανὸν

εἶχε ὁ ναός¹³. Ἴσως πρόκειται γιὰ ἓνα ναο-οἶκο ἐν παραστάσι, χωρὶς περίσταση, πολὺ συγγενικὸ σὲ μορφή μετὰ τὸ ναὸ Α (τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου αἰῶνα), στὸν Ταξιάρχην τῆς Αἰτωλίας, ποὺ ἔσκαψε ὁ Κ. Ρωμαῖος¹⁴. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀσφάλιου Ποσειδῶνος καταστράφηκε δυὸ φορές, τὸ 240 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Αἰτωλοὺς καὶ τὸν 1ο αἰῶνα, μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐπιδρομή, ἀπὸ τοὺς πειρατὲς τῆς Κιλικίας¹⁵. Τὰ μόνα εὐρήματα ποὺ μᾶς εἶναι γνωστά, καὶ αὐτὰ μόνο ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Siegel¹⁶, χάθηκαν.

Σὲ ἀπόσταση 6.20 μ. ἀπὸ τὸ κτήριο Β ὑπάρχει τὸ κτήριο ἀριθ. 7 (σὺν. ὕψ. 3), μετὰ διαστάσεις 3.90×2.90 μ. καὶ σὺν. ὕψος 1.20 μ. Ἴσως πρόκειται γιὰ βοηθητικὸ οἰκοδόμημα τοῦ κτηρίου Β. Σὲ 40 μ. ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κτήριο Β ὑπάρχει μιὰ χαράδρα (σὺν. ὕψ. 3, ἀριθ. 8) ποὺ καταλήγει 5 περίπου μέτρα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἑνὸς δρόμου-διώρυγας (σὺν. ὕψ. 3, ἀριθ. 9 καὶ 10· εἰκ. 5). Μέσα στὴ χαράδρα ὑπάρχει βαθιὰ δεξαμενὴ, ἡ ὁποία συγκρατοῦσε μέρος ἀπὸ τὰ νερά ποὺ κατέβαζε ἡ χαράδρα. Αὐτὴ ἡ τελευταία ἀποτελοῦσε

11. « Ἱερὸν... τοῦ Ποσειδῶνος ἐν ἄλσει ἰδρυμένον· πλησίον δ' αὐτοῦ ἄντρον » (Στράβων 8.5.1.) καὶ « ἐπὶ δὲ τῇ ἄκρῃ ναὸς εἰκασμένος σπηλαίῳ... » (Πausanias II.25.4). Πλούσια ἡ φιλολογία... Βλ. RE IV 2 (1932) 2039 (Bölte).

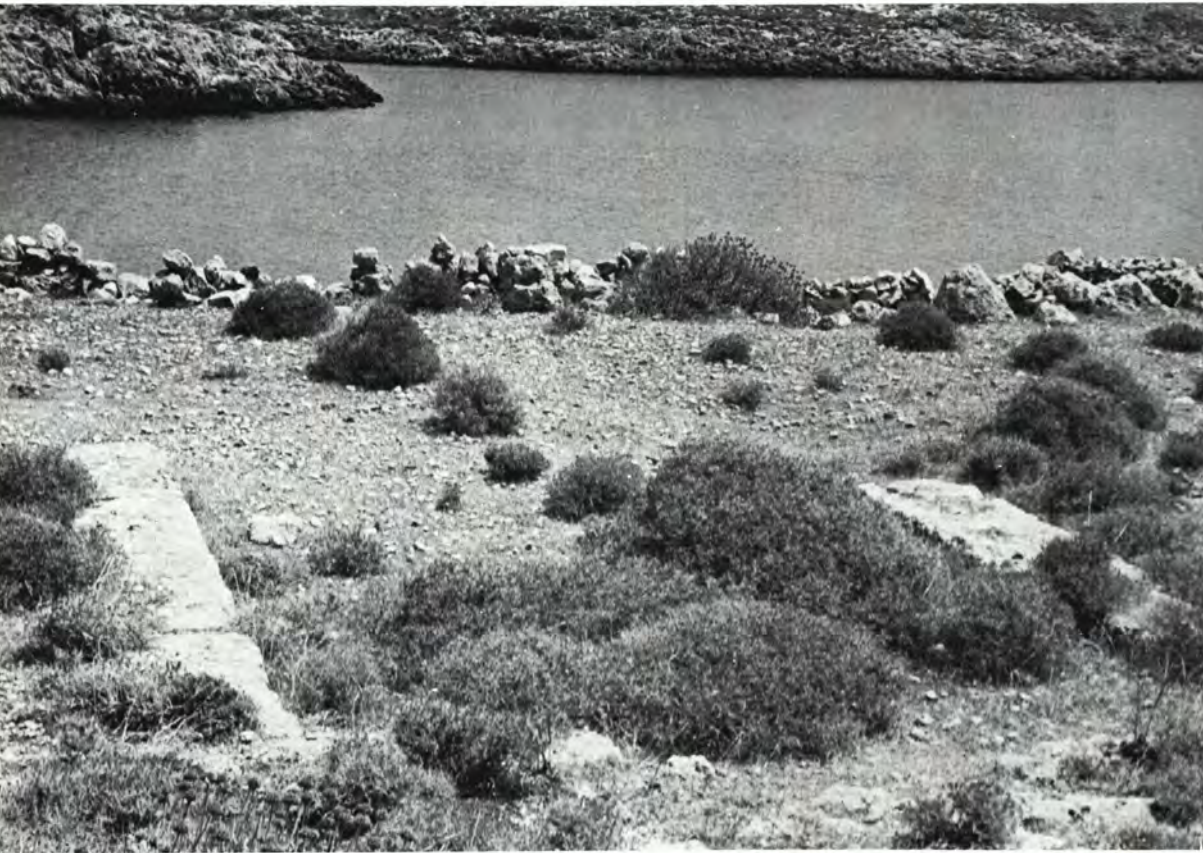
12. Ἡ λατρεία τοῦ Ταϊνάρου Ποσειδῶνα, θεοῦ χθόνιου γιὰ τὸ ντόπιο ἀρχαῖο - προδωρικὸ στοιχεῖο, ἀλλὰ καὶ θεοῦ χρησιμοδότη μετὰ τὴ δωρικὴ ὑποταγή, συνδέεται μετὰ τὸ ψυχοπομπεῖο ἢ νεκυομαντεῖο, ἓνα κέντρο θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ τῶν περιόικων (Πλουτ., Ἡθ., Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων, 17· βλ. καὶ Wide, Lakonische Kulte, Λειψία 1893, σελ. 41 - 44 καὶ 245). Ἀλλὰ καὶ τὸ μινυακὸ στοιχεῖο εἶναι, ἐκτός τῶν ἄλλων, σύμφωνα μετὰ τὴς πηγῆς, πολὺ ἐντονὸ στὴν περιοχὴ τοῦ Ταϊνάρου (Πολύβιος, 7,

49 : « Τυρρηνῶν οἱ Λήμνον καὶ Ἰμβρον κατασχόντες... εἰς Ταῖναρον κατασχόντες... »)· βλ. καὶ F. Kiechle, Lakonien und Sparta, Μόναχο - Βερολίνου 1963, σελ. 76 κ.ἄ. Πρὸς. P. Oliva, Sparta and her Social Problems, Πράγα 1971, σελ. 24 13. Bursian, ὁ.π. σελ. 777.

14. AD 1916, Παράρτημα, σελ. 44 καὶ 1926, σελ. 5, εἰκ. 3. AE 1917, 107. Weickert, Typen der archaischen Architektur, Augsburg 1929, σελ. 34, γ, 2.

15. Πολύβιος 9. 34. 9. Πλούταρχος, Πομπήιος, 24.

16. Bullettino dell' Istituto di Corrispondenza Archeologica (1857), σελ. 155 (Henzen) : « Settantat figurine di bronzo, rappresentano tori e cavalli, evidentemente dedicate ex voto ».

Είκ. 6. Ὁ χώρος I τοῦ κτηρίου Γ. Ἀποψη ἀπὸ Α.

πάντως καὶ ἓνα φυσικὸ μονοπάτι-προσπέλαση στὸ ἱερό. Ὁ χώρος πὺ μεσολαβεῖ μεταξὺ κτηρίου Β καὶ χαράδρας ἔχει πολὺ ὁμαλὸ τὸ ἔδαφος. Ἴσως ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὸ ἄλσος πὺ ἀναφέρει ὁ Στράβων. Ὁ δρόμος-διώρυγα¹⁷ (μῆκ. 83.60 μ., πλ. 1.70 μ., βάθος σημερινὸ 1.50 μ.), ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β. - Ν. μὲ μιὰ μικρὴ καμπύλη ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν εὐθεῖα κατὰ διαστήματα. Οἱ πλευρές του ἔχουν τοιχώματα λαξεμένα μὲ μεγάλῃ ἐπιμέλεια. Ἐπει-

17. BSA 56 (1961), σελ. 124 (Waterhouse - Hope Simpson). Πρβλ. Bursian, ὁ.π. σελ. 778. Woodward, ὁ.π., σελ. 250.

δὴ ἡ χαράδρα πολὺ σπάνια κατεβάζει νερά (εἶναι γνωστὸ πόσο ἄνυδρη εἶναι ἡ περιοχή, γι' αὐτὸ ἐξάλλου ὑπάρχουν τόσες στέρνες ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα), δὲν μπορούμε ν' ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα ὅτι ἡ « διώρυγα » εἶχε καὶ μιὰν ἄλλη λειτουργία : ἦταν μιὰ δίοδος, μιὰ ὁμαλὴ πρόσβαση, ἓνας δρόμος πρὸς τὸν ἱερὸν χώρον καὶ κυρίως στὰ κτήρια ΙΙα - ΙΙλ πὺ βρίσκονται στὰ ἀνατολικά του. Στὴ νοτιότατῃ ἄκρῃ τοῦ δρόμου-διώρυγας, καὶ μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ Δ., ἀρχίζει ἓνα ἄλλο τμήμα δρόμου, σωζ. μῆκ. 5.70 μ. καὶ πλ. 2 μ. (σχέδ. 3. ἀριθ. 10), τοῦ ὁποῖου ἡ δυτικὴ ἄκρῃ

ἀπέχει ἀπὸ τῆ θάλασσα 5.50 μ. Εἶναι μιὰ κανονικὴ πρόσβαση ἀπὸ καὶ πρὸς τὴ θάλασσα.

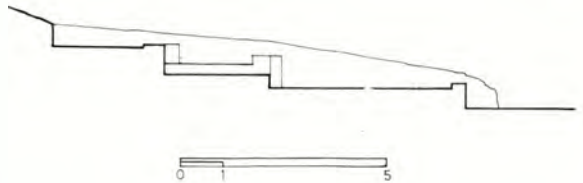
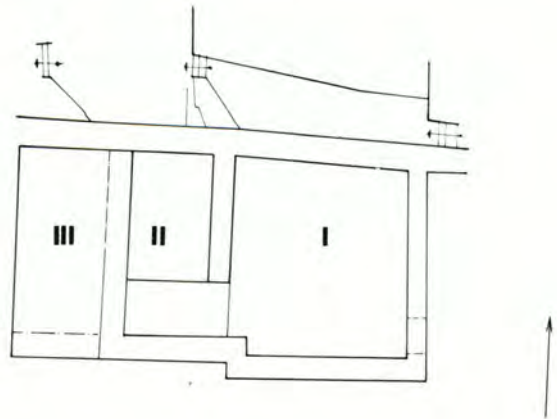
Ἐνας τρίτος δρόμος, μὲ κατεύθυνση ΝΑ., ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἴδιο περίπου σημεῖο τῆς νότιας ἄκρης τοῦ δρόμου-διώρυγας γιὰ ν' ἀνέβῃ τὴν πλαγιά τοῦ λόφου, ὅπου βρίσκονται τὰ κτήρια IIa - IIλ (σχέδ. 2 καὶ 3). Πρόκειται πιθανότατα γιὰ δημόσια κτήρια. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν σκάλες, ἀνοιχτοὶ διαμορφωμένοι χώροι καὶ ἐξέδρες λαξεμένες στὸ φυσικὸ βράχο τῆς πλαγιάς. Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα εἶναι τὸ κτήριο IIδ, ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις μεγάλους χώρους σὲ τρία ἐπίπεδα. Στους χώρους III καὶ IV ὑπάρχει μιὰ κατασκευὴ ποῦ θυμίζει ληνό¹⁸. Τὸ κτήριο IIε ἔχει ἑξι μεγάλους χώρους (συν. μῆκος 32.50 μ. καὶ πλάτος 14.50 μ.). Τὸ ὕψος τῶν διαχωριστικῶν τοίχων φτάνει τὰ 2.20 μ. Στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ χώρου I διατηρεῖται ἡ τετράγωνη βάση ὀρθοστάτη. Ὁ δρόμος IIζ (πλ. 1.80 μ.) ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β. - Ν. καὶ ἀποτελεῖ μιὰ φυσικὴ προέκταση τοῦ μεγάλου δρόμου-διώρυγας. Ἀνάμεσα στὰ κτήρια IIη - IIι μεσολαβεῖ ἕνας ὑπαίθριος χώρος-πλάτωμα, μῆκ. 6.70 μ., ὅπου ὑπάρχει ἡ μεγάλη δεξαμενὴ IIθ. Τὸ ἀκραῖο κτήριο IIλ πιθανότατα εἶναι προέκταση τοῦ κτηρίου IIκ. Πέρα ἀπὸ τὸ κτήριο IIλ δὲν ὑπάρχει ἵχνος ἄλλου κτηρίου.

Σὲ μιὰν ἑκταση περίπου 70 μ. γύρω ἀπὸ τὸν ὄρμο τῶν Ἀσωμάτων, ἀπλώνεται ἕνα πολὺ σημαντικό, τόσο ὡς πολεοδομικὸ σύστημα, ὅσο καὶ ὡς ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, τμῆμα τοῦ (νότιου) οἰκισμοῦ¹⁹. Τὰ

σπίτια (σχέδ. 2, ἀριθ. 12) ἔχουν μεσημβρινὴ τὴν ὄψη καὶ εἶναι χτισμένα σὲ ὀριζόντια ἐπίπεδα, ἀκολουθώντας μαλακὰ τὴ φυσικὴ κλίση τοῦ λόφου. Τὰ μεγαλύ-

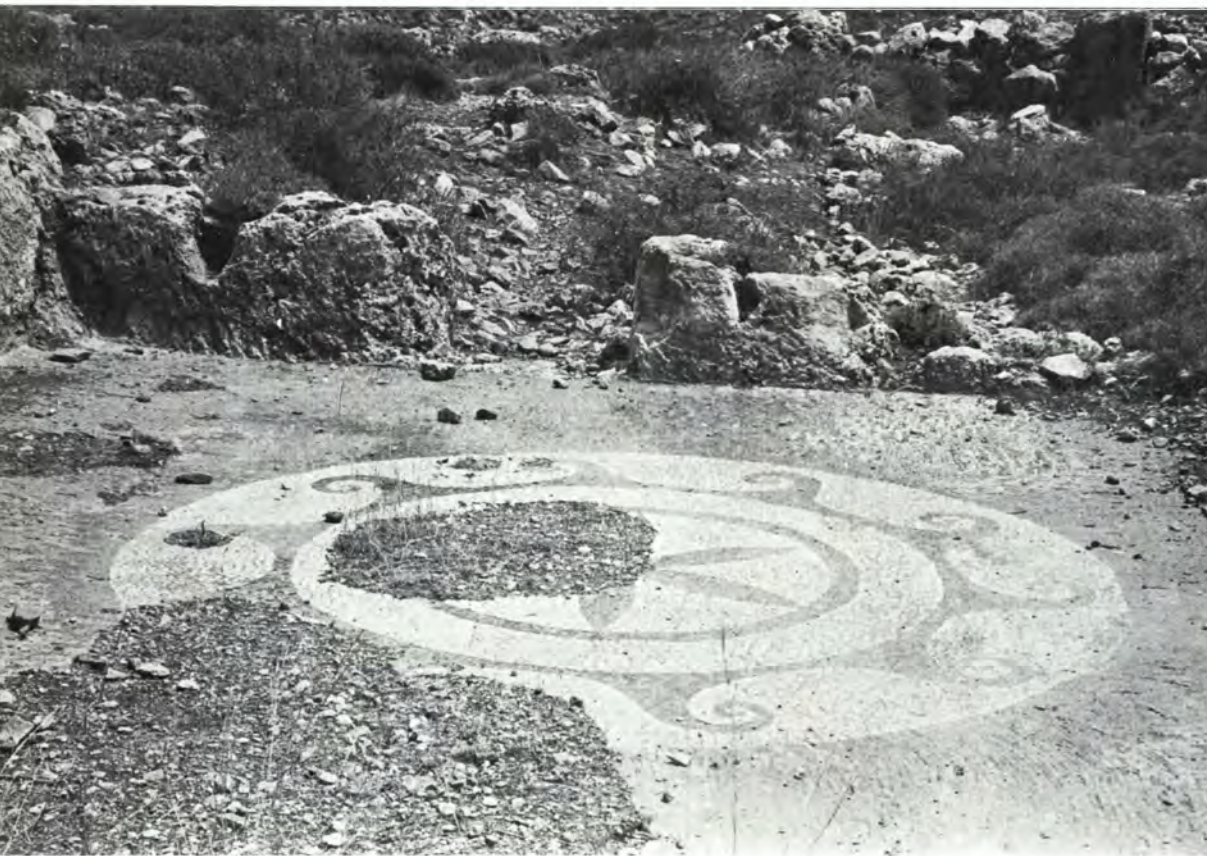
νικὴ, ποῦ ἀκολουθεῖ σοφὰ τοὺς κανόνες ποῦ τῆς ὑπαγορεύει ἡ ἴδια ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ καὶ τὸ κλίμα. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν λατομεῖων τῆς περιοχῆς (βλ. Siegel apud Henzen στὸ Bull. d. Ist. (1857), σελ. 155 κ.έ.), κυρίως στὸ γειτονικὸ Βαθὺ Αὐλάκι (εἰκ. 8), ἦταν μιὰ σίγουρη πλουτοπαραγωγικὴ πηγὴ γιὰ τὴν ντόπια ἀριστοκρατία (Ξεν., Ἑλλην. 5. 3. 9. : «πολλοί... καὶ τῶν περιοικῶν ἐθελονταὶ καλοὶ κάγαθοί». Πλουτ., Κλεομένης II: «ἀναπληρώσας δὲ τὸ πολίτευμα τοῖς χαριεστάτοις τῶν περιοικῶν...». V. Ehrenberg, Hermes 59 (1924), σελ. 51 κ.έ. Πρβλ. Kiehle, ὁ.π. σελ. 107), ἡ ὁποία δὲν θὰ πρέπει ν' ἀρκούνταν σὲ ταπεινὲς κατοικίες - «οἰκόπεδα».

Σχέδ. 6. Τὸ σπίτι 12 α (διαγραμματισμένο στὸ σχέδ. 2). Κάτοψη καὶ τομὴ.

18. βλ. ἐπιγραφή IG VI, 1342 : [Μ] ἐλισίης Διονύσωι.

19. Ὁ Bursian ἀπλοποιεῖ λίγο τὰ πράγματα ὅταν μιλήῃ γιὰ «οἰκόπεδα» καὶ σπίτια τῶν πτωχῶν τάξεων (Ueber das Vorgebirg... σελ. 780). Ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ ντόπια ἀρχιτεκτο-

Είκ. 7. Κτήριο Δ. Το ψηφιδωτό του χώρου IV.

τερα τμήματα των σπιτιών είναι λαξεμένα στο φυσικό βράχο με χτιστά συμπληρώματα. Τα περισσότερα έχουν δυο πατώματα και έσωτερική σκάλα. Θυμίζουν έντονα τη σύγχρονη λαϊκή νησιώτικη αρχιτεκτονική. Διατηρούνται ίχνη από την αναθήρωση και σ' όρισμένους τοίχους υπάρχουν υποδοχές για τη στερέωση της στέγης. Έξωτερικά επικοινωνούν μεταξύ τους με άνετα επίπεδα και μεγάλες σκάλες, που έχουν όλες αποχετευτικά αυλάκια στο πλάι. Σε πολλά από τα πλατώματα που περιβάλλουν τα σπίτια υπάρχουν θρανία (πεζούλια). Οί αναρίθμητες στέρνες που

βρίσκουμε τριγύρω έλυναν το πρόβλημα της ύδρευσης, όπως ακριβώς και στη σημερινή Μάνη. Το σπίτι 12α (διαγραμματισμένο στο σχ έδ. 2· σχ έδ. 6), είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά του οικισμού. Έχει σχήμα παραλληλόγραμμο και ή μακρά βορεινή πλευρά του ακολουθεί παράλληλα την κλίση του λόφου. Αποτελείται από τρεις χώρους (I - III) λαξεμένους στο φυσικό βράχο σε τέσσερα διαφορετικά επίπεδα. Η κύρια όψη του βρίσκεται ανατολικά του όρμου. Το πάχος των τοίχων του είναι 0,55 - 0,60 μ. Χαμηλά, στους έσωτερικούς τοίχους των χώ-

ρων, διακρίνουμε ίχνη άμμοκονιάματος. Πιθανή είσοδος τοῦ σπιτιοῦ θά ἦταν στή ΝΑ. πλευρά τοῦ χώρου I. Στά Ν. καί Δ. συνορεύει μέ ἄλλα σπίτια καί στή Β. πλευρά του μ' ἕνα δρόμο, πλ. 1.10 μ., διαμορφωμένο σέ κεκλιμένα ἐπίπεδα, πού μεταξύ τους συνδέονται μέ σκάλες. Στό μήκος τοῦ δρόμου κατά διαστήματα ὑπάρχουν λαξευμένα καθιστικά. Σ' ἀπόσταση 16 μ. ἀπό τὸ σπίτι 12α, ὑπάρχει μιὰ στέρνα μ' ἐπιμελημένα λαξευμένα τοιχώματα.

Στὸν ἀκράιο πρὸς τὸ ἀκρωτήρι Ταίναρο δυτικὸν ὄρμο τῆς Ἀριάς²⁰, ἡ καταστροφή ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καί τίς λαθρανασκαφές πού γίνονταν πρὶν ἀπὸ τὸν τελευταῖο πόλεμο εἶναι μεγάλη. Ἀλλὰ καί ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους ἔχει μεταβληθῇ ἀπὸ τίς

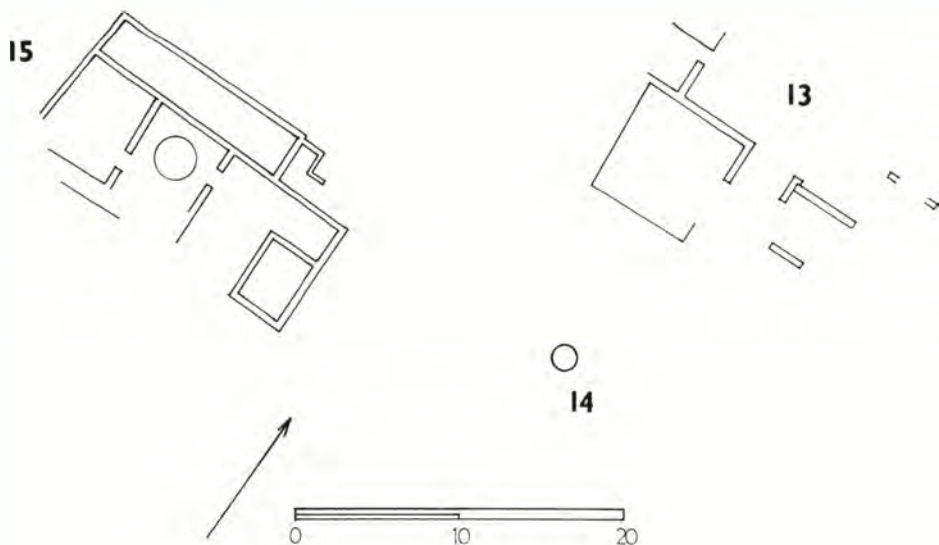
μεγάλες καθιζήσεις πού ἔχει κατὰ καιροὺς ὑποστῇ. Στὸ τοπογραφικὸ σ χ έ δ ι ο 2 σημειώνονται μέ τοὺς ἀριθμοὺς 13, 15 καί 17, ὀρισμένα σημαντικὰ κτίσματα τῆς περιοχῆς (βλ. καί σ χ έ δ. 7, ἀριθ. 13, 14 καί 15).

Τὸ κτήριο Γ (ἀριθ. 13) (ε ἰ κ. 6) ἔχει μιὰ μορφή ἀρκετὰ ἰδιότυπη. Πρόκειται γιὰ δυὸ διαφορετικοὺς τρόπους κατασκευῆς, ἴσως ὅμως ὅχι καί γιὰ δυὸ διαφορετικὰ κτήρια. Τὸ κτήριο Δ (ἀριθ. 15) ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔξι χώρους (συνολ. σωζ. μήκος 19.50 μ., συνολ. σωζ. πλάτος 10.50 μ.). Ὀλόκληρο τὸ δάπεδο τοῦ χώρου IV εἶναι στρωμένο μ' ἕνα μωσαϊκὸ (ε ἰ κ. 7) τῆς ὀψίμης Ἑλληνιστικῆς περιόδου²¹. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πῆλινες ψηφίδες πού εἶναι μικρὰ ἐπιμήκη

20. Συνδέεται μέ τὴν τοπικὴ παράδοση τοῦ Ἀρίωνα ; Βλ. RE IV 2, 2041 a, Wide, ὁ.π., σελ. 34, 180, J. G. Frazer, Pausanias's Description of Greece, Λονδίνο 1913, III, σελ. 398 (πρβλ. Woodward, ὁ.π. σελ. 251, σημ. 1) καί Hitzig - Blumner, Die Pausanias Beschreibung, Λειψία 1899, σελ. 869.

21. Βλ. μικρὴ περιγραφή ἀπὸ τὸν Woodward, ὁ.π., σελ. 249. Σημειώνει πὼς εἶναι « slightly damaged, but the design can be reconstructed ». Ἡ καταστροφή τοῦ ὁλοκληρώθηκε στή διάρκεια τῆς ἰταλικῆς ἀπόβασης, ὅταν τμῆμα τοῦ κεντρικοῦ μοτίβου ἀποσπάστηκε γιὰ νὰ βρεθῇ ὁ ἀπὸ κάτω κρυμμένος δῆθεν θησαυρός... Ὁμοια τμήματα

Σχέδ. 7. Κτήρια στὸν ὄρμο Ἀριά (13. Κτήριο Γ, 14. Δεξαμενὴ, 15. Κτήριο Δ).

κόκκινα πήλινα στοιχεῖα (μῆκ. 6.05, πλ. 1.05 μ.), τοποθετημένα κάθετα πάνω σ' ἓνα υπόστρωμα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ κεντρικὸ θέμα εἶναι ἓνας κύκλος (διαμ. 2.70 μ.) ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ κυματοσπείρα. Δεύτερος κύκλος, ὁμόκεντρος, ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τοῦ καὶ διακοσμεῖται μ' ἓνα ἐπίσης γεωμετρικὸ σχέδιο, ἓνα ρόδακα ποὺ ἀπλώνεται στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου. Οἱ υπόλοιπες ψηφίδες τοῦ διακοσμητικοῦ μοτίβου, εἶναι ἀπὸ γαλανὸ μάρμαρο, κομμένο σὲ μικρὰ τετράγωνα δυὸ ἑκατοστῶν.

Μιὰ θαυμάσια διατηρημένη δεξαμενὴ (ἀριθ. 14) βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ κτήρια Γ καὶ Δ. Ἡ ἐπένδυσή της εἶναι ἀπὸ μεῖγμα σκληροῦ ἀσβεστοκονιάματος. Τὸ ἀκέραιο στόμιό της (διαμ. 1.50 μ.) ἔχει στήν περίμετρο ἔξι ἐγκοπές, ποὺ στήριζαν τὸ βαρὺ κάλυμμα ποὺ σήμερα βρίσκεται σπασμένο μέσα στὸν πυθμένα της. Σὲ ἀπόσταση 50 μ. πρὸς τὰ Β. τοῦ κτηρίου Δ ὑπάρχει ἓνας μεγάλος τάφος ἄδειος (σχέδ. 2, ἀριθ. 16), σωζ. διαστ. 3.75×1.80 μ. Τὰ κάτω μέρη τοῦ ἐσωτερικοῦ του εἶναι λαξευμένα στὸ φυσικὸ βράχο σὲ ὕψος 0,60 μ. Τὰ χτιστὰ ψηλότερα τμήματα (σωζ. ὕψος 1.10 μ.) διατηροῦν ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς πώρινους λίθους (διαστ. $0,60 \times 0,60 \times 0,60$ μ.). Στὸ Ν. ἄκρο τῆς Α. πλευρᾶς του, ὑπάρχει κανονικὸ ἄνοιγμα, πλ. 0,70 μ.

Ἕνα σημαντικὸ κτήριο (Ε) (σχέδ. 2, ἀριθ. 17· σχέδ. 8) βρίσκεται ἐντελῶς ἀπομονωμένο στὸ πιὸ ἀκραῖο Δ. σημεῖο τοῦ ὄρμου Ἀριά²². Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα,

τόσο πρὸς Β., ὅσο καὶ πρὸς Δ. δὲν ὑπάρχει ἄλλο ἶχνος ἀπὸ κατοίκηση. Καὶ ἐδῶ ἔχουμε πάλι τὸ ἴδιο φαινόμενο στὸν τρόπο χτισίματος, ὁρισμένα τμήματα εἶναι λαξευμένα στὸ φυσικὸ βράχο, ἄλλα ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλους λιθόπλινθους. Διαστάσεις κτηρίου Ε: 20.10×18.50 μ. Οἱ ἐσωτερικοὶ διαχωριστικοὶ τοῖχοι, ποὺ εἶναι ὅλοι χτιστοί, διατηροῦν σ' ὁρισμένα σημεῖα τοὺς δόμους σὲ ὕψος πάνω ἀπὸ 1 μέτρο. Ἡ εἴσοδος γινόταν ἀπὸ τὴ Ν. πλευρὰ ὅπου, στὸ Δ. τμήμα της, μπροστὰ ἀπὸ τὸ χῶρο Ι, ὑπάρχει λαξευμένη στὸ ὁμαλὸ ἔδαφος μιὰ πρόσβαση (σωζ. ὕψ. 1 μ.). Ὁ χῶρος Ι ἴσως νὰ μὴν ἦταν κλειστός, ἀλλὰ νὰ ὑπῆρχε ἐδῶ ἓνα εἶδος προστώου. Στὸ βόρειο ἐσωτερικὸ τοῖχο ἀνοίγονται δυὸ εἰσοδοὶ πρὸς τοὺς χώρους ΙΙ καὶ ΙΙΙ, ποὺ διατηροῦν in situ τὰ μαρμάρινα κατώφλια ἀπὸ τίς πόρτες τους. Κεντρικὸς χῶρος τοῦ κτηρίου εἶναι, καθὼς φαίνεται, ὁ χῶρος ΙΙΙ. Στὴν Α. πλευρὰ, ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο ΙΙΙ, ὑπάρχουν ἄλλοι στή θεση τους καὶ ἄλλοι πεσμένοι, μεγάλοι ὀρθογώνιοι πεσσοί, μέγ. σωζ. διαστ. $0,80 \times 0,70$ μ. καὶ ὕψους 2.60 μ., οἱ ὁποῖοι θὰ πρέπει νὰ διαμόρφωναν μιὰ πρόσοψη μὲ παραστάδες καὶ κίονες (μιὰ μεγάλη ἀράβδωτη κολόνα ἀπὸ πρασινωπὸ ταινᾶριο μάρμαρο πεσμένη λίγο πιὸ πέρα, ἀνήκει στὸ κτήριο). Ὑπάρχει μιὰ ὑψομετρικὴ διαφορὰ 1.80 μ. τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κτηρίου ἀπὸ τοὺς υπόλοιπους χώρους. Εἶναι ἀκριβῶς τὰ σημεῖα ποὺ ἔχουν κατολισθή-

ψηφιδωτοῦ σώζονται στὴ ΒΔ. πλευρὰ τοῦ χώρου V καὶ στὴ νότια τοῦ χώρου IV. Πολύχρωμες ψηφίδες ὑπάρχουν ἐπίσης σκόρπιες στὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὸ κτήριο.

22. Πρβλ. Bursian, δ.π. σελ. 781 καὶ Woodward, δ.π. σελ. 252. Ὁ τελευταῖος θεωρεῖ ὅτι «it may very well have been a shrine in antis» καὶ τὸ τοπο-

θετεῖ χρονολογικὰ «to a later date than the best period of greek architecture». Καὶ προσπαθώντας νὰ τὸ ταυτίσῃ παρακάτω γράφει ὅτι στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς τὸ μόνο κτήριο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνα, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται ὑπαινιγμός, εἶναι τὸ ψυχοπομπεῖο (Πλουτ. Ἡθ. Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ... 17), «which was close to the mouth of Hades».

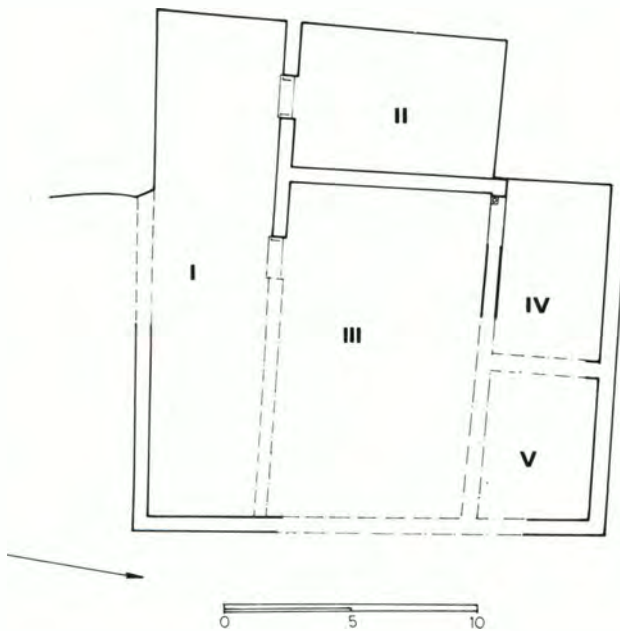
σει, συμπαρασύροντας καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μᾶς ἔδιναν μιὰν ἀκριβέστερη εἰκόνα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς του.

Ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀπὸ τὸ κτήριο Ε δὲ βρέθηκαν ἄλλα, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα μικρὸ μαρμάρينو κιονόκρανο — κι ἐκεῖνο ὅμως σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κτήριο.

Δὲν εἶναι δυνατὸν ἐδῶ, πέρα ἀπὸ τὸ περιορισμένο καὶ δειγματολογικὸ περι-

γραφικὸ μέρος, νὰ καλύψουμε ὅλα τ' ἄλλα βασικά προβλήματα ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐξερεύνηση μιᾶς ὁλόκληρης πόλης, ποὺ δείχνει νὰ παραμένει ζωντανὴ πολὺ ἄργότερα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση καὶ « προστασία », μὲ τὴ μεταφορά της στὴ γειτονικὴ Καινὴ πόλη, τὴ νέα πόλη τῶν Ταιναρίων Ἐλευθερολακῶν.

ΑΗ 1.1 ΜΟΣΧΟΥ

Σχέδ. 8. Κάτοψη ἀκραίου κτηρίου Ε στὸν ὁρμό Ἀριά.

TOPOGRAPHIE DU MAGNE

La ville Ténare

Ce rapport préliminaire concerne surtout le sanctuaire des Ténariens (plan 3), la partie sud du site avec un exemple architectural, i.e. la maison 12 a (plan

2, point hachuré) et quelques bâtiments importants de la ville (plan 7, nos 13 et 15 ; plan 8).

LIDA MOSKOU

Εικ. 1. Ὁ ναός τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου ἐξωτερικῶς πρὸ τῶν ἐργασιῶν.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΕΙΣ ΚΥΘΗΡΑ

Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου εἰς Λιβάδι Κυθήρων δὲν εἶναι πρόσφατος ἀνακάλυψις. Ὁ Γ. Σωτηρίου τὸν περιέλαβεν εἰς τὴν μελέτην του διὰ τοὺς ναοὺς τῶν Κυθήρων¹, τὸν ἐθεώρησεν ὅμως ὡς κατασκευὴν τοῦ 15ου αἰῶνος. Ὁ Π. Λαζαρίδης² ὑπεστήριξεν ὅτι τὸν 15ον αἰ. μετεσκευάσθη ὁ ναός, ὅστις θὰ εἶχεν ἰδρυθῇ κατὰ τὸν 10ον. Ὁ Π. Βοκοτόπουλος ἀνα-

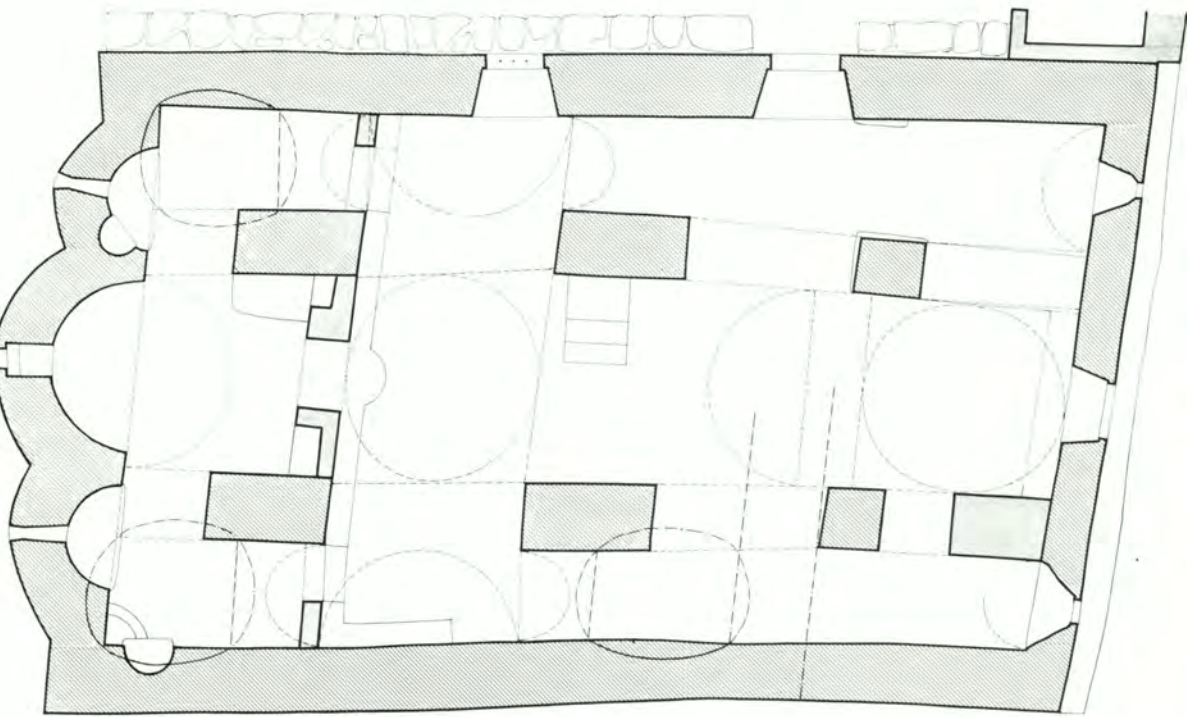
φέρει τὸ μνημεῖον μεταξὺ τῶν ναῶν τοῦ μεταβατικοῦ τύπου, θεωρεῖ δὲ πιθανὴν τὴν χρονολόγησίν του δι' ἱστορικοὺς περισσότερον λόγους εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος³. Αἱ ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ μνημείου ἀπεκάλυψαν στοιχεῖα τοιαῦτα, ὥστε νὰ πρέπει ν' ἀναθεωρηθοῦν ὅλαι αἱ ἀνωτέρω ἀπόψεις (εἰκ. 1).

1. Γ. Σωτηρίου, Μεσαιωνικά μνημεῖα Κυθήρων, Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις, 1923.

2. Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σελ. 187.

3. Π. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον, 1975, σελ. 122, 124 καὶ 126. Τοῦ ἰδίου, Ἡ βυζαντινὴ Τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, Κερκυραϊκὰ Χρονικά, τ. 15ος, 1970.

ΚΥΘΗΡΑ ΛΙΒΑΔΙ: ΝΑΟΣ ΑΓ. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΚΑΤΟΨΙΣ

0 0.5 1.0 2.0 3.0

Σχέδ. Ι. Εἰς τὴν κάτωψιν σημειοῦνται διὰ συνεχοῦς γραμμῆς τὰ ἀποκαλυφθέντα λείψανα τῶν ἀσπίδων εἰς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα, διὰ μεικτῆς δὲ διακεκομμένης συμπληροῦται ἡ μορφή καὶ ὁ τρόπος στηρίξεως αὐτῶν.

Ἀρχιτεκτονικὴ

Τὸ κτήριον παρουσιάζεται ὡς σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρουλλοῦ ναὸς τοῦ μεταβατικοῦ λεγομένου τύπου. Ἐπιμήκη τμήματα τοίχων διατρυπώμενα ὑπὸ χαμηλῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων στηρίζουν τὸν τρουλλον, τὰ δὲ πλάγια διαμερίσματα στεγάζονται διὰ κατὰ μῆκος βαινουσῶν καμαρῶν. Ὁ τρουλλος, τυφλὸς μετὰ χα-

μηλοῦ τυμπάνου, ἐξωτερικῶς εἶναι κυβοειδῆς στεγαζόμενος διὰ τετρακλινοῦς στέγης. Ὁ νάρθηξ, χωριζόμενος ἐπίσης εἰς τρία ἀντίστοιχα κλίτη διὰ χαμηλῶν τόξων, ἔχει εἰς τὸ μεσαῖον τμήμα αὐτοῦ κακότεχνον τυφλὸν τρουλλίσκον, μὴ διακρινόμενον ἐξωτερικῶς εἰς τὴν στέγασιν, ἢ ὅποια εἶναι δικλινῆς κεραμοσκεπής, ἐπιτεινομένης οὕτω τῆς ἐντυπώσεως ἀπὸ τῆς

Είκ. 2. Τοιχογραφία ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδος τοῦ πρώτου στρώματος.

ἐπιμήκεις ἀναλογίας τοῦ μνημείου, ὡς βασιλικῆς.

Κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως τοῦ ναοῦ, γενομένης ὑπὸ τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀθηνῶν τὸ 1975, ἀπεκαλύφθησαν πλεῖστα ἀφανῆ πρότερον οἰκοδομικὰ στοιχεῖα μαρτυροῦντα σειρὰν μετασκευῶν τοῦ ναοῦ καὶ πλουσιώτατος τοιχογραφικὸς διάκοσμος σὲ ἑπτὰ στρώματα. Σημειωτέον ὅτι, μέχρι τοῦδε ἦσαν ἐμφανεῖς μόνον ἡ τοιχογραφία τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδος μὲ τὴν παράστασιν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου δεομένου καὶ

αἱ τοιχογραφίαι τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, φέρουσαι χρονολογίαν ἀρχῆς (1628).

Ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων στοιχείων διὰ τὴν οἰκοδομικὴν ἱστορίαν τοῦ μνημείου σημαντικώτερα κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν πορίσματα εἶναι τὰ ἑξῆς :

(α) Ἡ κεντρικὴ ἀψὶς τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τοῦ μετώπου αὐτῆς ἀποτελεῖ χωριστὴν καὶ παλαιότεραν κατασκευὴν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθη ἡ μεταγενεστέρα ἀνατολικὴ καμάρα τοῦ Ἱεροῦ. Τοῦτο μαρτυρεῖται ἐκ τῆς σοβαρᾶς ἀποκολλήσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀπὸ τὴν θολωτὴν κατασκευὴν,

ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς καταστάσεως τῆς ἀποκαλυφθείσης ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδος τοιχογραφίας. Ἡ τοιχογραφία αὕτη ἐκαλύφθη, καταστραφείσα ἐν μέρει κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς καμάρας, ἐκ δὲ τῆς συνθέσεώς της εἶναι προφανές, ὥς θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω, ὅτι ἐκάλυπτε μεγαλυτέρου πλάτους μέτωπον ἀψίδος. Ὁ σωζόμενος διάκοσμος αὐτοῦ (διατηρεῖται τὸ αὐτὸ στρώμα καὶ εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον, ὑπὸ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ἀγίου Ἀνδρέου) εἶναι τὸ παλαιότατον στρώμα τοιχογραφίων τοῦ ναοῦ, ἐξ αὐτοῦ δὲ δὲν εὐρέθησαν εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ οἰκοδομήματος ἵχνη. Ὅθεν θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος μὲ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ εἶναι τὸ μόνον διασωθὲν τμήμα ἐκ τῆς ἀρχικῆς οἰκοδομικῆς φάσεως τοῦ μνημείου, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα θὰ ἦτο βασιλική. Διὰ τὴν χρονολόγησίν της μόνον βοήθημα ἀπομένει ἡ διατηρηθεῖσα τοιχογραφία.

(β) Κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κεράμων διὰ τὴν στερέωσιν τῆς τοιχοδομίας καὶ τὴν στεγανοποίησιν τῆς στέγης ἀπεκαλύφθησαν παρὰ τὰς ἀνατολικὰς γωνίας, ὑπεράνω δηλαδὴ τῶν παραβημάτων καὶ τῶν σήμερον καλυπτουσῶν αὐτὰ καμαρῶν, τμήματα κυκλικῶν θολωτῶν κατασκευῶν, ὡς ἀσπίδες (σχέδ. 1). Ἰχνη ὁμοίας κατασκευῆς εὐρέθησαν ἐπίσης εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ ναοῦ ἐπὶ τῆς στέγης, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικῶς μετὰ τὴν καθαίρεσιν τῶν ἐπιχρισμάτων τοῦ βορείου τοίχου, ὅπου ἐφάνη ἡ γένεσις θολωτῆς κατασκευῆς, μορφῆς διαφόρου τῆς κατὰ μῆκος βαίνουσης καμάρας. Οἱ θολίσκοι αὐτοὶ ἔχουν περίεργον μορφήν, καθ' ὅσον ἔχουν στηριχθῇ κατὰ τμήμα τῆς περιφερείας των ἐπὶ τοῦ πάχους τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Δὲν εἶναι δηλαδὴ θόλοι βαίνοντες ἐπὶ λοφίων καὶ ἐγγραφόμενοι ἐντὸς τετραγώνου, ἀλλ' ἀντι-

Εἰκ. 3. Ἀνδρική μορφή ἐκ τῶν τοιχογραφίων τοῦ δευτέρου στρώματος.

θέτως περιγράφουν μᾶλλον τὸν τετράγωνον χώρον, τὸν ὁποῖον στεγάζουν.

Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῶν κατασκευῶν αὐτῶν εὐρέθησαν ὑπελείμματα τοιχογραφίων. Τμήματα τοῦ αὐτοῦ στρώματος εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸν βόρειον τοῖχον καὶ εἰς τινα σημεῖα τῶν πεσσῶν, ταῦτα δ' ἀποτελοῦν τὸ β' στρώμα τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ.

Ἐξ ὧν τῶν ἀνωτέρω στοιχείων δύναται ν' ἀναπαρασταθῇ σχεδιαστικῶς, ἀλλ' ἐν μέρει μόνον, ἡ β' οἰκοδομικὴ φάσις. Χρονολογικῶς δύναται αὕτη νὰ τοποθετηθῇ ἐκ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀναλογιῶν τοῦ ναοῦ, ἐκ τῆς συγκρίσεώς του πρὸς ἄλ-

Εικ. 4. Βόρειον τμήμα της Ἀναλήψεως εἰς τὴν Α. καμάραν.

λους σταυροειδεῖς ναοὺς τῆς νήσου⁴ καὶ ἐκ τῶν ἱστορικῶν δεδομένων⁵, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος.

4. Σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι μεταβατικοῦ τύπου εἶναι ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου εἰς Λογοθετιάνικα, ἡ Ἀγ. Βαρβάρα τῆς Παλιοχώρας καὶ ὁ Ἀγ. Πέτρος εἰς Ἀρέους Μυλοποτάμου. Βλ. Γ. Σωτηρίου καὶ Π. Λαζαρίδη ἑ.ἄ.

5. Εἰς τὸ Συναξάριον τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου Κυθήρων φαίνεται ὅτι, ὅταν ὁ ἅγιος ἀφίχθη περὶ τὸ 960 εἰς τὴν νήσον, εὗρεν αὐτὴν ἐρημον κατοίκων ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιδρομῶν τῶν ἐκ τῆς Κρήτης

(γ) Αἱ διαδοχικαὶ αὐταὶ κατασκευαὶ φαίνεται ὅτι ἔπαθον σημαντικὰς φθοράς (ἴσως ἐκ τῶν σεισμῶν, καθ' ὅσον πολλοὶ καὶ

ὀρμωμένων Ἀγαρηνῶν. Περί τὸ 1000 ὁμοῦ φαίνεται ὅτι ἡ νῆσος ἐπωκίσθη ἐκ νέου ὑπὸ Πελοποννησίων καὶ Κρητῶν. Βλ. Ν. Οἰκονομίδη, Ὁ βίος τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου Κυθήρων, Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου Α', 1967, σελ. 271, Μ. Πετροχείλου, Ἱστορία τῶν Κυθήρων καὶ Ἱ. Κασσιμάτη, Ἀπὸ τὴν παλαιὰ καὶ σύγχρονη Κυθηραϊκὴ ζωὴ, 1957.

Είκ. 5. Ὁ Πρωτομάρτυς Στέφανος.

καταστροφικοί σεισμοὶ μαρτυροῦνται εἰς τὴν νῆσον) καὶ οὕτω ὁ ναὸς μετεσκευάσθη ἐκ νέου. Κατὰ τὴν τρίτην φάσιν ἡλλαξε καὶ ὁ τρόπος στεγάσεως τῶν πλαγίων διαμερισμάτων, προσετέθη πιθανὸν ὁ νάρθηξ καὶ ἐτοιχογραφήθη διὰ τοῦ γ' καὶ καλύτερον διατηρηθέντος μέχρι σήμερον στρώματος ζωγραφικῆς.

(δ) Τμῆμα τοῦ τρούλλου, ἡ δυτικὴ καμάρα καὶ τμῆμα τοῦ νοτίου τοίχου ἀπεδείχθη ὅτι ἀνακατεσκευάσθησαν, ὥστε εἰς τὰ τμήματα αὐτὰ δὲν ἐσώθησαν τοιχογραφίαι.

Ὁ νάρθηξ ἐνισχύθηκε κατὰ τοὺς θόλους αὐτοῦ διὰ «σφενδονίων»⁶. Τὴν δυτικὴν ὄψιν τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν ἐκάλυψαν διὰ νέων τοιχογραφιῶν εἰς δύο στρώματα, ἐν συνεχείᾳ δὲ κατεσκευάσθη καὶ ἐτοιχογραφήθη τὸ κτιστὸν τέμπλον. Αἱ ἐργασίαι

6. Ἄ. Ὁρλάνδου, Σφενδόνιον, εἰς ΕΕΒΣ, 1958, σελ. 401, ὅπου ἀναφέρεται συμφώνως πρὸς τὸ Κυθήριον Χρονικὸν τῶν μέσων τοῦ 15ου αἰ. ὅτι ἡλθον μάστορες ἐκ Μονεμβασίας, οἱ ὅποιοι ἐπεσκεύασαν τοὺς θόλους τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου, στηρίζαντες αὐτοὺς διὰ «σφενδονίων».

αὗται φαίνεται νὰ ἔγιναν μεταξύ 15ου καὶ 17ου αἰῶνος.

(ε) Αἱ τελευταῖαι ἐργασίαι στερεώσεως τοῦ ναοῦ πού ἔγιναν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰ. ἡλλοίωσαν ἐντόνως τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ μνημείου. Ὁ θόλος τοῦ νάρθηκος ἐκαλύφθη διὰ σιμεντοκονίας, «ἐμπαζώθησαν» αἱ στέγαι, ὥστε τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ καὶ ὁ νάρθηξ νὰ καλυφθοῦν δι' ἐνιαίας δικλινοῦς στέγης καὶ ἀνηγέρθη ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τὸ κωδωνοστάσιον.

Τοιχογραφίαι

Αὗται παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Ἐκ τοῦ διακόσμου τοῦ πρώτου ναοῦ διετηρήθησαν δύο μόνον παραστάσεις, μία ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς κεντρικῆς ἀψίδος καὶ ἑτέρα ἐντὸς τοῦ τεταρτοσφαιρίου αὐτῆς. Σήμερον μόνον ἡ καλύπτουσα τὸ μέτωπον ἔχει καθαρισθῇ (εἰκ. 2), ἐνῶ ἡ ἐντὸς τῆς κόγχης καλύπτεται ἀκόμη ἀπὸ τὴν παράστασιν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ γ' στρώματος.

Ἐντὸς τριῶν ἐλλειψοειδῶν διαχώρων, ἐξ ὧν τὰ δύο συμπλέκονται, ὥστε νὰ σχηματίζουν κεκλιμένον ὀκτώ, εἰκονίζονται : εἰς τὸ μεσαῖον διάχωρον λατινικὸς διπλοῦς σταυρὸς βλαστοφόρος ἔχων τὰ ἄκρα τῶν κεραίων πρισματικῆς τομῆς, εἰς τὰ ἐκατέρωθεν δὲ διάχωρα δύο μορφαὶ ἐν προτομῇ. Τῆς ἀριστερᾶς μορφῆς δὲν διατηρεῖται ἡ κεφαλὴ, φαίνεται ὅμως ἐνδεδυμένη δι' αὐτοκρατορικῆς στολῆς μὲ κατάκοσμον λῶρον. Εἰς τὸ μεταξύ τῶν δύο διαχώρων διάστημα ἄνω, ἀναγράφεται βραχυγραφικῶς «ὁ Προφῆτης», κάτω δὲ ΔΑ (βί)Δ. Εἰς τὸ δεξιὸν διάχωρον καλῶς διατηρημένη ὑπάρχει ἑτέρα μορφή ἀγενεῖου Προφήτου, τοῦ Μωυσέως, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς συνοδευούσης ἐπιγραφῆς MOSUS. Εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον σώζεται καὶ ἑτέρα ἐπιγραφὴ ΖΑΧΑ(ρίας), ἐκ τῆς ὁποίας

γίνεται προφανὲς ὅτι ἡ σύνθεσις συνεχίζετο ἐκατέρωθεν μὲ ἄλλας μορφὰς Προφητῶν. Ὑπεράνω τῆς ὀριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ τοῦ μεσαίου διαχώρου σώζονται τὰ γράμματα Α καὶ Π, κάτωθεν ὁμῶς αὐτῆς δὲν ἐσώθη εἰμὴ μόνον ἵχνος γράμματος. Ἐνδεχομένως νὰ πρόκειται περὶ τῆς βραχυγραφίας τοῦ Ἀ(δάμ) Π(επτωκῶς) Μ(ετέστη) ΣΤ(αυρόν). Πλατεῖα ἐρυθρά ταινία πλαισιώνει τὴν σειρὰν τῶν Προφητῶν ἄνω καὶ κάτω, τὸ ἄνω δὲ τμήμα τῆς ταινίας ἔχει καταστραφῇ κατὰ τὴν μεταγενεστέραν οἰκοδόμησιν τῆς ἀνατολικῆς καμάρας. Εἰς τὰς ὑπολειπομένας δύο τριγωνικὰς ἐπιφανείας, κάτωθεν τῆς παραστάσεως καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ ἄνω τμήματος τῆς κόγχης, εἰκονίζονται ἀνὰ μία σχηματικὴ πτέρυξ, τμήμα πιθανώτατα παραστάσεων Χερουβεὶμ, αἱ ὁποῖαι ὡσάυτως κατεστράφησαν ἐν μέρει.

Εἰκονογραφικῶς ἡ παράστασις Προφητῶν ἐντὸς κύκλων εἰς τὸ μέτωπον ἀψίδος εἶναι συνήθης⁷ εἰς τοὺς ἀρχαίκοις ναοὺς τῆς Καππαδοκίας⁸, ὡς καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ 9ου αἰῶνος εἰς τὴν Ἰταλίαν⁹.

7. S. der Nersessian, Le décor des églises du IXe s., Actes du VI Cong. Int. d'Études Byz., 1948, σελ. 315 καὶ Christa Ihm, Die Programme der christlichen Apsismalerei von vierten Jahrh. bis zur Mitte des achten Jahrh., 1960.

8. G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, τ. I, Πίν. 60, 4 ἐκ τοῦ Qouchlouq στὸ Qeledjlar, τ. I, Πίν. 40, 12, 2, 3, 4 ἐκ τοῦ El Nazar, Πίν. 36, 1 ἐκ τῆς ἀρχαϊκῆς διακοσμήσεως τῆς κόγχης τοῦ Gueureme. Ἐπίσης J. Lafontaine-Dosogne, L'église de Güllü Dere, Byzantion, τ. 35, σελ. 185, Πίν. 9, 10, ἥτις χρονολογεῖται περὶ τὸ 900. Ἐπίσης Restle, Byzantine Wall Paintings in Asia Minor, τ. II, εἰκ. 6, 9, 10, 13 κ.ά.

9. Εἰς Ρώμην, εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Santa Maria in Via Lata, S. Paolo fuori le Mura (891 - 6), στὸ ναὸ τῆς Fortuna Virile (872 - 882). F. Hermann, L'Arte in Roma dal secolo VII al XIV, 1945, εἰκ. CVI - CVII καὶ σελ. 213 - 5 καὶ J. Lafontaine, Pein-

Ἡ ὅλη παράστασις εἶναι ἐξωγραφημένη εἰς μίαν ἀξιοπρόσεκτον τεχνοτροπίαν ἐνθυμίζουσιν ἐκείνην τῶν ψηφιδωτῶν. Παχέαι, βαθέος χρώματος γραμμαὶ περιγράφουν τὰς ἐπὶ μέρους μορφάς, ἀποδίδουν τὰς πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων μὲ ἐντονὸν σχηματικότητα καὶ διαχωρίζουν σαφῶς τὰς χρωματικὰς ἐπιφανείας. Τὸ γενικὸν βάθος εἶναι ἐνιαῖον καὶ ἀκόσμητον, ἐπ' αὐτοῦ δὲ διὰ παχέος λευκοῦ χρώματος ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα. Ὁ κάμπος ὅμως τῶν διαχώρων πληροῦται διὰ παραλλήλων γραμμῶν καὶ διακοσμητικῶν μοτίβων. Γραμμικὴν, γεωμετρικὴν σχεδὸν ἀπόδοσιν ἔχουν αἱ πτέρυγες τῶν Χερουβείμ. Ὁ διάκοσμος τῆς σχηματιζούσης τὰ διάχωρα ταινίας εἶναι σχετικῶς πλούσιος, μιμούμενος διαλίθους ζώνας.

Τὰ ἐντονα περιγράμματα, ἡ κάποια δυσαναλογία κεφαλῆς, κορμοῦ καὶ χειρῶν, ὁ τρόπος ἀποδόσεως τῶν ὀφθαλμῶν, τοῦ σφιγμένου στόματος, τῆς ἐπιμήκους ρινὸς μαρτυροῦν μακρινὴν τινα σχέσιν πρὸς τὰς μορφάς τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὸν τροῦλλον τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης¹⁰. Ὅμως τὸ γενικώτερον ὕφος, ὁ χαρακτηριστικὸς τρόπος ἀποδόσεως τῆς κόμης καὶ τῶν ἐνδυμάτων φέρουν τὸ ἔργον πλησιέστερον εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῆς Ἰταλίας¹¹, τὸσον τῶν τοι-

χογραφιῶν, ὅσον καὶ τῶν μικρογραφιῶν¹².

Ἐκ τοῦ β' στρώματος τῶν τοιχογραφιῶν τὰ ὑπολείμματα εἶναι ἐλάχιστα, τὰ πλεῖστα δὲ τὸσον μικρά, ὥστε ὀλίγα μόνον δύνανται νὰ λεχθοῦν περὶ τῆς τέχνης των. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου διετηρήθησαν δύο ἀνδρικοὶ κεφαλαί (εἰκ. 3). Ἐντονα χαρακτηριστικὰ καὶ παχέα περιγράμματα ἀποτελοῦν τὸ γενικὸν τῶν ὕφους. Οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ ἔχουν ζωηρὸν προσηλωμένον βλέμμα, τὸ ὁποῖον ἐντείνεται ὑπὸ τῆς παχείας γραμμῆς τοῦ βλεφάρου. Ἡ σὰρξ τοῦ προσώπου « πλάθεται » τρόπον τινὰ καὶ τοῦτο γίνεται ἐμφανέστερον, ἐὰν συγκρίνωμεν τὰ πρόσωπα αὐτὰ πρὸς ἐκεῖνο τοῦ Μωυσέως. Ἡ ὅλη ἐντύπωσις ποῦ ἀποδίδουν εἶναι ἐνὸς κάπως λαϊκοῦ ἐκφραστικοῦ ὕφους, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν στερεῖται πλαστικότητος¹³, ποῦ

σημείωσιν 8 καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Santa Maria Antiqua, εἰς τὸ Παρεκκλήσιον τῶν 40 Μαρτύρων τοῦ 8ου αἰῶνος, εἰς τὴν Santa Maria in Domnica καὶ Santa Maria in Trastevere, P. Romanelli, Santa Maria Antiqua, 1964, Πίν. 37, 46 β κ. ἄ. Ἡ συγγένεια αὕτη ἴσως σχετίζεται πρὸς τὴν ὑπαγωγὴν τῆς Ἐπισκοπῆς τῶν Κυθρήρων ἕως τὸν 8ον αἰ. εἰς τὸν Πάπα τῆς Ρώμης. Δ. Ἀλβανάκη, Κυθηραϊκὴ Ἐπετηρὶς 1909 καὶ 1912 - 13.

12. Cod. Vatican. Grec. 749 fol. 38 ποῦ θεωρεῖται ἀσφαλῶς ἔργον τοῦ IXου αἰ. προερχόμενον ἐξ ἐργαστηρίου τῆς Ρώμης. A. Grabar, Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne, 1972, εἰκ. 6 καὶ 7. Ὁ διάκοσμος τῶν ἐνδυμάτων καὶ αἱ πτυχώσεις, ποῦ ἀποδίδονται μὲ γεωμετρικὰ σχήματα καὶ ἐντὸς αὐτῶν μικρὰς ἐπαλλήλους γραμμάς, εἶναι πανομοιότυπος.

13. Style expressif ὀνομάζει ὁ Π. Βοκοτόπουλος τὸ ἀνάλογον ὕφος τῶν μορφῶν ἁγίων ἐκ τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Μερκουρίου Κερκύρας τοῦ ΙΙου αἰῶνος. P. Vocotopoulos, Fresques du XIe s. à Corfou, C.A. XXI (1971), σελ. 178. Πρβλ. ἐπίσης τοιχογραφίαν εἰκ. 10. Ἐπίσης A. Grabar, L'art Byzantin du XIe s., C.A. XVII (1967), σελ. 263.

tures médiévales dans le temple de la Fortuna Virile à Rome, 1959. Ἐπίσης, στὸν Καθεδρικό τῆς Addria (IX - X αἰ.) καὶ στὸ ναὸ τῶν SS. Nazario e Celso στὴ Βερόνα (996), A. Boeckler, Abendländische Miniaturen, 1930, Πίν. 30 καὶ 37 καὶ Carlo Cecchelli, La decorazione Paleocristiana e dell'Alto Medioevo nelle chiese d'Italia, Atti di IV Congr. di Arch. Christ. τ. II, σελ. 127 καὶ 155, εἰκ. 9.

10. Ἰδιαίτερα ὁμοίότης πρὸς τὴν μορφήν τοῦ ἀγγέλου, V. Lazarev, Storia della Pittura Bizantina, εἰκ. 82.

11. Εἰς τοὺς ναοὺς τοὺς ἀναφερομένους εἰς τὴν

Εἰκ. 6. Ὁ Ἅγ. Εὐφλους ὡς Διάκονος.

εὐρίσκομεν συχνὰ εἰς τὰ Κύθηρα (Ἅγ. Βλάσιος, Ἅγιος Δημήτριος στὸ Ποῦρκο κ.ἄ.).

Τὸ τρίτον στρώμα εἶναι καὶ τὸ καλύτερον διατηρημένον. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος ὑπάρχει παράστασις τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου εἰς στάσιν δεήσεως. Ἡ μορφή τοῦ ἁγίου ἔχει ἐντόνως ἀλλοιωθῇ ἀπὸ μεταγενεστέρας ἐπιζωγραφήσεις, ἀνῆκει ὅμως ἀναμφισβήτητα εἰς τὸ στρώμα

αὐτό. Εἰς τὴν κόγχην τῆς Προθέσεως διετηρήθη ἐπίσης τμήμα μορφῆς ἁγίου δεομένου. Εἰς τὴν ἀντίστοιχον θέσιν τοῦ Διακονικοῦ δὲν ἐσώθη παράστασις.

Ἡ παρουσία δεομένων ἁγίων εἰς τὰς ἀψίδας, ἢ ὅποια συναντᾶται εἰς πολλοὺς ναοὺς τῶν Κυθήρων¹⁴, τῆς Μάνης, τῆς

14. Δεόμενοι ἅγιοι ὑπάρχουν εἰς τὰς ἀψίδας τῶν ναῶν τοῦ Ἅγ. Πέτρου εἰς Ἀρέους, Ἅγ. Βλα-

Εἰκ. 7. Ὁ Ἅγ. Μηνᾶς (λεπτομέρεια).

Κρήτης κ.ἄ.¹⁵ φαίνεται ὅτι συνδέεται πρὸς τὴν εἰκονογράφεισιν τῶν κογχῶν τῶν παλαιοχριστιανικῶν μαρτυρίων, ἥτις διε-

σίου, Ἅγ. Δημητρίου εἰς Καμπιάνικα καὶ Ἅγ. Κυριακῆς στὰ Σανίδια.

15. Ν. Δρανδάκη, Δεόμενοι ἄγιοι ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀψίδος, ΑΑΑ IV (1971), σελ. 332 καὶ Π. Βοκοτόπουλου, Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη ἔ. ἁ. σελ. 17.

τηρήθη τοπικῶς μέχρι τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων¹⁶.

Ἡ ἀποκάλυψις τῆς παλαιοτέρας τοιχο-

16. C. Ihm, ἔ. ἁ. σελ. 113, ἀναφέρει τὴν διατήρησιν τῆς εἰκονογραφήσεως αὐτῆς τῶν ἀψίδων εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ Καππαδοκίαν μέχρι τοῦ τέλους τῆς α' χιλιετηρίδος.

γραφίας κάτωθεν της μορφῆς τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἴσως ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἄποψιν τῆς συνεχίσεως παλαιότερας παραδόσεως.

Τὴν ἀνατολικὴν καμάραν κοσμεῖ ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως (εἰκ. 4) κατεστραμμένη περὶ τὸ μέσον τμήμα αὐτῆς. Διατηροῦνται τμήματα τῶν δύο ἡμιχωρίων τῶν Ἀποστόλων καὶ εἰς ἐκ τῶν ἀγγέλων τῶν φερόντων τὴν Δόξαν τοῦ Κυρίου. Ἡ θεσις τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὴν ἀνατολικὴν καμάραν εἶναι συνήθης εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς.

Κάτωθεν τῆς Ἀναλήψεως ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ Ἱεροῦ εἰκονίζονται δύο ὁλόσωμοι ἅγιοι, ὁ Πρωτομάρτυς Στέφανος (εἰκ. 5), φέρων τὸ ὄράριον, ὡς στενωτάτην ταινίαν καταπίπτουσιν ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὦμου, καὶ κιβωτίδιον διάλιθον διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς καὶ ἕτερος ἅγιος ἀδιάγνωστος, καλυφθεὶς ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου. Εἰς τὴν ἀντίστοιχον θέσιν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου παριστάνονται οἱ ἅγιοι Εὐπλους (εἰκ. 6), ἐνδεδυμένος καὶ αὐτὸς ὡς Διάκονος καὶ ὁ Ζαχαρίας. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον τῆς Προθέσεως τρεῖς ὁλόσωμοι ἅγιοι παριστάνονται εἰς κλίμακα κατὰ τι μικροτέραν ἐκείνων τοῦ Ἱεροῦ. Ἐσώθησαν ἐπιγραφαὶ μὲ τὰ ὀνόματα δύο ἐξ αὐτῶν : Βίκτωρ καὶ Μηνᾶς (εἰκ. 7). Εἰς τὴν ἀνάλογον θέσιν τοῦ Διακονικοῦ εἰκονίσθησαν δύο μορφαί, ὁ ἅγιος Ὁρέστης καὶ ἀδιάγνωστος ἅγιος, εἰς τὴν καμάραν δὲ δύο σκηναὶ ἐκ τοῦ κύκλου τῶν θαυμάτων, μὴ ἀποκαλυφθεῖσαι εἰσέτι πλήρως. Ἀνάλογον εἰκονογράφῃσιν πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ Ἱεροῦ φαίνεται νὰ εἶχον καὶ τὰ πρὸς δυσμὰς τμήματα τοίχων τὰ στηρίζοντα τὸν τροῦλλον, ἥτοι ἐκαλύπτοντο ὑπὸ παραστάσεων ὁλοσώμων ἁγίων, αἱ ὁποῖαι δυστυχῶς ἔχουν ὑποστῇ μεγάλας φθοράς. Καλύτερον διατηροῦνται ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου κεφαλὴ ἁγίου μὲ τὴν ἐπι-

γραφὴν Σαμωνᾶς. Εἰς τὴν βορείαν καμάραν ἐσώθη μικρὸν τμήμα μὴ ταυτισθείσης εἰσέτι παραστάσεως, ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμιχωρίου δὲ τοῦ τροῦλλου εἰκονίζεται ἕν Χερουβεὶμ (εἰκ. 8).

Ἡ εἰκονογραφία ἡ ἀκολουθηθεῖσα διὰ τὴν διακόσμησιν τῆς τρίτης οἰκοδομικῆς φάσεως τοῦ ναοῦ παρουσιάζει πλεῖστα ἀρχαῖκὰ στοιχεῖα. Μόνον εἰς τὰς καμάρας φαίνεται νὰ εἰκονίσθησαν εὐαγγελικαὶ σκηναί, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ διακόσμου ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν παράστασιν μεμονωμένων ἁγίων εἰς φυσικὸν μέγεθος. Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ εἰκονογράφῃσις τῶν ἁγίων ἀκολουθεῖ ἀρχαῖκὰς παραδόσεις. Τὸ αὐτὸ μαρτυρεῖ καὶ ἡ παράστασις τοῦ Χερουβεὶμ εἰς τὸ σφαιρικὸν τρίγωνον τοῦ τροῦλλου¹⁷. Τὴν ἀρχαῖκὴν αὐτὴν εἰκονογραφίαν ἐνδεχομένως νὰ ἐπηρέασαν διασωθέντα τμήματα παραστάσεων τῆς παλαιότερας διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ. Τέλος, στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν Μάνην μαρτυρεῖ ἡ παρουσία ἁγίων τινῶν, ἡ παράστασις τῶν ὁποίων δὲν εἶναι τόσον συχνὴ ἄλλοι¹⁸.

Αἱ μετωπικαὶ μορφαὶ τῶν ἁγίων ἔχουν εὐρείας ἀναλογίας σώματος μὲ μικρὰς κεφαλὰς. Τὰ πρόσωπα χαρακτηρίζει ἀπλοῦν σχέδιον καὶ μαλακὸν πλάσιμον, ἄνευ διαχωριστικῶν χρωματικῶν ἐπιφανειῶν. Ἐπὶ

17. S. der Nersessian, ἑ.ἀ. σελ. 315 κέ. καὶ A. Frolov, Deux églises Byzantines d'après les sermons peu connus de Léon VI le Sage, Et. Byz. III (1945), σελ. 43. Διὰ τὴν παράστασιν τῶν Χερουβεὶμ εἰδικώτερον C. Mango, Materials for the study of the mosaics of St. Sophia at Istanbul, 1962, D. O. Studies σελ. 85.

18. Π.χ. εἰς τὸν "Αἰ Στράτηγο Μπουλαριῶν τῆς Μέσα Μάνης τοῦ 12ου αἰ. Ν. Δρανδάκη, Αἱ βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, 1964. Εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Μέσα Μάνης συνηθίζεται ἡ παράστασις τῶν ἁγίων Εὐπλου, Ὁρέστου, Μηνῶ καὶ Σαμωνᾶ.

Εἰκ. 8. Τὸ Χερουβείμ ἀπὸ τὸ ΒΑ. σφαιρικὸν τρίγωνον.

τοῦ βαθυχρώμου προπλασμοῦ τίθενται διὰ λεπτῶν λευκῶν γραμμῶν τὰ « φῶτα » καὶ δι' αὐτῶν δηλοῦνται αἱ λεπτομέρειαι τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου. Τὰ φωτοστέφανα ἔχουν χρῶμα ὠχρας καὶ περιβάλλονται ὑπὸ ἐρυθρᾶς καὶ λευκῆς γραμμῆς. Ἡ πτυχολογία χρωματικῶς ἀποδίδεται διὰ τῆς παραθέσεως διαφόρων τόνων τοῦ ἰδίου χρώματος, ἐνῶ αἱ ἄκμαὶ καὶ αἱ ἀπολήξεις τῶν πτυχῶν γίνονται διὰ σκοτεινῶν γραμ-

μῶν. Ἐλάχιστα διακοσμητικὰ φέρουν τὰ ἐνδύματα ἀποτελούμενα ἐκ λευκῶν στιγμῶν, ὡς μαργαριτάρια. Ἡ πτυχολογία ἐν γένει ἔχει πλαστικότητα, ἀκολουθοῦσα τὰς βασικὰς γραμμὰς τοῦ σώματος καὶ τῆς κινήσεως τοῦ ἐνδύματος καὶ ἔντονον ρυθμικότητα καθὼς αἱ γραμμαὶ ὁργανώνονται βασικῶς ἀπὸ καθέτους ἢ συγκεκριμένα σχήματα, κυκλικά περὶ τὸ στῆθος καὶ τὸ γόνατον, τριγωνικά εἰς τὰ μανίκια κλπ.,

ἐκ τῶν ὁποίων ἀκτινοειδῶς ἀπλώνονται λεπτότεραι γραμμαί, ὡς δέσμαι. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἀμυγδαλοειδές σχῆμα τῶν πτυχῶν εἰς τὸν ὦμον, σχηματοποιήσις τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς πλεῖστα ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 12ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος¹⁹. Ἡ σχηματοποιήσις τῶν πτυχῶσεων, τοῦ περιγράμματος τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου εἶναι χαρακτηριστικά τῶν ἔργων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἡ γεωμετρικὴ διάταξις τῶν πτυχῶν, ἡ ὁποία πάντοτε ἐκκινεῖ ἀπὸ πλαστικὰς μορφὰς τὰς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν διακοσμητικότητα τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος²⁰. Τὸ ἀπλοῦν σχέδιον τῶν μορφῶν, ἡ αὐστηρότης τοῦ ὕφους, ἡ μετωπικὴ ἀπόδοσις μὲ τὸ ἔντονον πλάγιον βλέμμα πάλιν ἐνθυμίζει ἔργα τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ.²¹ Τὸ μαλακώτερον πλάσιμον μὲ τὴν ἐλευθέραν ἀπόδοσιν τῶν λεπτομερειῶν (π.χ. ὁ τρόπος σχεδιασμοῦ τῶν ὠτων, ἐναλλαγὴ φωτὸς καὶ σκιᾶς διὰ τὴν ὑποδή-

λωσιν τῆς ἐξάρσεως τῆς ρινὸς ἢ τῆς καμπύλης τοῦ λαιμοῦ) ἐν συνδυασμῷ πρὸς ὀλίγα στοιχεῖα μαρτυροῦντα δυτικὴν ἐπίδρασιν (ὡς τὸ tonsato τῆς κεφαλῆς τοῦ Στεφάνου) ὁδηγοῦν εἰς μίαν χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίαις τοῦ 13ου αἰῶνος.

Ἡ πρὸς δυσμὰς ὄψις τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν ἐκαλύφθη διαδοχικῶς διὰ δύο στρωμάτων τοιχογραφιῶν (ἐνδεχομένως διατηρεῖται ὑπ' αὐτὰ καὶ τὸ γ' στρῶμα, τοῦ 13ου αἰ.). Εἰς τὸ παλαιότερον ἀνήκουν αἱ τμηματικῶς ἀποκαλυφθεῖσαι μορφαὶ τοῦ Χριστοῦ Ἀντιφωνητοῦ δεξιὰ καὶ τῆς Θεοτόκου ἀριστερά (εἰκ. 9). Ἐπ' αὐτῶν ἐξωγραφήθησαν εἰς ἀρχάγγελος δεξιὰ καὶ ὁ Πρόδρομος ἀριστερά. Ἐκ τῶν δύο αὐτῶν στρωμάτων δὲν ἐσώθησαν ἄλλαι παραστάσεις, ταῦτα δὲ χρονολογικῶς θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὸν 16ον καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος (τὸ νεώτερον).

Ἐν συνεχείᾳ ἐγένετο ἡ ἀνέγερσις καὶ ἡ εἰκονογράφησις τοῦ τέμπλου, ἡ ὁποία συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν ἐγένετο τὸ 1628. Λαϊκῆς τέχνης κληματίδες καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἐντὸς κύκλων προτομαὶ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν καὶ τῶν Ἀποστόλων κοσμοῦν τὸ ἄνω τμήμα ἐκατέρωθεν τῆς ἐπιγραφῆς. Δεξιὰ τῆς Ὠραίας Πύλης εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ, ἀριστερὰ ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα. εἰς τὰ ἀκράια δὲ τμήματα πρὸς βορρᾶν ἔφιππος ὁ ἅγιος Γεώργιος καὶ πρὸς νότον ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ τέμπλου καλύπτει διακόσμησις ἐξ ἐρυθρῶν καὶ λευκῶν κυματοειδῶν ἢ τεθλασμένων γραμμῶν. Τῆς αὐτῆς ζωγραφικῆς τμήμα ἐσώθη καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ.

Πλούσιον εἶναι τὸ ἀποκαλυφθὲν νέον ὑλικὸν καὶ ἰδιαιτέρως σημαντικόν, νομίζομεν, ὅχι μόνον διὰ τὴν καλὴν τέχνην

19. Εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Τραπεζῆς τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ παρεκκλησίου τῆς Παναγίας, Ἀ. Ὁρλάνδου, Πάτμος, Ἡ Μονὴ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, 1970, Πίν. 54 α καὶ 83. Εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Βάσκοβο τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 12ου, Lazarev, ἔ.α. Πίν. 347-350 καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Κασνίτζη τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου, Ἀ. Ὁρλάνδου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς, ABME, τ. Ζ.

20. Τὸν αὐτὸν τρόπον πλαστικῆς καὶ συγχρόνως γεωμετρικῆς ἀποδόσεως τῶν πτυχῶσεων εὐρίσκομεν εἰς ὁμάδα ἔργων τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. Petar Miljkovic - Pepek, Contribution aux recherches sur l'évolution de la peinture en Macédoine au XIII s. (1965) Symposium de Sopoçani σελ. 191 καὶ R. Hamann - Maclean, Der Berliner Codex Gr. quarto 66 und seine nächsten Verwandten als Beispiele des Stilwandels im frühen 13. Jahrh. εἰς Studien zur Buchmalerei und Goldschmiedekunst des Mittelalters, 1965, ὅπου παρέχονται καὶ πλεῖστα ἄλλα παραδείγματα.

21. Μ. Χατζηδάκη, Βυζαντινὲς τοιχογραφίαις στὸν Ὁρωπό, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 1, 1959, σελ. 100.

Εἰκ. 9. Ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος ἐπὶ τοῦ ΒΑ. πεσσού.

αὐτοῦ, ἀλλὰ κυρίως διὰ τὰς σχέσεις τὰς ὁποίας μαρτυρεῖ καὶ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα τὰ ὅποια παρέχει. Ὁ ἑνάτος αἰὼν ἦτο ἁμάρτυρος μέχρι τοῦδε ἐξ ἄλλων μνημείων τῆς νήσου. Ἡ ἔλλειψις δὲ ἱστορικῶν μαρτυριῶν καὶ ἡ ἀτελὴς γνῶσις τῶν μνημείων τῶν Κυθήρων εἶχον ὁδηγήσει τοὺς ἐρμηνευτὰς εἰς τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ νῆσος ἦτο σχεδὸν ἀκατοίκητος ἀπὸ τοὺς Παλαιο-

χριστιανικοὺς χρόνους μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος. Ἐλπίζομεν ὅτι, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ἐργασιῶν, θὰ εἶναι δυνατόν διὰ τῆς συστηματικῆς μελέτης καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως τοῦ ὕλικου, τοῦ ὁποίου ἐδῶ μερικὴ καὶ προσωρινὴ μόνον παρουσίασις ἐγένετο, νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα ἐπὶ θεμάτων τὰ ὅποια ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν ἐξητάσθησαν.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΕΛΛΑΙΝΗ

L' ÉGLISE DE ST. ANDRÉ A LIVADI (CYTHÈRE)

Les travaux de restauration de l'église de St. André à Livadi ont découvert des éléments de construction bien importants pour le type et l'édifice (fig. 1), d'après lesquels on est obligé de reconsidérer les opinions jusqu' alors émises sur la datation de l'église. La première phase doit être datée d'après les fresques conservées sur le front de l'abside centrale (fig. 2) au 9ème siècle. De cette première période existe seulement le mur Est du sanctuaire, et l'église serait une basilique.

Dans la seconde phase l'édifice était de plan à croix inscrite dont les quatre bas côtés étaient couverts de calottes. De cette période quelques fragments de fresques ont été conservés (fig. 3) qui peuvent être datés au 11ème siècle.

D'une troisième période est le plan de l'église centrale d'aujourd'hui, modifié quand même plus tard, surtout dans sa partie Ouest. Les fresques de cette période, qui sont les mieux conservées (fig. 4 - 8) d'après leur style et l'iconographie peuvent être datées

au commencement du 13ème siècle. Cette décoration paraît être constituée pour sa plus grande partie de figures de saints en grandeur naturelle, en position frontale. Seules les voûtes étaient décorées de scènes évangéliques. A l'abside centrale une grande figure de St. André orant paraît être bien archaïsante, mais d'autres exemples que nous trouvons à Cythère et dans le Péloponnèse nous montrent que cet élément était habituel jusqu' au 13ème siècle, survivance de l'iconographie des Martyria paléochrétiens.

Le "temple" était construit et décoré d'après une inscription en 1628. Avant cette période on doit placer les deux couches de fresques conservées à la façade Ouest des murs du sanctuaire.

Quand les travaux de restauration de l'édifice et des fresques seront terminés, nous espérons pouvoir mieux étudier à fond tous ces éléments nouveaux parus, qui semblent être bien importants pour la connaissance de l'histoire monumentale, surtout pendant les premières périodes à Cythère.

MYRTO GEORGOPOULOU-MELADINI

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΘΗΒΑ: ΑΝΕΥΡΕΣΗ ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΑΨΙΔΩΤΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ

Τὸν Μάϊο τοῦ 1975 ἄρχισε στὴ Θήβα ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου τῶν κκ. Στυλ. καὶ Νικολάου Μανίσαλη, πού βρίσκεται

στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Πελοπίδου καὶ Οἰδιποδος, πρὸς τὸ ΝΑ. τμήμα τῆς Καδμείας. Ἐπειδὴ οἱ ἰδιοκτῆτες ζήτησαν ἄδεια οἰκο-

Εικ. 1. Πρωτοελλαδικό ἀψιδωτό οἰκοδόμημα στή Θήβα.

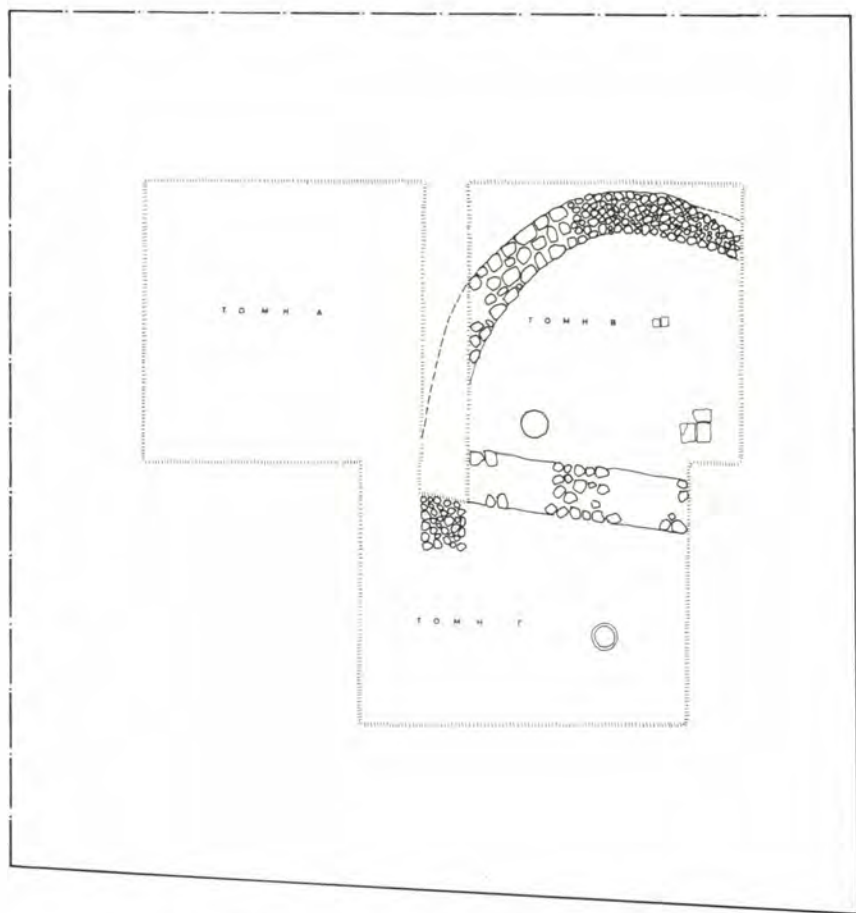
δομήσεως στό οἰκόπεδό τους, ἀποφασίστηκε νά προηγηθῇ ἡ ἀνασκαφική ἐρευνά του. Καί τοῦτο ἐπειδὴ τὸ οἰκόπεδο εἶναι ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἀκίνητο τοῦ κ. ᾽Α. Κόρδατζη, ὅπου, μέ ἀνασκαφή πού ἐγίνε τὸ 1964, εἶχε ἀποκαλυφθῇ ἓνα τμῆμα μυκηναϊκοῦ ἐργαστηρίου τοῦ δευτέρου μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τῶν Θηβῶν¹. Ἔτσι ἡ ἀνασκαφή τοῦ οἰκοπέδου τῶν κκ. Μανί-

σαλη ἐγίνε μέ τὴν ἐλπίδα νά βρεθοῦν μέσα σ' αὐτὸ ἡ συνέχεια τοῦ ἐργαστηρίου ἢ ἄλλα συγκροτήματα τοῦ ἀνακτόρου.

Ὅταν ἡ ἀνασκαφή προχώρησε μέχρι τὸ βάθος τῶν 3 μ. φάνηκε καθαρά ὅτι τὸ μυκηναϊκὸ στρώμα καί κάθε μυκηναϊκὸ κτηριακὸ λείψανο εἶχε καταστραφῇ ὁλοκληρωτικά ἀπὸ τίς οἰκοδομικές ἐργασίες τῶν βυζαντινῶν καί ὑστερορρωμαϊκῶν

1. S. Symeonoglou, *Kadmeia I. Mycenaean Finds from Thebes, Greece. Excavation at 14 Oedipus*

st. (*Studies in Mediterranean Archaeology*, Vol. XXXV, 1973).

Ο Δ Ο Σ Ο Ι Δ Ι Π Ο Δ Ο Σ

Ο Δ Ο Σ Π Ε Λ Ο Π Ι Δ Ο Υ

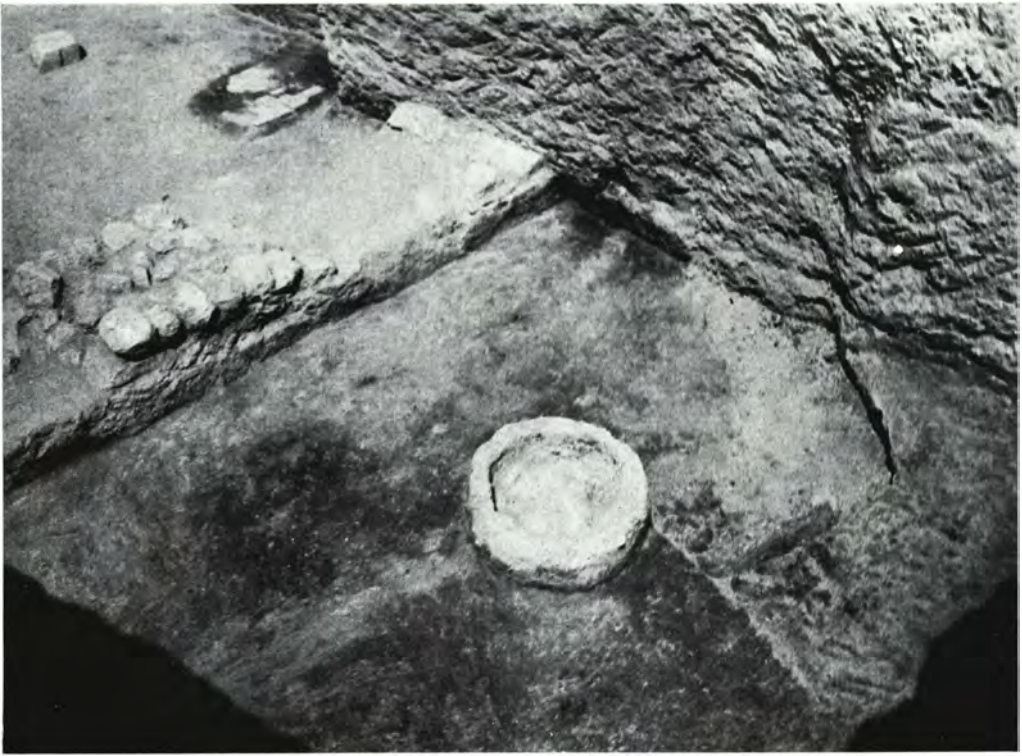
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ ΜΑΝΙΣΑΛΗ
ΕΙΣ ΘΗΒΑΣ — ΚΛ 1 / 50

Σχέδ. 1. Κάτοψη του πρωτοελλαδικού άψιδωτού οικοδομήματος στη Θήβα.

χρόνων. Μετά τὸ βάθος αὐτὸ ἄρχιζε ἓνα σχετικὰ καθαρὸ μεσσοελλαδικὸ στρώμα, πού κι' αὐτό, σὲ πολλὰ σημεῖα, εἶχε παραβιασθῇ ἀπὸ μεταγενέστερες οἰκοδομικὲς ἐργασίες. Βρέθηκαν ὅμως μερικὰ τμήματα

τοιχῶν, καθὼς καὶ δάπεδα μεσσοελλαδικῶν δωματίων.

Σὲ βάθος 4.50 μ. ἄρχιζε τὸ καθαρὸ πρωτοελλαδικὸ στρώμα· ἡ πρώτη στρώση τῆς ἐπιχώσεώς του ἀνήκει στὴν ΠΕ III περίο-

Είκ. 2. Ἡ κυκλική πήλινη ἐστία στό δεύτερο δωμάτιο τοῦ ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος. Στό βάθος διακρίνεται ἡ λίθινη βάση καί ἡ ἐπένδυση ἀπό πήλινες πλάκες τοῦ πρώτου δωματίου.

δο, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν παρουσία ὀστράκων ἀπό ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ Ἀγίας Μαρίνας καί ἀπό φιάλες μέ χεῖλη πού ἔχουν κλίση πρὸς τὰ ἔξω καί πού τονίζονται ἀπό σκουρόχρωμη πλατιά ταινία γύρω ἀπὸ αὐτά. Δέ βρέθηκαν οἰκοδομικά λείψανα στή στρώση αὐτή, πού, ἄλλωστε, εἶχε μικρὸ πάχος, μόλις 0,50 - 0,60 μ.

Κάτω ἀπὸ τὴ στρώση αὐτὴ καί πρὸς τὸ βόρειο μισὸ τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε τὸ μισὸ περίπου τμῆμα ἀπὸ ἓνα πρωτοελλαδικὸ μεγάλο ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα (σ χ έ δ. 1), σέ ἀρκετὰ καλὴ διατήρηση. Ἔχει κύριο ἄξονα ἀπὸ Δ. πρὸς Α. μέ τὸν ἀψιδωτὸ τοῖχο πρὸς Δ. (ε ι κ. 1). Σῶζεται στό μεγαλύτερο μῆκος του, ἀλλὰ σέ μικρὸ ὕψος, καί ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος τοῦ οἰκοδο-

μήματος· ὁ νότιος μακρὸς τοῖχος του ὅμως βρέθηκε σέ μῆκος μόνον 1,50 μ. Ὁ βόρειος μακρὸς τοῖχος καί ὁ ἀνατολικὸς στενὸς τοῖχος τοῦ οἰκοδομήματος δὲν ἀποκαλύφθηκαν, ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε στὰ σημεῖα αὐτὰ τοῦ οἰκοπέδου, πού βρίσκονται κοντὰ στὰ κράσπεδα τῶν ὁδῶν Πελοπίδου καί Οἰδίποδος.

Τὸ ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα, πού θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἓνα σημαντικὸ κτήριο τοῦ πρωτοελλαδικοῦ συνοικισμοῦ τῶν Θηβῶν, εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακὸ καί κατασκευασμένο μέ πολλήν ἐπιμέλεια. Ὁ ἀψιδωτὸς του τοῖχος, πού διατηρεῖται καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἔχει πάχος 0,80 μ. καί σῶζεται σέ ὕψος 0,60 μ. Εἶναι καλοκτισμένος μέ μικροὺς καί μεγάλους λίθους, πρόχειρα

Εικ. 3. 'Ο άψιδωτός τοίχος καί ή λίθινη βάση.

έργασμένους στην έξωτερική τους ὄψη. Πρὸς τὸ κάτω τμήμα του ἔχουν τοποθετηθῇ οἱ μεγαλύτεροι λίθοι καὶ πρὸς τὸ ἐπάνω οἱ μικρότεροι (εἰκ. 3). Ὁ ἐγκάρσιος τοίχος ἔχει πάχος πάλι 0,80 μ., σώζεται ὅμως σὲ μικρὸ ὕψος, μόλις 0,55 μ. Βρέθηκαν ἴχνη ἀπὸ ἐπάλειψη πηλοῦ καὶ στὶς δύο ὀψεις του. Ὁ νότιος μακρὸς τοίχος εἶναι στενότερος· ἔχει πάχος 0,60 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψος μόνον 0,15 μ. (εἰκ. 1).

Τὰ δάπεδα καὶ τῶν δύο δωματίων, ποὺ βρέθηκαν σὲ βάθος 5.50 μ. ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ πηλό, σὲ ἓνα σημεῖο μάλιστα τοῦ πρώτου δωματίου, τοῦ θαλάμου, διατηρήθηκε στὴ θέση της ἐπένδυση ἀπὸ πήλινες πλάκες. Στὸ μέσον τοῦ θαλάμου καὶ πλησιέστερα πρὸς τὸν ἀψιδωτὸ τοῖχο βρέθηκε μικρὴ ὀρθογώνια λίθινη βάση,

διαστ. 0,30 × 0,20 μ. καὶ ὕψους 0,20 μ., σπασμένη σὲ δύο κομμάτια (εἰκ. 3). Πρόκειται βέβαια γιὰ βάση ξύλινης κολώνας, ποὺ θὰ στήριζε τὴ στέγη τοῦ δωματίου. Πρὸς τὴν ΝΑ. γωνία τοῦ δωματίου ὑπῆρχαν δύο ἀποθηκευτικοὶ βόθροι, ἓνας ἀρκετὰ μεγάλος, διαμ. 0,75, καὶ βάθους 0,80 μ. καὶ ἓνας πολὺ μικρότερος, διαμ. 0,30 μ. καὶ βάθους 0,20 μ. Καὶ οἱ δύο ἦταν λαξευμένοι κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου καὶ δὲν εἶχαν καμμιὰ ἐπάλειψη. Τοῦ μεγαλύτερου ὁ πυθμένος ἦταν ὁ φυσικὸς βράχος.

Πρὸς τὸ κέντρο τοῦ δευτέρου μεγάρου δωματίου βρέθηκε πήλινη κυκλικὴ κατασκευὴ (εἰκ. 2), ποὺ θὰ ἦταν ἴσως ἐστία. Ἦταν γεμάτη στάχτες καὶ κόκκαλα ζώων. Ἐχει διάμετρο 0,62 μ. καὶ

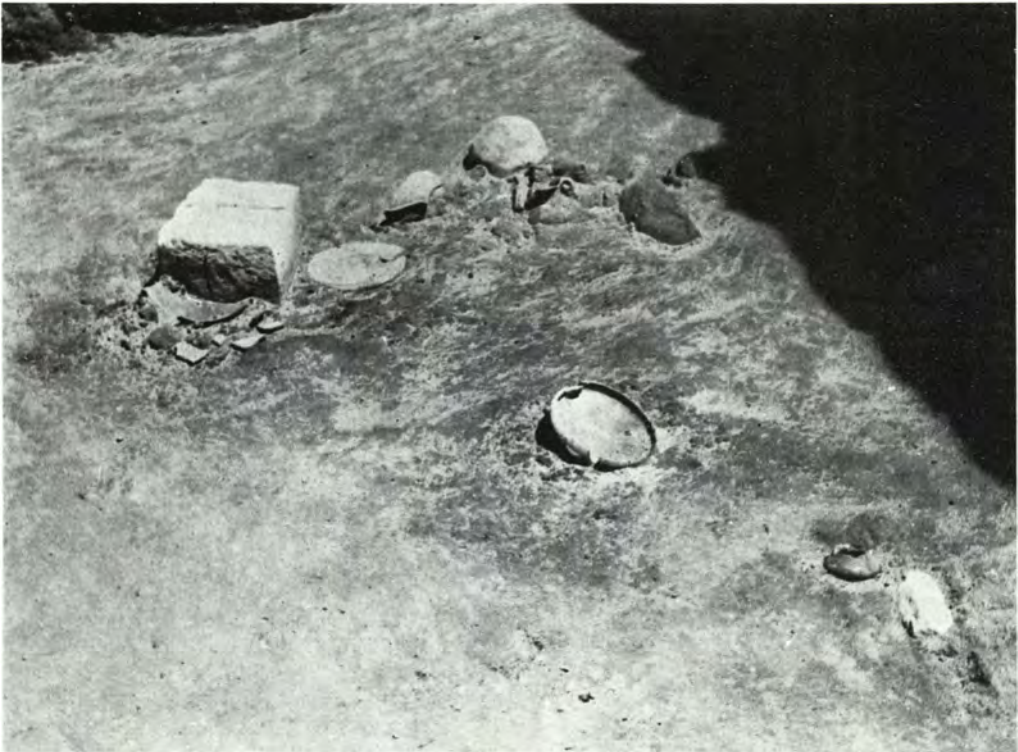
ὕψος 0,24 μ. Τὰ τοιχώματά της ἔχουν πᾶχος 0,10 μ.

Τὸ πρωτοελλαδικὸ οἰκοδόμημα ἦταν κατεστραμμένο ἀπὸ φοβερὴ πυρκαϊά. Καὶ τὰ δύο δωμάτια καλύπτονταν μὲ παχιά στρώση ἀπὸ στάχτες, καμένα ξύλα καὶ καμένα οἰκοδομικὰ ὑλικά. Τὰ πήλινα δάπεδα ἦταν σχεδὸν μαῦρα ἀπὸ τὴ φωτιά. Ὄταν ἀφαιρέθηκε αὐτὴ ἡ ἐπίχωση τῆς καταστροφῆς βρέθηκαν στὴ θέση τους, ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου, δέκα ἀγγεῖα, ὅλα γύρω ἀπὸ τὴ λίθινη βάση (εἰκ. 4). Αὐτὰ εἶναι : δύο ἀμφορεῖς, ὁ ἓνας μὲ στιλβωτὸ ἐπίχρισμα καὶ ὁ ἄλλος μὲ βερνίκι (Urfinis), τρεῖς φιάλες μὲ χεῖλος μὲ ἐσωτερικὴ κλίση, πού εἶναι βαμμένες μὲ βερνίκι (Urfinis) (εἰκ. 5), μόνωτο κύ-

πελλο (Trojan cup) μὲ στιλβωτὸ ἐπίχρισμα (εἰκ. 6), ἓνα μικρὸ ἄβαφο πιάτο ἢ ταψὶ μὲ ψαθωτὴ διακόσμηση στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς βάσεως (εἰκ. 7), ἓνας ἀμφορίσκος (εἰκ. 6α) καὶ δύο πρόχοι χονδροειδεῖς καὶ ἄβαφοι. Ὑπῆρχε ἀκόμη καὶ μεγάλο κομμάτι πίθου μὲ πλαστικὴ διακόσμηση ἀπὸ σχοινοειδεῖς ταινίες. Μαζὶ μὲ τὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν τρία ὀστέϊνα ἐργαλεῖα (ὀπτεῖς), δύο λίθινα ἐργαλεῖα (τριπτῆρες) καὶ ἀπολεπίσματα καὶ πυρῆνες ἀπὸ πυριτόλιθο.

Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὰ ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ τὰ ὀστρακα πού βρέθηκαν στὴ στρώση τῆς πυρκαϊᾶς, ἡ καταστροφὴ τοῦ πρωτοελλαδικοῦ οἰκοδομήματος θὰ ἔγινε γύρω στὸ τέλος τῆς ΠΕ II περιόδου. Ἐκτὸς τοῦ

Εἰκ. 4. Τὰ πρωτοελλαδικὰ ἀγγεῖα, ὅπως βρέθηκαν ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ πρώτου δωματίου τοῦ ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος.

ὅτι ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου χρονολογεῖται σχεδὸν μὲ ἀσφάλεια στὴν ΠΕ II περίοδο, δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἓνα ὄστρακο τῆς ΠΕ III περιόδου. Ἀντίθετα, ὄστρακα τῆς ΠΕ III βρέθηκαν ἄφθονα στὴν πρώτη στρώση τοῦ ΠΕ στρώματος ποὺ κάλυψε τὴν ἐπίχωση τῆς καταστροφῆς, καὶ εἶχε σφραγίσει τὰ δάπεδα καὶ τῶν δύο δωματίων τοῦ πρωτοελλαδικοῦ οἰκοδομήματος.

Τὸ πρωτοελλαδικὸ ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα τοῦ οἰκοπέδου Μανίσαλη εἶναι τὸ δεύτερο ποὺ βρίσκεται στὴ Θήβα. Τὸ πρῶτο εἶχε βρεθῇ τὸ 1964 δίπλα στὸ « Δωμάτιο τοῦ Θησαυροῦ » τοῦ δευτέρου μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου², στὸ οἰκόπεδο Τζώρτζη, 200 περίπου μέτρα βορειότερα τοῦ ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος τοῦ οἰκοπέδου Μανίσαλη.

Ἔτσι, ἔχουμε σὰν πρῶτο συμπέρασμα, ὅτι ὁ πρωτοελλαδικὸς συνοικισμὸς τῆς Θήβας ὑπῆρξε ἀκμαῖος, ἀφοῦ μέχρι τώρα

βρέθηκαν δύο πρωτοελλαδικὰ ἀψιδωτὰ οἰκοδομήματα, καὶ τὰ δύο μεγάλοπρεπα καὶ ἐντυπωσιακά. Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφή, τὸ ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα τοῦ οἰκοπέδου Μανίσαλη φαίνεται ὅτι κτίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΠΕ II περιόδου. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι, μέχρι σήμερα, ἐπικρατοῦσε ἡ ἄποψη πὼς τὰ ἀψιδωτὰ οἰκοδομήματα ἐμφανίζονται στὴν ΠΕ III περίοδο³. Τὸ δεύτερο καὶ σπουδαιότερο, λοιπόν, συμπέρασμά μας εἶναι ὅτι, τουλάχιστον στὴ Βοιωτία, ἔχουμε τώρα ἀπόδειξη ὅτι τὰ ἀψιδωτὰ οἰκοδομήματα ἄρχισαν νὰ κτίζονται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΠΕ II περιόδου.

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

3. J. L. Caskey, *The Early Helladic Period in the Argolid*. *Hesperia* XXIX (1960) 293 κ.έ. R. J. Howell, *The Origins of the Middle Helladic Culture, Bronze Age Migrations in the Aegean*, 1974, 78 καὶ 99.

2. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σελ. 195.

Εἰκ. 5. ΠΕ πρωτοβερνικωτὴ φιάλη.

Είκ. 6. ΠΕ αγγεία: ἀμφορίσκος καὶ μόνωτο κύπελλο.

NEWS FROM THEBES: AN EARLY HELLADIC APSIDAL HOUSE

The excavation carried out in the summer of 1975 at Thebes, in the Manisalis property on Pelopidou and Oedipodos street, situated in the S.E. section of ancient Kadmeia, revealed a large part of an Early Helladic apsidal house. The building, which has an eastwest orientation, seems to have been long and narrow. Two rooms were partly excavated. The east front is rectangular, the west end has the form of an apse. A cross-wall divides the interior of the house, separating the apse from the central room. Better preserved was the apsidal wall, which was uncovered to a height of 0.60 m. and measures 0.80 m. in width. The floors of both rooms were made of clay; on the floor of the first small room some clay slabs were found *in situ*. In the same room there was a small rectangular stone column-base.

The apsidal house was destroyed by a violent fire. From the ten vases and the many sherds found scattered about on the floor of the rooms, it seems that the destruction can be dated in the end of

the EH II period. This discovery leads to the conclusion that apsidal buildings appeared, at least in Boeotia, during the EH II period.

K. DEMACOPOULOU

Είκ. 7. ΠΕ αγγείο με έκτυπη διακόσμηση στην κάτω επιφάνεια της βάσης.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΝ ΨΗΦΙΔΩΤΟΝ ΔΑΠΕΔΟΝ ΕΝ ΧΑΛΚΙΔΙ

Σημαντική ύπῃρξεν ἡ ἀνακάλυψις, κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1974, ψηφιδωτοῦ δαπέδου¹ ἐλληνιστικῶν χρόνων ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑρετρίας ἐν Χαλκίδι. Αἰτία τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ ψηφιδωτοῦ ἦτο ἡ κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἰδίου ἔτους γενομένη ὑπὸ τοῦ Δήμου Χαλκίδος ἰσοπέδωσις τῆς ὁδοῦ Ἑρετρίας διὰ μηχανικοῦ ἐκσκαφῆς. Ἡ ἐκσκαφή αὕτη, ἥτις ἐγένετο ἄνευ ἀδείας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, προϋξένησε σημαντικὰς ζημίας εἰς ἀρχαῖα εὐρισκόμενα εἰς μικρὸν βάθος κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Ἡ ὁδὸς Ἑρετρίας εὐρίσκεται πλησίον τοῦ νεκροταφείου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὁποίου κατὰ καιροὺς ἔχουν εὐρεθῇ σημαντικὰ ἀρχαῖα.

Τὸ ψηφιδωτὸν ἀπεκαλύφθη ἐπὶ τῆς κορυφῆς μικροῦ ὑψώματος, τὸ ὅποῖον ἡ προαναφερθεῖσα ὁδὸς τέμνει καθέτως. Διὰ τῆς ἐκσκαφῆς κατεστράφη μέγα μέρος τοῦ δαπέδου, τὸ δὲ ὑπόλοιπον ἤλθε σχεδὸν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ μὲ τὰς πρώτας βροχὰς ἀνεκαλύφθη τυχαίως. Κατόπιν τούτου ἐγένετο ἀνασκαφή τοῦ χώρου καὶ καθαρισμὸς τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Πρόκειται περὶ ἐλληνιστικοῦ δαπέδου, ἀποτελουμένου ἐκ μικρῶν φυσικῶν ψηφίδων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μέλανος καὶ λευκοῦ χρώματος. Οἱ μικροὶ χάλικες εἶναι προσηρμοσμένοι ἐντὸς ὑδραυλικοῦ κονιάματος, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἐπίστρωσις ἐκ λίθων, συνολικοῦ πάχους 0,04 - 0,05 μ. Τὸ διασωθὲν τμήμα τοῦ δαπέδου ἀνήκει εἰς τετράγωνον πιθανῶς δωμάτιον, τὸ ὅποῖον ἔφερεν εἰς τὰς τρεῖς

πλευράς του ζώνην² ἀδιακόσμητον, ἀποτελουμένην ἐκ λευκῶν ψηφίδων, πλάτους 0,95, ὑπερυψωμένην δὲ κατὰ 0,03 μ. τοῦ κυρίως δαπέδου. Διατηρεῖται σχεδὸν ἀκεραία ἡ διακοσμητικὴ ζώνη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Εἶναι ἡ γνωστὴ διαμόρφωσις τῶν ἐλληνιστικῶν ψηφίδων, παρομοία δὲ ἀκριβῶς εὐρέθη ἐν Ἑρετρίᾳ³. Τὸ κυρίως δάπεδον εἶναι διακεκοσμημένον, εἰς τὸ κέντρον δὲ αὐτοῦ ἐντὸς κύκλου ἢ τετραγώνου ὑπάρχει ἡ κυρία παράστασις (σχέδ. Ι.). Εἶναι ἐν εἶδος «ἐμβλήματος»⁴ μὲ ἑδαφος συνήθως λευκόν. Εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς ὁδοῦ Ἑρετρίας σώζεται περίπου τὸ ἡμισυ τοῦ δωματίου. Τὸ κυρίως δάπεδον ἔχει μήκος 3.47 καὶ πλάτος κατὰ μέσον ὅρον 1.35, ἐπειδὴ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ εἶναι ἐφθαρμένη εἰς πολλὰ σημεία. Τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ἑρετρίας εἶχε διαστάσεις 2.65×2.65 . Ἀρχίζομεν τὴν περιγραφὴν τοῦ ψηφιδωτοῦ χωροῦντες ἐκ τῆς περιφερείας πρὸς τὸ κέντρον. Τὸ κυρίως δωμάτιον περιθέει κατὰ τὸ ἄκρον ταινία πλάτους 0,22, τῆς ὁποίας σώζεται ἀκεραία ἡ δυτικὴ πλευρὰ, μήκους 2.55. Εἰς τὰ τρία ἄκρα τῆς περιορίζεται ὑπὸ τῆς ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένης διακοσμητικῆς ζώνης, ἐνῶ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τὸ δάπεδον συνεχίζεται, ἀλλ' εἰς

2. Πιθανῶς ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς θέσις κλινῶν ἢ ἄλλων ἐπίπλων τοῦ δωματίου. Παρομοία διάταξις εἰς ψηφιδωτὸν Ἀθηνῶν (ΑΕ 1973, Χρον., σελ. 57, εἰκ. 3).

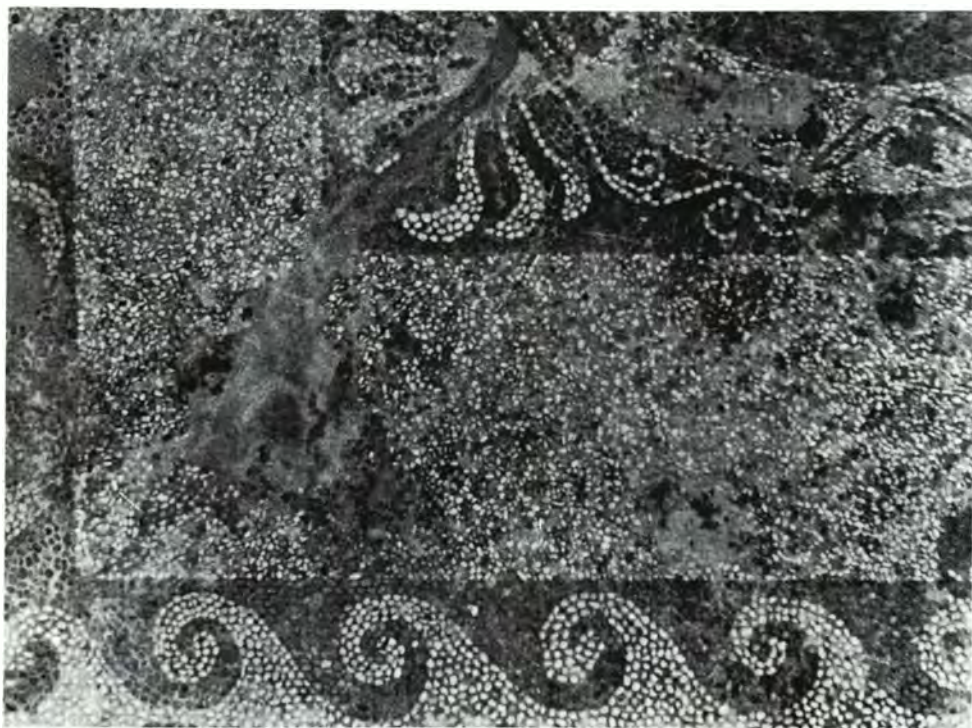
3. ΑΔ 25 (1970) : Χρονικά σελ. 252, πίν. 217 β, γ. ΑΑΑ V (1972), σελ. 224. Χρονολογοῦνται περὶ τὸ 200 π.Χ. περίπου.

4. Τὰ «ἐμβλήματα» κατεσκευάζοντο ὑπὸ εἰδικευμένων τεχνιτῶν εἰς τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα. Αἱ συνθέσεις τῶν δίδουν μίαν ἀρχιτεκτονικὴν αἴσθησιν. Ἡ χρῆσις τῶν ἐγενικεύθη κατὰ τὸν 2ον καὶ 1ον π.Χ. αἰ.

1. Τὸ ψηφιδωτὸν ἀπεκολλήθη καὶ εὐρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος.

Σχέδ. 1. Ψηφιδωτόν Χαλκίδος. Παράστασις δελφίνος.

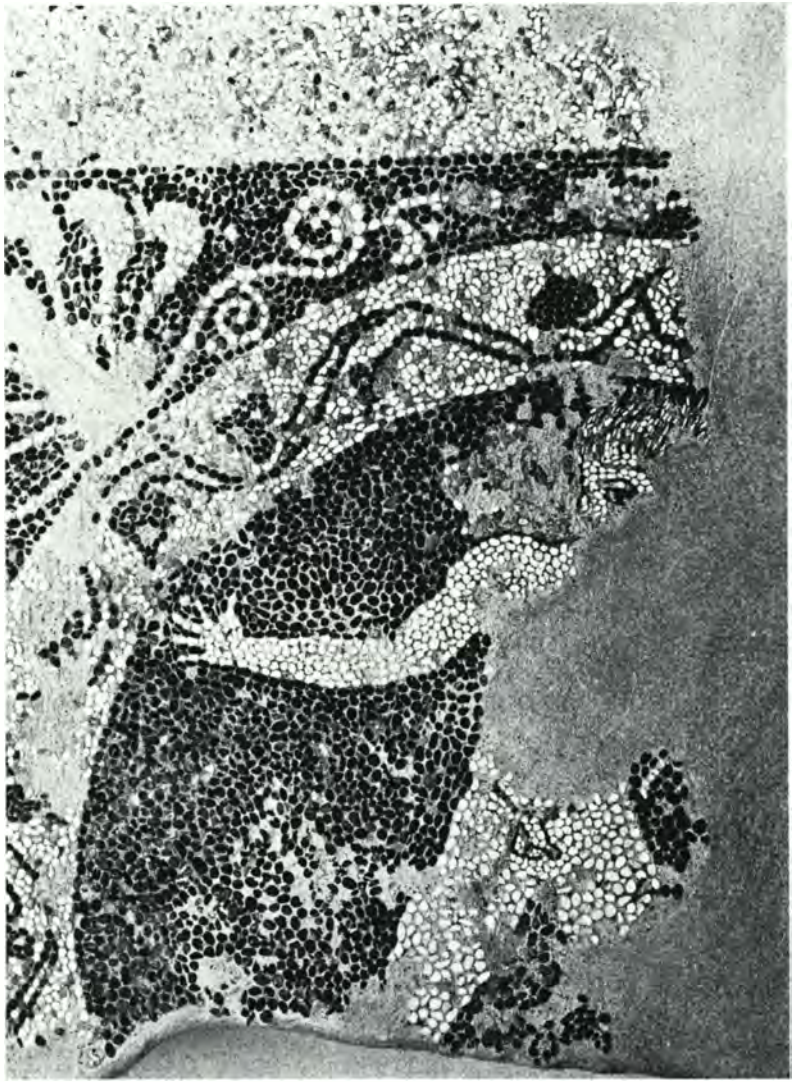
Εἰκ. 1. Ψηφιδωτὸν ἐν Χαλκίδι. Σπειροκύμα καὶ ἐνθέμιον.

τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον. Φέρει τὸ γνωστὸν διακοσμητικὸν θέμα τοῦ σπειροκύματος (εἰκ. 1), λίαν χαρακτηριστικὸν διὰ τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς⁵. Τὸ βάθος εἶναι μέλαν, ὡς συνηθίζετο εἰς ψηφιδωτὰ τῆς περιόδου. Δὲν γνωρίζομεν, ἂν ἡ ταινία τοῦ σπειροκύματος ἐσχημάτιζε τετράγωνον, διότι ἐλλεῖπει τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ δαπέδου. Παρατηροῦμεν μίαν μικρὰν ἀσυμμετρίαν καὶ μίαν ἔλλειψιν κανονικότητος εἰς τὸ σχέδιον, ἢ ὅποια πιθανῶς νὰ ἦτο ἡθελημένη.

Ἐντὸς πεδίου ἐκ λευκῶν ψηφίδων εἰς τὸ μέσον τοῦ δωματίου ὑπάρχει τετράγωνον, τοῦ ὁποίου ἡ δυτικὴ πλευρὰ ἔχει μῆκος 1.45. Τοῦτο δὲν εἶναι τοποθετημένον ἀκριβῶς εἰς τὸ κέντρον, διότι ἀπέχει ἀπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ σπειροκύματος 0,40 ἕως 0,31 μ., ἡ δὲ νοτιά πλευρὰ του εἶναι λοξὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν διακοσμητικὴν ταινίαν. Εἰς τὰς γωνίας ὑπάρχει διακόσμησις ἐξ ἐσχηματοποιημένου ἀνθεμίου⁶ μετὰ ἐλικοειδοῦς ταινίας εἰς τὴν βάσιν του, ἢ ὅποια καταλήγει εἰς ἓν φύλλον κισσοῦ. Τὰ διακοσμη-

5. Εἰς ψηφιδωτὰ τῆς Ὀλύνθου συναντᾶται ἡ αὐτὴ διάταξις καὶ τὸ θέμα τοῦ σπειροκύματος (D. Robinson - J. Walter Graham, *Olynthus, The Hellenic House*, 1938, πίν. 16 - 17).

6. Ἀνθέμια, φύλλα κισσοῦ καὶ σπειροκύματα εἰς ψηφιδωτὰ τῆς Ὀλύνθου (Blance Brown, *Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian Style*, 1957, εἰκ. XLV, 1) καὶ τῆς Δήλου (J.

Είκ. 2. Τὸ κυρίως θέμα τοῦ ψηφιδωτοῦ μετὰ τὴν ἀποκόλλησιν.

τικά θέματα εἶναι λευκά, μόνον δὲ τὰ φύλλα κισσοῦ ἔχουν ἀποδοθῇ διὰ χαλίκων

Chamonard, *Les mosaïques de la Maison des Masques*, 1933, εἰκ. 3).

τὸ ὅποιον ἔχει χρῶμα ἀνοικτὸν ἐρυθρὸν.

Τὸ « ἔμβλημα » τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου εὐρίσκεται ἐντὸς κύκλου, ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τοῦ τετραγώνου. Τοῦτο περιβάλλει διακοσμητικὴ ταινία πλάτους 0,16 μέ παράστασιν κλάδων ἐξ ὧν ἐκ-

φύονται φύλλα κισσοῦ⁷, θέμα λίαν διαδεδομένον κατὰ τὸν 3ον - 2ον π.Χ. αἰῶνα. Ἡ διακοσμητικὴ ζώνη ἔχει βάθος λευκὸν διὰ τὴν τονίζην τὸ περιβαλλόμενον ὑπ' αὐτῆς κυρίως θέμα. Παρατηροῦμεν μίαν συνεχῆ ἐναλλαγὴν τοῦ χρώματος τοῦ βάθους ἀπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ δωματίου πρὸς τὸ κέντρον.

Ἐντὸς κυκλικοῦ πεδίου ἐκ μελανῶν χαλίκων εἰκονίζεται γυμνὴ ἀνδρική μορφή ἐστραμμένη κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὰ ἄριστερά. Πρόκειται περὶ ἐφήβου, προφανῶς ἀθλητοῦ, ὅστις τείνει τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐμπρός, ὀλίγον ἄνωθεν τῆς ὀσφύος μὲ ἀνοικτὴν τὴν παλάμην. Δυστυχῶς, ἡ παράστασις δὲν ἐσώθη ὁλόκληρος (εἰκ. 2). Ἐλλεῖπει ἡ κοιλία καὶ τὸ στῆθος, μέρος τοῦ προσώπου, ἡ ἄριστερά χεὶρ καὶ τὸ ἄριστερόν σκέλος. Ἄν καὶ σώζεται μόνον τὸ ἥμισυ τῆς παραστάσεως, ἐντὸς τοῦ κύκλου δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχεν ἑτέρα μορφή. Ἐκ τῆς κεφαλῆς (εἰκ. 3) διακρίνεται ὁ μέγας ἀμυγδαλωτὸς ὀφθαλμός, μέρος τῆς ρινὸς καὶ ἡ κόμη, ἣτις ἀποδίδεται διὰ χρωματιστῶν μικροτάτων χαλίκων. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ σώματος καὶ τοῦ προσώπου δηλοῦνται διὰ ψηφίδων μελανοῦ καὶ γκριζοῦ χρώματος. Ἐνίοτε ἐπιμήκεις χάλικες τοποθετημένοι κατὰ μῆκος δημιουργοῦν ἓν εἶδος περιγράμματος τοῦ σώματος.

Ἡ μορφή δεικνύει κίνησιν ἐπιτυχέστατα ἀποδοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου διὰ τῆς στάσεως τοῦ σώματος καὶ τοῦ ἀνεμίζοντος μανδύου, τοῦ ὁποῦ ἵχνη μόνον διακρίνονται ἄνωθεν τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Αἱ πτυχαὶ τοῦ ὑφάσματος ἔχουν ἀποδοθῆ διὰ χρωματιστῶν χαλίκων. Ὅτι πρόκειται περὶ ἀθλητοῦ δεικνύουν οἱ στιβαροὶ πόδες καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ κορμοῦ. Πιθανῶς

εἰς τὴν ἄριστεράν χεῖρα ἐκράτει ἀντικείμενον σχετικὸν μὲ τὸ ἄθλημα εἰς τὸ ὁποῖον ἐπεδίδeto. Γενικῶς, ἡ παράστασις μόνον μὲ τὰ περίφημα ψηφιδωτὰ τῆς Πέλλης⁸ δύναται νὰ συγκριθῇ. Τὰ ψηφιδωτὰ ταῦτα ἦσαν τὸ πρότυπον τῶν ἐλληνιστικῶν καλλιτεχνῶν. Κατὰ τὸν P. Hetherington ὅλαι αἱ μεταγενέστεραι ἐπιτεύξεις τῶν ἐλληνιστικῶν ψηφιδωτῶν ἔχουν λανθάνουσαν τὴν ἐπίδρασιν τῶν ψηφοθετημάτων τῆς Πέλλης.

Τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Χαλκίδος ἦτο ἔργον ἱκανωτάτου ψηφοθέτου. Ἡ στροφή τοῦ κορμοῦ, ἡ κίνησις τῆς χειρός, τὸ ἀνέμισμα τῆς κόμης καὶ τὸ βλέμμα δίδουν εἰς τὴν μορφήν ὁρμὴν καὶ πάθος. Μία δυνατὴ πλαστικὴ αἰσθησις ἐμφαίνεται εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ κάτω μέρους τοῦ κορμοῦ. Πάντα ταῦτα ἐπιτυγχάνονται δι' ὀλίγων ἀραιῶν φυσικῶν ψηφίδων. Ἡ παράστασις ἐξ ἄλλου εἶναι σπανία εἰς ἐλληνιστικὰ ψηφιδωτὰ, διὰ δὲ τὴν Εὐβοίαν μοναδική.

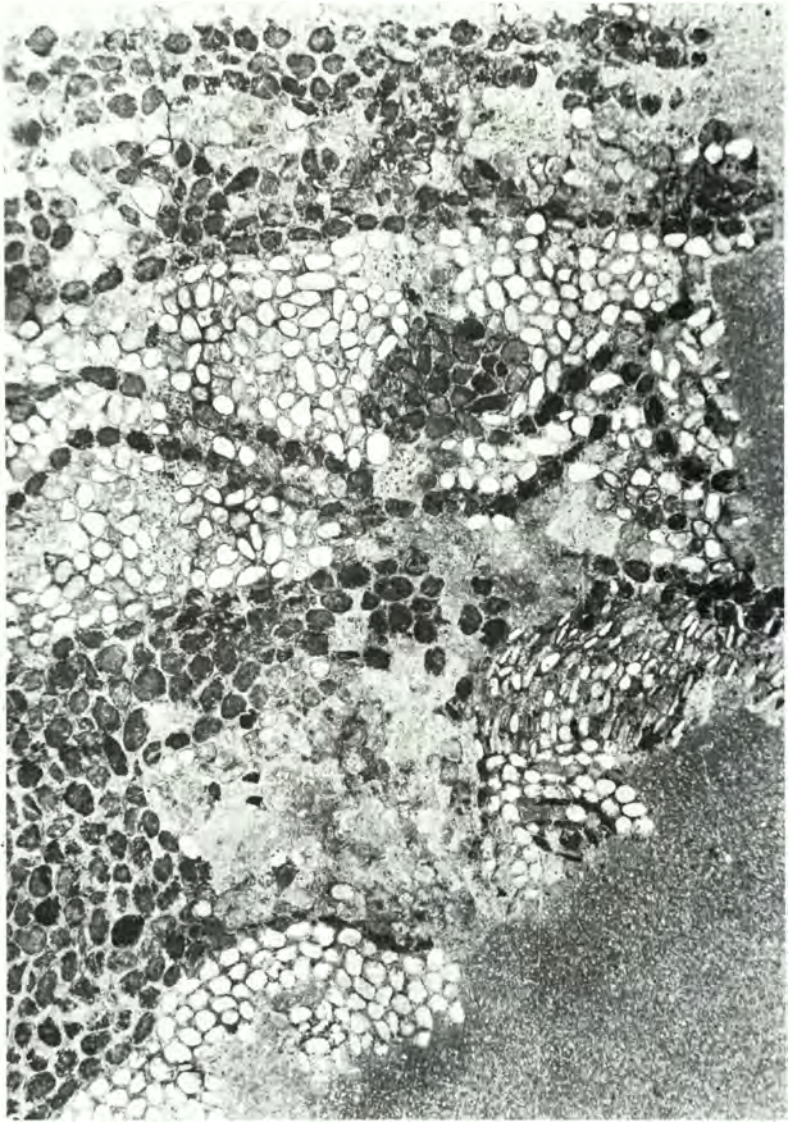
Κάτωθεν τοῦ κυρίως θέματος ὑπάρχει παράστασις δελφίνος, λίαν ἐφθαρμένη (εἰκ. 4). Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ψηφιδωτοῦ φαίνεται, ὅτι ἀπετέλει τὸ « δαπίδιον »⁹ τοῦ δωματίου, κείμενον παρὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ. Εἰς τοῦτο συμφωνεῖ καὶ τὸ ὅτι δὲν συνεχίζεται εἰς τὴν πλευράν αὐτὴν ἢ ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένη ταινία (σχέδ. 1), ὡς εἰς ἄλλα παραδείγματα¹⁰. Προφανῶς

8. Ἐνθυμίζει τὴν ἄριστεράν μορφήν τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Πέλλης (P. B. Hetherington, *Mosaics*, 1967, 10 πίν. 1).

9. Φαίνεται ὅτι μιμεῖται ὑφαντά, τὰ ὅποια ἐτοποθετοῦντο ἐπὶ τοῦ κατωφλίου (Ἑρετρία, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, ἔ.α.). Δύο παραδείγματα ἐκ Πέλλης (ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σελ. 73, Πίν. 47 γ. Ph. Petsas, *Mosaics from Pella, Colloques Int. du Centre de la Recherche Scientifique*, Paris 1963, εἰκ. 7).

10. Εἰς τὸ παράδειγμα τῆς Ἑρετρίας (ΑΑΑ V (1972), σελ. 224 εἰκ. 1), ἡ ταινία διακόπτεται ἔμ-

7. Ἀρκετὰ ἐκφυλισμένα συναντῶνται εἰς ψηφιδωτὰ τῆς Δήλου (J. Chamopard, ἔ.α. εἰκ. 3. Χρονολογεῖται εἰς τὸ α' ἥμισυ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.).

Είκ. 3. Λεπτομέρεια της είκ. 2.

ὑπῆρχεν ἕτερος δελφίς εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ «δαπιδίου», τὸ ὁποῖον δὲν ἐσώθη.

προσθεν τῆς εἰσόδου τοῦ δωματίου, ὅπου σχηματίζεται τὸ «δαπίδιον». Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς ἕτερον ψηφιδωτὸν τῆς Ἑρετρίας (AAA III (1970),

Ἐκ τοῦ θέματος τῆς κυρίας παραστάσεως φαίνεται ὅτι εὕρισκόμεθα πρὸ δωματίου ἀνδρῶν, «ἀνδρῶνος». Δυστυχῶς δὲν

σελ. 35. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά. Πίν. 217 γ), ὅπου τὸ «δαπίδιον» ἔχει διαστάσεις $1.50 \times 1 \mu$.

εὐρέθησαν οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ νοτίαν πλευρὰν πιθανὸν νὰ κατεστράφησαν ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἐσκάφη τομὴ διαστ. 4.20×1 μ., εἰς ἣν δὲν ἐφάνη τοῖχος εἰμὴ μόνον ἄφθονοι κέραμοι τῆς στέγης. Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως εὐρέθη ἄφθονος κεραμεικὴ ἀρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν χρόνων, ὡς θραῦσμα ἐκ τοῦ πώματος μελανομόρφου πυξίδος, προχοαὶ λύχνων 4ου π.Χ. αἰῶνος, ὄστρακα μελαμβαφῆ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος καὶ βάσις ληκυθίου φέρουσα εἰς τὸ κάτω μέρος ἐγγράκτον τὸ γράμμα *Ο*. Ἀνατολικῶς τοῦ ψηφιδωτοῦ, εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, ἀνεσκάφη παιδικὸς κεραμοσκεπὴς τάφος, ὅστις ἦτο ἀκτέριστος.

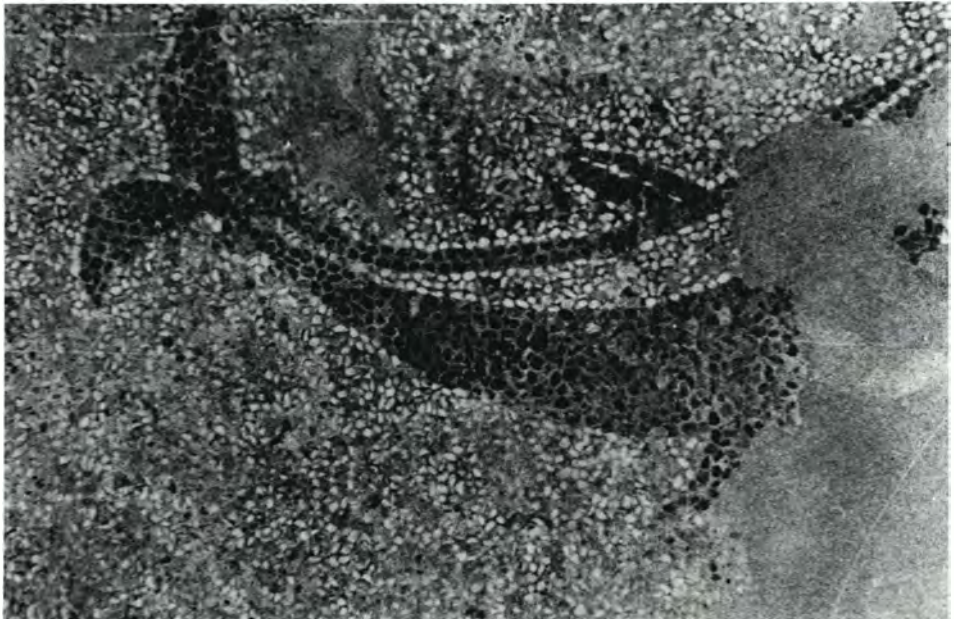
Δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀποκαλυφθῇ ἄλλο δωμάτιον τοῦ κτηρίου, εἰμὴ μόνον τμῆμα δαπέδου ἐκ χονδρῶν πολυχρόμων

χαλίκων, κείμενον περὶ τὰ 3 μ. νοτίως τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ εἰς ἐπίπεδον ἀρκετὰ χαμηλότερον αὐτοῦ. Πιθανώτατα πρόκειται περὶ αὐλῆς. Ἄλλα δωμάτια πιθανὸν νὰ ἐξετείνοντο πρὸς ἀνατολὰς καὶ νὰ κατεστράφησαν λόγῳ τοῦ ἐπικλινούς τοῦ ἐδάφους ἢ λόγῳ τῆς ἐπενεργείας τοῦ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως. Πρὸς βορρὰν ἀποκλείεται ἡ συνέχεια τοῦ κτηρίου, διότι συναντᾶται ὁ φυσικὸς πῶρος ἐπιφανειακῶς.

Ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ πλησίον αὐτοῦ εὐρέθησαν ὄστρακα ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς (*west slope ware*), ἐν ἐφθαρμένον χαλκοῦν νόμισμα τῆς ἀρχαίας Χαλκίδος τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος, τριγωνικὸν πῆλινον στήριγμα κλιβάνου (*kiln support*)¹¹ καὶ ὀλίγα θραύσματα ρωμαϊκῶν ἀγγείων. Ἐν ἐφθαρμένον ρωμαϊκὸν νόμισμα καὶ τεμάχιον λύ-

11. Βλ. ΑΑΑ IV (1971), σελ. 414, εἰκ. 1.

Εἰκ. 4. Ψηφιδωτὸν Χαλκίδος. Παράστασις δελφίνος.

χνου τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος ἀποτελοῦν τὸν *terminum ante quem* τοῦ ψηφιδωτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐκ τῆς μακροχρονίου χρήσεως εἶχεν ὑποστῇ σημαντικὴν ζημίαν.

Βάσει τῆς τεχνοτροπίας του τὸ ψηφιδωτὸν δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 3ον π.Χ. αἰῶνα. Ἡ ὁμοιότης του μὲ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πέλλης ἐπιβάλλει μίαν χρονολόγησιν κατὰ τὸ α' ἡμισυ τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος¹². Φαίνεται ἄρκετὰ πρωιμώτερον

12. Εἶναι τὸ μοναδικὸν μέχρι στιγμῆς εὐρεθὲν ἐλληνιστικὸν ψηφιδωτὸν τῆς Χαλκίδος καὶ εἶναι

τῶν προαναφερθέντων ψηφιδωτῶν τῆς Ἑρετρίας, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται περὶ τὸ 200 π.Χ., ἀλλ' ὡς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ τὴν διάταξιν δεικνύουν ἐν εἰδος ἐκφυλισμοῦ.

Α Δ. ΣΑΜΨΩΝ

κατ' ἄρκετους αἰῶνας παλαιότερον τῶν γνωστῶν ψηφιδωτῶν εἰς Γύφτικα καὶ Παλαίστραν, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται εἰς τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους (Ἰ.Α. Ἀνδρειωμένου, Ψηφιδωτὰ ἐν Χαλκίδι, ΑΕ 1953 - 54, σελ. 303).

HELLENISTIC MOSAIC FLOOR IN CHALKIS

A mosaic floor, largely destroyed because of its location in the middle of a road, was accidentally discovered in 1974, in the vicinity of Haghios Ioannis, in Chalkis.

The mosaic decorated the floor of a Hellenistic house, of which only one room has survived. The small natural stones are of black or white colour; polychromy is encountered only in some details. The main theme, which consists of the representation of an ephebe, probably an athlete, is enclosed within a circle at the centre of the floor. The symmetry, plasticity and movement observed in the rendering of the body be-

tray the hand of a skilful provincial artist possibly imitating the celebrated Pella mosaics.

Other supplementary decorative motifs include ivy-leaves, palmettes and spiral waves, which occur characteristically in early Hellenistic mosaics. Below the main theme, there is a representation of dolphins. A floor in large pebbles of coarse workmanship was found further south; it apparently covered the courtyard of the house.

The mosaic, which is the first Hellenistic floor discovered so far at Chalkis, is dated on the basis of its style and technique to the early 3rd century B.C.

A. SAMPSON

Εικ. 1. Ὁ Ἅγιος Μαρδάριος (λεπτομέρεια).

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΒΛΑΧΕΡΝΑΣ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

Πρόσφατες κτηριακές ἐργασίες στὸ βυζαντινὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς τῆς Βλαχέρνας¹ στὴν ἄκρη τοῦ ὁμώνυμου χωριοῦ

στὴν περιοχή τῆς Ἄρτας (ἐμφραξη πολλῶν ρωγμῶν στίς θολωτές κυρίως καὶ τίς κατακόρυφες ἐπιφάνειες τοῦ ἐσωτερικοῦ)²,

1. Γιὰ τὴ Μονή βλ. Ἄ. Ὁρλάνδου, Ἡ παρά τὴν Ἄρταν Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, ΑΒΜΕ (1935 - 1936), Β', σελ. 3 - 50 καὶ Α', σελ. 180. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 20 - 28 καὶ 180 - 187 κ.ἄ., ὅπου καὶ σημειώνεται ἡ προηγουμένη βιβλιογραφία (σελ. 21, σημ. 1).

2. Οἱ ἐργασίες πού βρίσκονται πρὸς τὸ τέλος τους ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὴν Ἐφορεία τῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων, ἐπὶ τῇ βάσει μελέτης τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως τοῦ ΥΠΠΕ. Οἱ φωτογραφίες τῶν εἰκ. 1 καὶ 5 εἶναι τοῦ ὑπαλλήλου τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων, φωτογράφου κ. Β. Πτηνοπούλου καὶ τῶν εἰκ. 2 - 4 τοῦ Ἐπιμελητοῦ Βυζ. Ἀρχαιοτήτων κ. Π. Α. Βοκοτοπούλου.

Είκ. 2. Ὁ Ἐμπαίγμος (λεπτομέρεια).

είχαν ως αποτέλεσμα την τυχαία αποκάλυψη των τοιχογραφιών που κοσμούσαν αρχικά την εκκλησία.

Στά σημεία των ρωγμών, τα αλληπάλληλα ασβεστοχρίσματα που εκάλυπταν τη ζωγραφισμένη επιφάνεια ξεπεφταν με το χτύπημα των εργαλείων για τον καθαρισμό των ρωγμών, αποκαλύπτοντας συχνά τμήματα των τοιχογραφιών. Και σε διάφορα μέρη, τα νεότερα επιχρίσματα, διωγκωμένα ήδη και αποσπασμένα από τα τοιχώματα, απολεπίζονταν εύκολα σε αρκετή έκταση, φανερώνοντας κάποτε ολόκληρες συνθέσεις και μορφές αγίων³.

Όρισμένες από τις τοιχογραφίες που βρέθηκαν είναι διατηρημένες σε πολύ καλή κατάσταση. Στο σύνολό τους, παρουσιάζουν απολεπίσματα κυρίως της ζωγραφικής επιφάνειας, που επιβάλλουν την επείγουσα συντήρησή τους, σε συνδυασμό με την αποκάλυψη από ειδικούς συντηρητές και των άλλων τοιχογραφιών που καλύπτονται από στέρεα επιχρίσματα.

Τοιχογραφίες φανερώθηκαν στα παραβήματα του Ίερού⁴, στά τρία κλίτη του κυρίως ναού και στο νάρθηκα.

Στην Πρόθεση, το βόρειο τμήμα της καμάρας και τον τοίχο, συνέχεια κάτω, κοσμοῦν συνθέσεις από το βίο της Παναγίας (ή Παναγία πρό των ἀρχιερέων, ἀσπασμός Μαρίας και Ἑλισάβετ). Στο Διακονικό, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος εἶναι

ζωγραφισμένος μετωπικός ὡς τὴ μέση στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας⁵.

Στὸν κυρίως ναό, ἔχει ἀποκαλυφθῇ ὁ Εὐαγγελιστὴς στὸ ΝΑ. λοφίο τοῦ τρούλλου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, τρεῖς καθισμένοι σὲ σύνθρονο ἀπόστολοι στὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου τοῦ νότιου κλίτους (ἀνήκουν πιθανότατα στὴν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς) καὶ κυκλικὸ στηθάριο τοῦ Ἀγίου Μαρδαρίου στὸ ΝΔ. λοφίο τοῦ τρούλλου (εἰ κ. 1). Συνθέσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν Παθῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται στὸ δυτικὸ μέρος τῶν πλαγίων κλιτῶν, στὶς καμάρες (ἡ Προσευχή καὶ ἡ Προδοσία τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ἑμπαίγμος (εἰ κ. 2) καὶ ὁ Χριστὸς πρὸ τοῦ Πιλάτου (εἰ κ. 3), στὴ νότια καὶ βόρεια πλευρά, ἀντίστοιχα, τῆς καμάρας τοῦ νότιου κλίτους· τὸ Χαίρετε τῶν Μυροφόρων καὶ ἡ Ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ (εἰ κ. 4), στὴ νότια καὶ τὴ βόρεια πλευρά, ἀντίστοιχα, τῆς καμάρας τοῦ βόρειου κλίτους. Στὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νότιου κλίτους ὑπάρχουν στὶς ἄκρες ἐπάνω τὰ κυκλικά στηθάρια τῶν Ἀγίων Κοσμᾶ τοῦ Ποιητῆ, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ (εἰ κ. 5), καὶ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, πιθανότατα. Στὴ νότια πλευρά τοῦ Ν. κλίτους, κάτω ἀπὸ τὸν τρούλλο, ὑπάρχει ὁλόσωμος ἱατρὸς ἅγιος καὶ ἄλλος ἅγιος πρὸς κάτω, καὶ στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου, δυτικὰ τοῦ τρούλλου, ὁλόσωμοι οἱ προφητάνακτες Δαβὶδ καὶ Σολομών, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τύπο τους. Τμήματα ἀπὸ συνθέσεις

3. Ἐλάχιστα μέρη τοῦ ἀρχικοῦ διακόσμου ποὺ δὲν εἶχαν καλυφθῇ ἀπὸ ἐπιχρίσματα τὰ εἶχε κρῦψει πυκνὸ στρώμα αἰθάλης. Τοιχογραφίες τοῦ 19ου αἰ., μᾶλλον, ὑπάρχουν στὸν τρούλλο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ σὲ λιγοστὰ ἄλλα μέρη.

4. Στὸ κεντρικὸ μέρος τοῦ Ἱεροῦ ἐγινε ἐπέμβαση σὲ διάφορα σημεία ὅπου ὑπῆρχαν ρωγμές, ἀλλὰ πουθενὰ δὲν βρέθηκαν τοιχογραφίες. Τὸ ἴδιο παρατηρήθηκε καὶ σὲ διάφορα σημεία τοῦ κυρίως ναοῦ.

5. Παριστάνεται στὸν ἴδιο εἰκονογραφικὸ τύπο μὲ τὸν Πρόδρομο ποὺ εἰκονίζεται στὴν ἴδια θέση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος στὸ Nerezi. (Βλ. G. Millet - A. Frolov, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, fasc. I, Paris 1954, πίν. 16, 1-2).

Είκ. 3. Ὁ Χριστός πρὸ τοῦ Πιλάτου (λεπτομέρεια).

καὶ κοσμητικὰ θέματα ἔχουν ἀποκαλυφθῇ σὲ διάφορα ἄλλα σημεῖα τοῦ ναοῦ.

Στὸ νάρθηκα, ἔχουν ἀποκαλυφθῇ σὲ σημαντικό μέρος οἱ τοιχογραφίες ποὺ κοσμοῦσαν τὸ νότιο τμήμα του⁶. Εἰκονίζονται παραστάσεις συνόδων, πιθανότατα, στὴν καμάρα, ἢ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ στὸ τύμπανο τοῦ νότιου τοίχου, μορφές ἁγίων σὲ ὀρθογώνια πλαίσια στὸ μέτωπο ἀπέναντι τοῦ ἐγκάρσιου τόξου, κυκλικά στηθάρια ἁγίων καὶ κοσμητικὰ θέματα. Τὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ ἀψιδώματος καλύπτει ἢ σπουδαιότερη ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἀποψη παράσταση τοῦ ναοῦ. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἱστορικὴ σκηνή. Μὲ πολυάνθρωπη συμμετοχὴ ἐπίσημα ντυμένων ἀνδρῶν καὶ κυρίως γυναικῶν ποὺ βγαίνουν ἀπὸ ἐνδιαφέρον σύνθετο οἰκοδόμημα ἀριστερά, γίνεται ἡ λιτάνευση, μᾶλλον, τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας τῆς Ὁδηγήτριας⁷. Γυναῖκες προβάλλουν ἐπάνω ἀριστερὰ ἀπὸ τοὺς δύο ἐπάλληλους συνεχεῖς, κιονοστήρικτους ἐξῶστες τοῦ κτηρίου καὶ ἄλλες γυναῖκες ἔρχονται ἀπὸ δεξιά. Στὸ κέντρο ψηλά, ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ μόλις διακρίνεται, διαβάζεται ἡ ἐπιγραφή :

«[+X]ΡΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ / [ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΝ ΤΗ / ΚΩΝ-
ΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΕΙ]» καὶ «ΜΗ(ΤΗ)Ρ
Θ(ΕΟ)Υ Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ».

Στὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως καὶ στὴ συνεχόμενη πρὸς Ν. στενὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀψιδώματος ὑπάρχουν σκηνές ἀγορᾶς :

«Η ΛΑΧΑΝΟΠΩΛΙΣΣΑ / [ΔΑ]ΧΑΝΑ»,
«Ο ΧΑΖΑΡΙΣ ΠΟΥΛΩΝ ΤΟ ΧΑΒΙΑΡ[Ι]»
κ.ἄ.

6. Δὲν ἔχει πραγματοποιηθῇ ἀκόμη ἡ ἐμφραξὶ τῶν ρωγμῶν στὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ νάρθηκα.

7. Βλ. σχετ. R. Janin, La géographie Ecclésiast-

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ Ἱεροῦ εἶναι σύγχρονες, ἔργα τοῦ ἰδίου ζωγράφου ἢ συνεργείου ζωγράφων. Διακρίνονται γιὰ τὸ μνημειῶδες ὕφος καὶ τὴν ποιότητα τῆς τέχνης τους, μποροῦν δὲ ἀπὸ πρώτη ὄψη νὰ χρονολογηθοῦν περὶ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. Οἱ καλὲς ἐπίσης τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα παρουσιάζουν φανερὴ τεχνοτροπικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὶς προηγουμένες. Εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερες, ἔργα ἄλλων ζωγράφων, καὶ μποροῦν πρόχειρα νὰ χρονολογηθοῦν πρὸς τὸ τέλος μᾶλλον τοῦ 13ου αἰ.

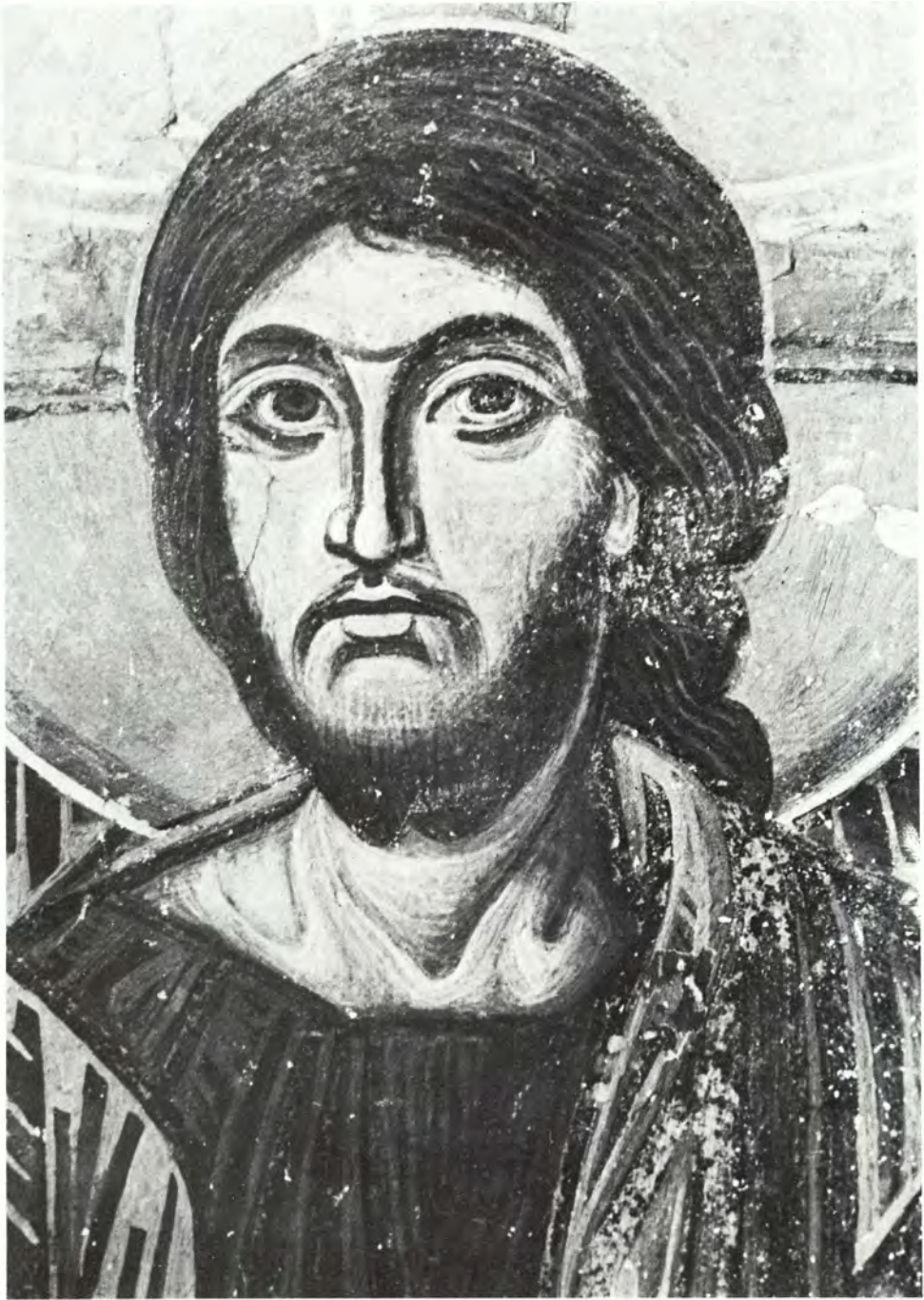
Ὡστε, σημειώνεται καθαρὰ καὶ στὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τῆς ἐκκλησίας ἡ τελευταία σημαντικὴ οἰκοδομικὴ φάση της, στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ προσθήκη τοῦ νάρθηκα⁸, καὶ στὴ συνέχεια ἡ ζωγράφισή του. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, ἡ ἀποκάλυψη τῶν τοιχογραφιῶν στοὺς τρούλλους τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ νότιου κλίτους ἀποδεικνύει ἀσφαλῶς, πὼς ἡ ἐνιαία διακόσμηση τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὴν πρώτη, σύμφωνα μὲ τὰ σωζόμενα στοιχεῖα, ζωγραφικὴ φάση τῆς ἐκκλησίας, πραγματοποιήθηκε μετὰ τὴν τελικὴ ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ κυρίου αὐτοῦ μέρους τοῦ μνημείου.

Εἶναι φανερό ἀπὸ τὰ παραπάνω, πὼς οἱ τοιχογραφίες ποὺ βρέθηκαν στὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς τῆς Βλαχέρνας⁹, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ἀξία καὶ σημασία τους σὰν σπουδαῖα ζωγραφικὰ ἔργα ποὺ θὰ πλουτίσουν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν τέχνη ποὺ ἀσκήθηκε στὴν ἐπικράτεια τῶν Κομνηνοδουκάδων δεσποτῶν τῆς Ἀρτας,

stique de l'Empire Byzantin, A, III, 2e éd., Paris 1969, σελ. 203 κέ.

8. Βλ. σχετ. ὁ.π., σημ. 1.

9. Ἡ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν θὰ γίνη ἀπὸ τὴν ὑπογραφομένη μετὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη καὶ συντήρηση τοῦ διακόσμου.

Είκ. 4. Ἡ Ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ (λεπτομέρεια).

έχουν επίσης ιδιαίτερη σημασία για την χρονολόγηση τῶν δύο τελευταίων, κατὰ

Ἰωάννινα, Ὀκτώβριος 1975

τὰ βυζαντινὰ χρόνια, οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ μνημείου.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

BYZANTINE FRESCOES IN THE MONE VLACHERNAS, NEAR ARTA

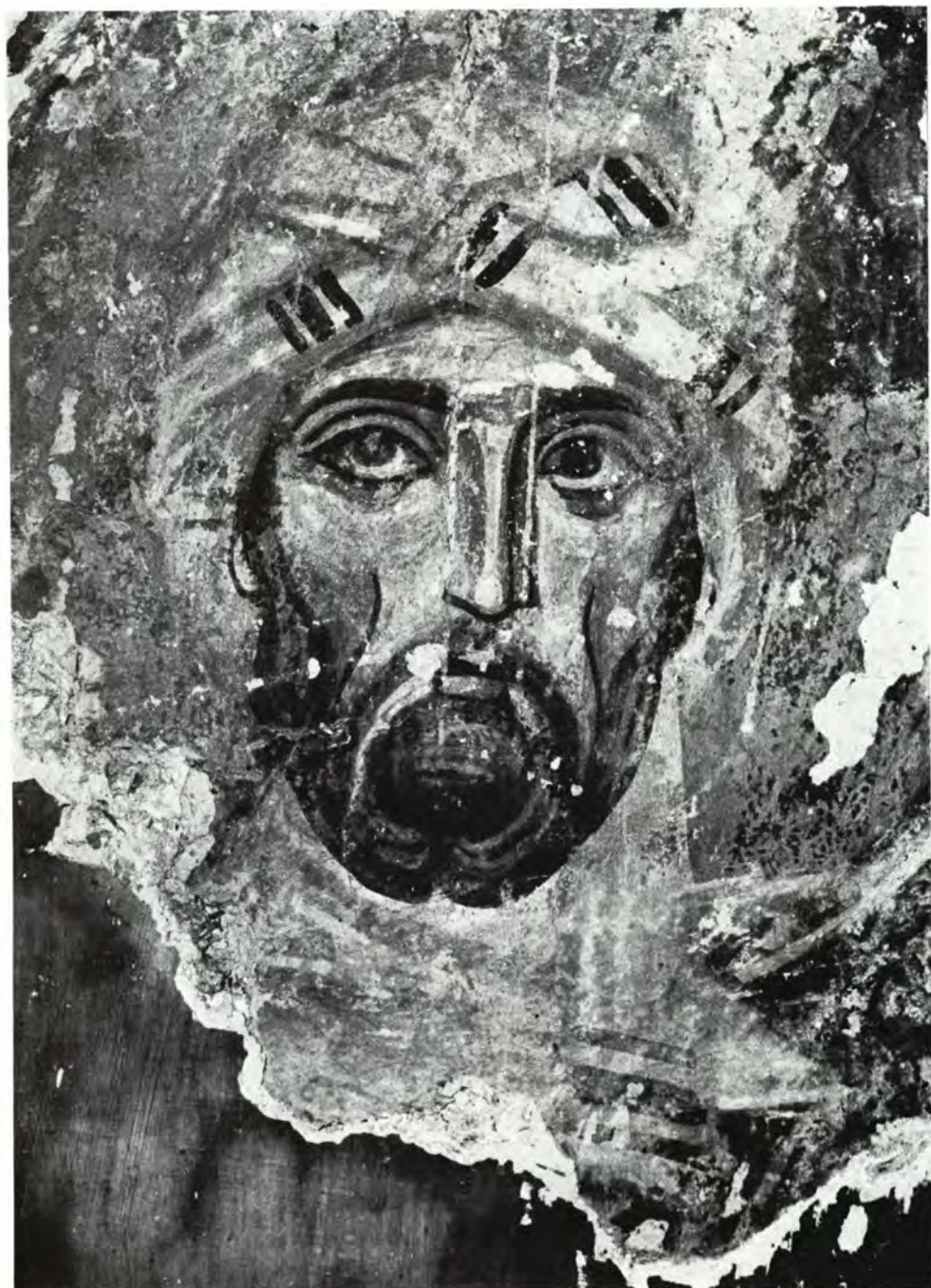
Maintenance works undertaken recently by the Ephorate of Byzantine Antiquities of Ioannina in the Byzantine Katholikon of the Mone Vlachernas (situated in the outskirts of the village Vlacherna in the district of Arta) uncovered by chance frescoes which formed part of the original decoration of the church. During the repair of cracks in the vaults and vertical walls of the church, the already damaged layer of plaster that had covered the painted surfaces was easily detached or fell off in pieces, often revealing large parts of the frescoes.

Wall-paintings were found in the parabemata of the sanctuary, in the three aisles of the body of the church, and in the narthex. The compositions included : scenes from the life of the Virgin (north section of the apse and wall below, in the Prothesis), scenes from the Passion (vault of the west section of the south aisle) and scenes after the Resurrection (vault of the west section of the north aisle); Apostles, possibly from a representation of the Pentecost (on the tympanum of the vault of the south aisle) and the round medallion of a saint (at the southwest crest of the vault); the Evangelist (at the southeast crest of

the vault of the central aisle); St. John the Baptist (on the quadrant of the apse of the Diakonikon); whole figures and medallions of saints, decorative themes and fragmentary compositions (in various parts of the aisles and on the parabemata).

In the body of the church and in the sanctuary the decoration is uniform. The frescoes, which are distinguished for the monumental style and the quality of workmanship, were executed by the same painter or group of painters. A dating of the frescoes in the mid-13th century seems possible at first sight. The frescoes uncovered on the vaults of the central and south aisles prove beyond doubt that the painted decoration was executed after the surviving architectural arrangement of the main body of this monument had been completed.

The south part of the narthex, which is a later addition, revealed likewise frescoes of good workmanship. An extensive representation decorating the south blind apse of the west wall is of particular interest. It shows a historical scene associated with the worship or litany of an icon of the Virgin, most probably that of the Panaghia Hodegetria "of Constantinople", as recorded by the inscrip-

Είκ. 5. Ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Ποιητής (λεπτομέρεια).

tion ; the large crowd of participants is composed mostly of women and some men. In the lower part of the composition and on the adjoining narrow south side of the apse there are interesting market scenes, such as “*ἡ λαχανοπώλισσα*”, “*ὁ χάξαρις πουλῶν τὸ χαβιά[ρι]* ;”, etc. A first estimate dates these frescoes towards the end of the 13th century.

The study of the frescoes of the Mone Vlachernas, after the uncovering by ex-

pert conservators of further pieces which are now hidden beneath a solid layer of plaster, will no doubt enrich our knowledge of the art in the domain of the Despots of Arta. In addition to their considerable artistic merit, these wall-paintings are of obvious significance in assigning a more accurate date to the last two phases of construction of the monument during the Byzantine era.

M. ACHEIMASTOU-POTAMIANOU

Εἰκ. 1. Τάφος Α ἑξωτερικά.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΛΕΥΚΑΔΑ

1. Σύβρος

Κατὰ τὶς ἐργασίες ἐκσκαφῆς τὸν Ἰού-
νιο τοῦ 1975 στὸ Σύβρο Λευκάδας γιὰ τὴν

ἐγκατάσταση ὑδρευτικοῦ δικτύου, ἔξω ἀπὸ
τὸ σπίτι τοῦ Σπυρ. Καραμποῖκη, στὸ ΝΔ.

Εἰκ. 2. Ἑσωτερικὸ τάφου Α.

ἄκρο τοῦ χωριοῦ, καὶ σὲ βάθος ± 1.00 μ. παρουσιάστηκε γωνία κιβωτιοσχήμου τάφου (εἰκ. 1). Μὲ τὴν ἀφορμὴ αὐτὴ ἐγινε μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα καὶ ἀποκαλύφθηκαν δύο τάφοι τῶν πρώιμων πρωτοελλαδικῶν χρόνων, ὁ ἓνας κοντὰ στὸν ἄλλο (σχέδ. 1).

Ὁ τάφος Α, κιβωτιοσχημος, εἶχε διαστάσεις 1.05×0.80 μ. καὶ βάθος 0,75 μ. Στὶς δύο μακρὲς πλευρὲς ἔφερε ἀπὸ μία ἀμμολιθικὴ πλάκα πάχους 0,18—0,20 μ. Οἱ στενὲς πλευρὲς ἦταν χτισμένες ἀπὸ πέτρες. Ὡς κάλυμμα εἶχε χρησιμοποιηθῇ μεγάλη ἀκανόνιστη πλάκα μεγ. διαστ. 1.80 - 1.05 μ. καὶ πάχους ± 0.20 μ. καὶ ὡς δάπεδο τὸ

φυσικὸ ἔδαφος. Περιεῖχε τὰ ὀστὰ πέντε σκελετῶν, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν συγκεντρωμένα μὲ ἀταξία στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ τάφου (εἰκ. 2). Φαίνεται ὅτι ἐκεῖ τὰ παρέσυραν τὰ νερά τῆς βροχῆς, πού μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου σχημάτισαν καὶ στὰ τοιχώματα τοῦ τάφου ἀσβεστολιθικὰ ἰζήματα πάχους ἀρκετῶν ἑκατοστῶν.

Στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ τάφου κάτω ἀπὸ τὰ ὀστὰ βρέθηκε τμήμα πηλίνου χειροποιήτου πηνίου μὲ κυλινδρικό στέλεχος τρυπημένο κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονά του (εἰκ. 3). Στὴ μέση τοῦ ὕψους τοῦ κυλινδρικοῦ στελέχους ὑπάρχει ἐλαφρὸ ἐξόγκωμα. Ὁ πηλὸς τοῦ πηνίου εἶναι χονδρόκοκκος φαίδος

Εικ. 3. Πήλινο πηνίο από τὸν τάφο Α.

Εικ. 4. Εὐρήματα τάφου Α.

μὲ μαρμαρυγία καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τεφρὴ ὡς μαύρη. Μέγ. σωζ. ὕψος 0,06 μ., διάμ. 0,062 μ.

Στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ τάφου βρέθηκε χάλκινο ἐνώτιο ἐλλειψοειδοῦς σχήματος¹ (εἰκ. 4, Α), ἐλλίπες κατὰ τὸ ἓνα τέταρτο τῆς στεφάνης, κυκλικῆς τομῆς στὰ ἄκρα καὶ ρομβοειδοῦς στὸ καμπύλο τμήμα (μεγ. διάμ. 0,02 μ.). Ἐπίσης βρέθηκαν δύο χάλκινες χάνδρες περιδεραιου, σχήματος ἐλαίας, μήκους 0,01 μ. κατασκευασμένες ἀπὸ λεπτὸ φύλλο χαλκοῦ διπλωμένο καὶ κολλημένο². Στὸ ἐσωτερικὸ τους σώζεται τμήμα τοῦ νήματος στὸ ὁποῖο ἦταν περασμένες (εἰκ. 4, Β).

Ὁ τάφος Β, πού βρέθηκε λίγο δυτικώτερα ἀπὸ τὸν Α καὶ σὲ ἀπόσταση ἐνὸς περίπου μέτρου ἀπ' αὐτόν, εἶναι ἐπίσης κιβωτιόσχημος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν., καὶ ἐσωτερικὲς διαστάσεις $1,07 \times 0,85 \times 0,60$ μ. (εἰκ. 5). Στὶς τέσσερις πλευρὲς ἔφερε ἀμφοιλιθικὲς πλάκες πάχους 0,15 - 0,20 μ. Ὡς κάλυμμα ὑπῆρχαν δύο ὅμοιες πλάκες διαστ. $1,40 \times 0,80 \times 0,25$ μ. καὶ $1,45 \times 0,75 \times 0,15$ μ. καὶ πάχους 0,15 - 0,20 μ. Περιεῖχε τὰ ὀστὰ ἀπὸ ἑξι σκελετοῦς, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν συγκεντρωμένα, ὅπως καὶ στὸν τάφο Α, στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα παρασυρμένα ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Ὅμοια εἶχαν καλυφθῇ καὶ τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου μὲ παχὺ στρώμα ἀσβεστολιθικῶν ἰζημάτων.

Στῇ ΝΔ. γωνία, κάτω ἀπὸ τὰ ὀστὰ, βρέθηκε, ὅπως καὶ στὸν τάφο Α, τμήμα πηλίνου

1. Τρία παρόμοια ἀργυρὰ ἐνώτια βρέθηκαν καὶ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Dörpfeld, βλ. Alt Ithaka 1927, πίν. 60, 4, Keith Branigan, Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age, Oxford 1974, πίν. 23, 2726, 2727, 2728. Καὶ τὰ δύο χρονολογοῦνται στὴν πρώιμη Χαλκοκρατία.

2. Γιά τὶς μεθόδους συγκολλήσεως τῶν μετάλλων βλ. Higgins, Jewellery, σελ. 213.

Είκ. 5. Τάφος Β έξωτερικα.

Είκ. 6. Πηνία.

νου πηνίου (κουβαρίστρας) από τεφρό χονδρόκοκκο πηλό με μαρμαρυγία. Φέρει

κατακόρυφη διαμπερή όπή και ή έξωτερική του έπιφάνεια έχει πάρει χρώμα φαιό και κατά τόπους μελανό (μέγ. σωζ. ύψος 0.063 μ., διαμ. δίσκου 0.062 μ.) (ε ι κ. 6, Β). Τρία τμήματα από παρόμοια πηνία προέρχονται από τις ανασκαφές του Dörpfeld στο Άμάλι Λευκάδος³ και δύο σχεδόν άκέραια, από τις παλαιές ανασκαφές του Εὐαγγελίδη⁴ στη Δωδώνη τὸ 1935, βρίσκονται στο Μουσείο Ἰωαννίνων. Προέρχονται από τὸ προϊστορικό στρώμα τῆς Δωδώνης και χρονολογοῦνται στην πρώτη μὲ Χαλκοκρατία. Ἄλλα δύο παρόμοια από τις ανασκαφές του 1934 τῶν Γερμανῶν

3. Dörpfeld, Alt Ithaka 1927 II, παρ.πίν. 59, 9.

4. Εὐαγγελίδης, Ἑπειρωτικά έρευναί εἰς Ἑπειρωτικά Χρονικά 1935, σελ. 208, πίν. 9 β, 2, 4, 10.

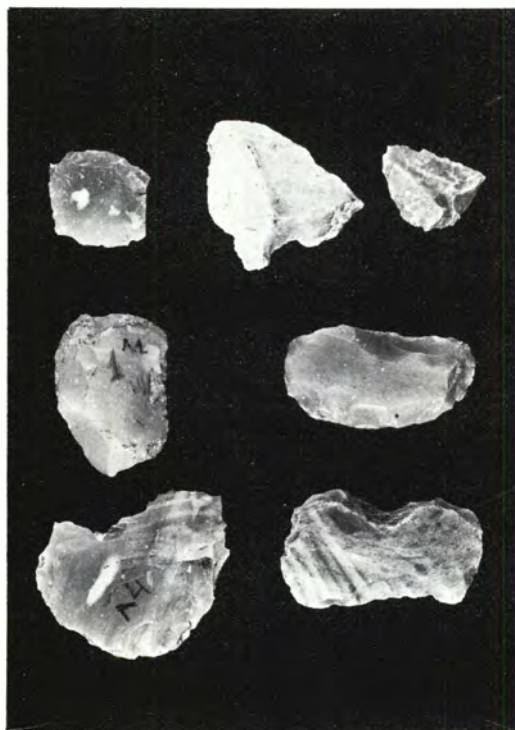

Εικ. 7. Σφονδύλι επιχώσεως τάφων.

στην Ἀφιώνα Κερκύρας βρίσκονται στὸ Μουσείο Κερκύρας⁵.

5. H. Bulle, Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu, AM 1934, πίν. 4,20.

Εικ. 8. Λίθινα ἐργαλεία ἐπιχώσεως τάφων.

Ἀπὸ τὸ στρώμα ποὺ ἐκάλυπτε τοὺς τάφους συγκεντρώθηκαν λίγα ὄστρακα χειροποίητων ἀβαφῶν ἀγγείων πρῶιμων ΠΕ χρόνων, πήλινο ἀμφικωνικὸ σφονδύλι ἐλλιπές⁶, ἀπὸ λεπτόκοκκο ὑπέρυθρο πηλὸ μὲ ἵχνη μαρμαρυγίας (ὕψος 0,017 μ., μεγ. διάμ. 0,031 μ.) (εἰκ. 7), μικρὰ λίθινα ἐργαλεῖα καὶ ἀποτμήματα ἄλλων ἀπὸ πυριτόλιθο καὶ χαλαζία (εἰκ. 8), καθὼς καὶ κομμάτι ἀπὸ πηνίο ὁμοιο μ' αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στοὺς τάφους (εἰκ. 6, Α).

Στὶς ἴδιες ἐργασίες, ἀλλὰ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ χωριοῦ, καταστράφηκε πιθοειδὴς ταφή τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ ἐργάτες μάζεψαν ὄστρακα ἀπὸ σκύφο μὲ διακόσμηση ζατρκίου, σφαιρικὴ χάνδρα ἀπὸ λευκὴ ὑαλόμαζα⁷, ἐλαφρὰ πεπλατυσμένη ἄνω καὶ κάτω (ὕψος 0,012 μ., μεγ. διάμ. 0,015 μ.) (εἰκ. 9, Α) καὶ δύο χάλκινα δακτυλίδια (εἰκ. 9, Β, Γ) ἐπικύρτου τομῆς (ἀρχικὰ μᾶλλον εἶχαν ἀκμὴ ἀλλὰ μὲ τὴ χρῆση λειάνθηκαν) διαστ.: α. πλάτος 0,014 μ., διάμ. 0,015 μ., καὶ β. πλάτος 0,014 μ., διάμ. 0,019 μ. Παρόμοια χάλκινα δακτυλίδια ἔχουν βρεθῇ στὴν Βεργίνα⁸ καὶ στὶς Ζυγουριές⁹.

Ἡ ἀνακάλυψη πρωτοελλαδικῶν τάφων

6. Τσουντα, Αἱ προϊστορικαὶ Ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, σελ. 344. Κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ χαλκοῦ αἰῶνα εἶναι τὰ ψηλὰ κωνικά καὶ ἀμφικωνικά σφονδύλια μὲ τὸν ἓνα κῶνο βραχύτερο.

7. Ἀπὸ τὶς τεχνητὲς ὕλες ἡ ὑαλόμαζα ἦταν γνωστὴ στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα, ἐπικράτησε ὅμως ἀπὸ τὸν 12ον αἰῶνα π.Χ. (Higgins, Jewellery, σελ. 70).

8. Μαν. Ἀνδρονίκου, Βεργίνα, σελ. 240 - 241, εἰκ. 81, Hermann Müller - Karpe, Beiträge zu italienischen und griechischen Bronzefunden, πίν. 39, 17 - 19, σελ. 12: λέγει ὅτι τὰ χρησιμοποιοῦσαν καὶ γιὰ τὸ στολισμὸ τῶν μαλλιών.

9. Carl Blegen, Zygouries, σελ. 208, εἰκ. 199.

Εικ. 9. Εύρηματα γεωμετρικής επιχώσεως ταφής.

καί γεωμετρικής ταφής στο Σύβρο τὸ 1975, καθὼς καὶ ἄλλου προϊστορικοῦ τάφου σὲ ἀπόσταση 200 μ. ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, στὴ θέσι « Λακκούλια », τὸ 1965, καὶ ἡ ἀνασκαφή ἑλληνιστικῶν τάφων παλαιότερα¹⁰ κάνουν πιθανή τὴν ὑπαρξὴ συνοικισμοῦ μὲ συνέχεια ζωῆς ἐπὶ χιλιετίες.

2. Εὐγηρος

Μικρὴ ἔρευνα, κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ὑπογραφομένου στὴ Χοιροσπηλιά, κον-

10. ΑΔ 24 (1969) : Χρονικά, σελ. 278.

τὰ στὸν Εὐγηρο, ὠδήγησε στὴν ἀνεύρεση ὀστράκων νεολιθικῶν ἀγγείων¹¹, ποὺ στὴν κατασκευὴ μοιάζουν μὲ τὰ παλαιότερα τοῦ ρυθμοῦ Α3β Διμηνίου, στὴ διακόσμηση ὅμως μὲ τὰ νεώτερα νεολιθικά. Βρέθηκαν ἐπίσης καὶ μικρὰ λίθινα ἐργαλεῖα (εἰ κ. 10 καὶ 11).

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

11. Γ. Ε. Μυλωνᾶ, Ἡ Νεολιθικὴ Ἑποχὴ ἐν Ἑλλάδι, σελ. 101 καὶ W. Dörpfeld, Alt Ithaka II, παρ. πίν. 88.

NEWS FROM LEUKAS

Syvros

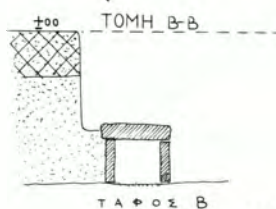
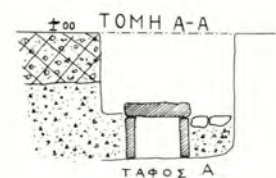
A small - scale excavation was undertaken in June 1975 at Syvros on the island of Leukas, on the occasion of the waterworks carried out in this village. Investigation revealed two cist - tombs

dating from the beginning of the Early Helladic period, and containing the remains of eleven skeletons. A clay reel and two olive - shaped bronze beads from a necklace were found in one of

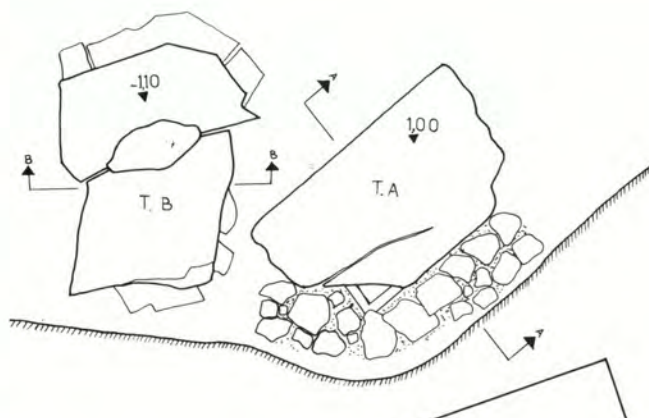
Είκ. 10. Ώστρακα Χοιροσπηλιᾶς.

Σχέδ. 1.

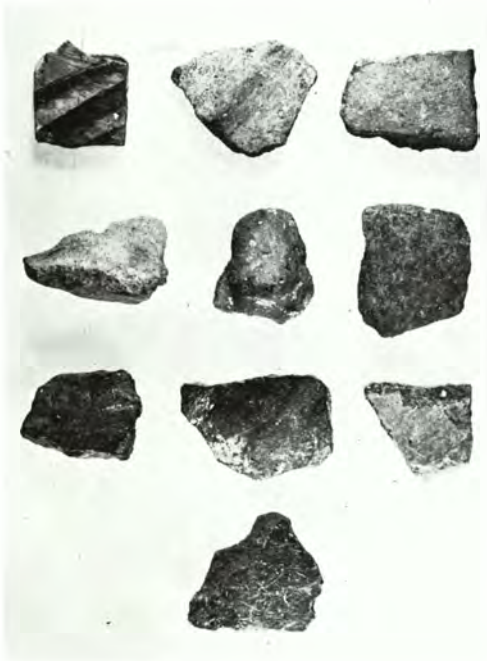
κλ. 1:50

οἰκία Καρμυτοῦ

ΣΥΒΡΟΣ ΛΕΥΚΑΔΟΣ 1975

ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ κλ. 1:10

Εικ. 11. Λίθινα εργαλεία Χοιροσπηλιάς

the tombs, while the other yielded only one clay reel, similar to that of the first tomb. Finds from the layer that covered the tombs consisted of sherds, a clay whorl, a piece from a clay reel, and small stone tools.

The waterworks carried out at another part of the village caused the destruction of a burial in a pithos of the Geometric period. Finds included sherds from a skyphos, a glass bead, and two bronze rings.

Eugeros

Neolithic sherds and small stone tools were collected from the site of Choirospelia.

E. ANDREOU

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΣ ΤΑΦΟΣ ΕΙΣ ΒΑΤΙ ΡΟΔΟΥ

Κατά τὰ τέλη Μαΐου 1974 ἡρευνήθη ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Χρήστου Ντούμα καὶ τοῦ ὑπογραφομένου¹, εἰς θέσιν «Καουρόκαμπος» τοῦ χωρίου Βάτι εἰς τὴν νοτίαν Ρόδον, τάφος γεωμετρικῶν χρόνων. Ὁ τάφος ἀπεκαλύφθη τυχαίως ἐντὸς τοῦ κτήματος Φιλίππου Μανωλᾶ, εὐρίσκετο δὲ κατὰ τὸ ἄνω μέρος του σχεδὸν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους.

Εἶχε σχῆμα λάκκου ἀκανονίστως ὀρθο-

1. Ὁ κ. Ντούμας εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὸν ὑπογραφομένον τὴν μελέτην τοῦ εὐρήματος καὶ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς.

γωνίου, μήκ. 0,97 μ., πλ. 0,62 μ. (εἰς τὸ ἄνω μέρος), βάθους 0,63 μ. περικλειομένου ὑπὸ μικροῦ ὀρθογωνίου περιβόλου ἐξ ἀκανονίστων λίθων μετρίου μεγέθους, με κατεύθυνσιν περίπου ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολᾶς (εἰκ. 1).

Τὸ κατώτερον μέρος τοῦ λάκκου (ἀπὸ βάθους 0,30 μ. περίπου ἐκ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ τάφου μέχρι τοῦ πυθμένος) περιεῖχεν ἵχνη καύσεως, ἡ ὁποία ὠρίζετο ἄνωθεν ὑπὸ στρώματος ἐκ μικρῶν χαλίκων καὶ χώματος, πάχ. 0,15 μ. Ἡ καύσις περιελάμβανεν ἵχνη τέφρας καὶ ὀστέων, ἐκ ταύτης δὲ περισυνελέγησαν ἑννέα πήλινα

Εἰκ. 1. Γεωμετρικός τάφος εἰς Βάτι Ρόδου. Ἀποψις ἐκ Βορρᾶ.

ἄγγεῖα, τρία τεμάχια μικρῶν χρυσῶν δίσκων² καὶ ἕτερα τέσσαρα τεμάχια φύλλων χρυσοῦ ὡς καὶ ἑπτὰ τεμάχια χαλκῶν καὶ σιδηρῶν πορπῶν (;). Ὑψηλότερον τοῦ ὡς ἄνω ἐκ χαλίκων στρώματος εὐρέθη μέγα ἀκόσμητον πήλινον ἄγγεῖον, τὸ ὁποῖον ἐξήχθη τελικῶς εἰς τεμάχια· ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἄγγείου τούτου διεπιστώθησαν ἔντονα ἵχνη καύσεως³. Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ τάφου, ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας του μέχρι βάθους 0,30 μ. περίπου, ὅπου ἤρχιζε τὸ ἐκ χαλίκων στῶμα, πέριξ καὶ ἄνωθεν τοῦ

μεγάλου ἄγγείου, κατελάμβανε μέγας ἄριθμὸς πηλίνων ἄγγείων, τὰ ὅποια εἶχον τοποθετηθῇ ὡς κτερίσματα⁴.

Συνολικῶς ἐξήχθησαν ἐκ τοῦ τάφου ἀκέραια ἢ συνεκολλήθησαν 35 πήλινα ἄγγεῖα (πλὴν τοῦ μεγάλου ἄγγείου) (εἰκ. 2). Ὡς πρὸς τὰ σχήματα καὶ τὴν διακόσμησιν ταῦτα εὐρίσκουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον παράλληλα εἰς γνωστὰ ἐκ Ρόδου γεωμετρικὰ ἄγγεῖα τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.⁵. Δύο χαρακτηριστικὰ τῆς περιοχῆς, ἡ μακρὰ ἐπιβίωσις τῆς πρωτογεωμετρικῆς παραδόσεως καὶ ἡ κυπριακὴ ἐπίδρασις εἰς τὰ

2. Εἶναι ὅμοιοι προφανῶς πρὸς τοὺς εὐρεθέντας εἰς τάφους τῆς Ἑξοχῆς Λάρδου κ.ά. (K. Friis Johansen, Exochi, Acta Archaeologica, XXVIII, 1957, σελ. 74 κέ., 169 κέ., εἰκ. 174 - 80, AA 1975, σελ. 305 κέ.).

3. Πρόκειται ἴσως περὶ δευτερευούσης ταφῆς (πρβλ. Exochi, σελ. 8 - 9, Clara Rhodos IV, 352 (τ. CCV), εἰκ. 402).

4. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὰς διαστάσεις ὁ τάφος διαφέρει τῶν μεγάλων ὀρθογωνίων ταφῶν καύσεως, συνήθως ἐφωδιασμένων διὰ τεσσάρων μικρῶν λάκκων εἰς τὰς γωνίας τοῦ πυθμένος, τῆς Ἑξοχῆς κ.ά. Θέσεων τῆς νήσου, οἱ ὅποιοι χρονολογοῦνται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. (βλ. Exochi, σελ. 9 κέ.).

5. Βλ. J. N. Coldstream, Greek Geometric Pot-

σχήματα καὶ τὴν διακόσμησιν ὀρισμένων ἀγγείων (φλασκοειδεῖς οἰνοχοαὶ καὶ οἰνοχοῖδια⁶, ληκύθια μετὰ πλαστικοῦ δακτυλίου εἰς τὸν λαιμόν) ἀπαντοῦν εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸ Βάτι. Οἱ κρατῆρες τῆς εἰκ. 3 (πρβλ. εἰκ. 2) ὁμοιάζουν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ ποδὸς πρὸς γνωστὰ μεγαλύτερα παραδείγματα ἐκ Ρόδου, τὸ σχῆμα τῶν ὁποίων κατάγεται ἐξ Ἀττικῆς⁷, ἀλλ' ὡς πρὸς τὸ σῶμα καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν λαβῶν παρουσιάζουν ἰδιοτυπίας. Τὸ πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν ἀγγείων (εἰκ. 3) εἶναι εἰς περίεργος συνδυασμὸς ἀμφορέως μετὰ ὀριζοντίων καὶ καθέτων λαβῶν, τὰ γνωστὰ παραδείγματα τοῦ ὁποῦ προέρχονται ἐξ ὑστερογεωμετρικῶν τάφων⁸. Ἡ πυξὶς φέρει ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐκ « διαγράμμων » ταινιῶν ζίγκ -

ζάγκ (ἢ διαγράμμισις ἐδῶ δι' ἐγχαράξεως), συνήθη καὶ εἰς τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα ἢ διάταξις τῆς διακοσμῆσεως τοῦ καλύμματός της ἐνθυμίζει τὴν τοιαύτην τῶν χρυσῶν δισκαρίων τῆς Ἑξοχῆς (Johansen, εἰκ. 174 - 80).

Ἡ θέσις τοῦ εὐρήματος εἶναι ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου, νοτίως τῆς θέσεως « Ἀγχειὸ » καὶ ἀνατολικῶς τῆς θέσεως « Ἀψαχτηρᾶς »· ἀμφοτέραι αἱ τοποθεσίαι σημειοῦνται ἐπὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χάρτου τοῦ R. U. Inglieri, παρουσίασαν δὲ πλούσια εὐρήματα μυκηναϊκῆς καὶ μεταγενεστέρων περιόδων⁹.

Ἡ εὐρυτέρα περιοχή συμπίπτει πιθανῶς πρὸς τὴν τοῦ ἀρχαίου ροδιακοῦ δήμου τῶν Καμυνδίων¹⁰. Ἐνδείξεις εἰς τὰ πέριξ τοῦ τάφου μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξιν καὶ ἄλ-

tery (1968), σελ. 262 κέ., B. Schweitzer, Die Geometrische Kunst Griechenlands (1969), σελ. 76 κέ., ὅπου περαιτέρω βιβλιογραφία. Πρβλ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ Ἰ. Παπαποστόλου ἐπὶ γεωμετρικῶν ἀγγείων ἐξ Ἰαλυσσοῦ ἐν ΑΔ 23 (1968): Μελέται, σελ. 77 κέ.

6. Πρβλ. Exochi, εἰκ. 210 - 11.

7. Βλ. λ.χ. Exochi, εἰκ. 34 κέ.

8. J. Coldstream ἔ.ἀ. σελ. 281, σημ. 4, Exochi σελ. 89, σημ. 31.

9. Carta Archeologica dell'Isola di Rodi (1936), σελ. 66, ἀριθ. 68 - 69, πρβλ. BSA 68 (1973), σελ. 150, σημ. 137 - 138.

10. Lindos II, σελ. 21, ἀριθ. 6 καὶ 963 - 64, ἀριθ. 648· περὶ τῆς θέσεως τοῦ δήμου ὑπάρχει καὶ ἑτέρα, παλαιότερα ἄποψις (βλ. Lindos II, ἔ.ἀ.). Τοπογραφικὰ προβλήματα τοῦ ἀρχαίου ροδιακοῦ κράτους ἀποτελοῦν, μεταξύ ἄλλων, τὸ ἀντικείμενον ἰδιαίτερας, εὐρυτέρας μελέτης τοῦ ὑπογραφομένου.

Εἰκ. 2. Γεωμετρικὸς τάφος εἰς Βάτι Ρόδου. Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τάφου.

λων τάφων, τουλάχιστον μεταγενεστέρων ἐποχῶν. Τὸ εὕρημα εἶναι ἄξιον συστηματικωτέρας μελέτης, ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὸ μέχρι τοῦδε γνωστὸν ὕλικὸν τῆς αὐτῆς

ἐποχῆς ἐξ ἄλλων θέσεων τῆς νήσου. Ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς θὰ προσθέσῃ ἴσως ἐπ' αὐτοῦ τοῦ σημείου νέα στοιχεῖα.

ΙΩΑΝΝΗΣ Χ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Εἰκ. 3. Γεωμετρικὸς τάφος εἰς Βάτι Ρόδου. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ τάφου.

EIN GEOMETRISCHES GRAB BEI WATI AUF RHODOS

(Vorläufiger Bericht)

Ende Mai 1974 wurde ein geometrisches Grab beim Dorf Wati im Süden von Rhodos zufällig entdeckt und untersucht.

Es handelt sich um ein rechteckiges Brandgrab von 0.97 m. Länge, 0.62 m. Breite, 0.63 m. Tiefe, von W nach O orientiert. Der untere Teil des Grabes enthielt die Spuren des Brandes, 9 Gefässe und Bruchstücke von kleinen Gegenständen aus Gold, Bronze und Eisen. Im oberen Teil wurden die Reste eines unverzierten Grabgefässes (?) und eine grosse Zahl von anderen Gefässen gefunden die als Beigaben mitgegeben worden waren.

Insgesamt wurden 35 Gefässe (ausser dem grossen unverzierten Gefäss) im Grab gefunden. In Form und Verzierung finden sie mehr oder weniger Parallelen in schon bekannten Beispielen aus dem 8. Jahrhundert auf Rhodos. Das lange Überleben der protogeometrischen Tradition und der kyprische Einfluss treten auch hier in Gefässformen und Gefässdekorationen auf.

Der Fundort liegt in der Nähe der Orte "Angio" und "Apsachtiras". Die Umgebung gehörte wohl in späterer Zeit zu dem rhodischen Demos der Kamyndioi. Eine systematische Ausgrabung am Fundort ist notwendig.

IOANNIS PAPACHRISTODOULOU

Η ΑΡΧΑΪΚΗ ΣΦΙΓΓΑ *Εθν. Μ. 77

*Η γυναικεία ἀρχαϊκή κεφαλὴ τῶν εἰ κ. 1 - 3 συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν ἀρχαϊκῶν θραυσμάτων γλυπτῶν ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ ὅλες τὶς ἀποθῆκες κατὰ τὶς ἐργασίες τακτοποίησης ποὺ ἐγίναν τελευταῖα στὸ *Εθνικὸ Μουσεῖο¹. Τὸ μάρμαρό της εἶναι παριανό, ἔχει ὕψος 23 ἐκ. καὶ φέρει ἀριθμὸ εὐρετηρίου ἀποθηκῶν 805, χωρὶς ἐνδειξη προέλευσης. *Η κεφαλὴ εἶναι πολὺ φθαρμένη κατὰ τὴν ἐμπρὸς πλευρὰ της. *Απὸ τὸ πρόσωπο δὲ σώζεται ἡ παραμικρὴ λεπτομέρεια. Στὶς πλάγιες ὀψεις ἔχουν ἀπομείνει περισσότερο ἢ λιγότερο ἀνέπαφα μικρὰ τμήματα ἀπὸ τὶς παρειές, τὰ αὐτιά καὶ ὑπολείμματα ἀπὸ τοὺς βοστρύχους τοῦ μετώπου. *Η πίσω πλευρὰ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Πλατὺ διάδημα συγκρατεῖ τὰ μαλλιά καὶ στρογγυλὰ σκουλαρίκια στολίζουν τ' αὐτιά. Πάνω στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου ὑπάρχει μικρὴ τρύπα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ μηνίσκου. Τὰ μαλλιά, κάτω ἀπὸ τὸ διάδημα, ἀποδίδονται μὲ κατακόρυφους κυματιστοὺς βοστρύχους ποὺ σώζουν κόκ-

κινο χρῶμα καὶ πάνω ἀπ' αὐτὸ εἶναι ἀδήλωτα ἢ ἴσως ἀποδίδονταν μόνο μὲ χρῶμα. Στὴν πλάγια δεξιὰ πλευρὰ μιὰ κατακόρυφη λουρίδα, πλάτους 2 ἐκ. πάνω, 3,5 ἐκ. κάτω, εἶναι ἐπίπεδη² στὴν πλάγια ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ στὴν ἀντίστοιχη θέση τῆς λουρίδας, τέσσερις βόστρυχοι ποὺ ἀρχίζουν ὄχι κάτω ἀπὸ τὸ διάδημα, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ αὐτό, ἐντείνουν τὴ στροφή τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ (εἰ κ. 3). Οἱ βόστρυχοι τοῦ μετώπου εἶναι ἐλικωτοὶ καὶ καταλήγουν σὲ σπείρα.

*Ιδιαιτέρου ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κεφαλὴ ἀπὸ τεχνικὴ ἀποψη. *Ὅπως διακρίνει κανεῖς στὶς εἰ κ. 1 - 4 εἶναι κομμένη στὴν ἀρχὴ τοῦ λαιμοῦ καὶ στερεωνόταν, ἐνθετη, στὸ σῶμα μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς κυλινδρικοῦ ἐμβόλου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται μικρὸ μόνο τμήμα. Στὴ βάση τοῦ ἐμβόλου ἡ ὀριζόντια ἐπιφάνεια ἐπαφῆς (εἰ κ. 5) εἶναι προετοιμασμένη μὲ ἐπιμέλεια. *Ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου καὶ οἱ διαστάσεις, τεχνικὰ χαρα-

1. Εὐχαριστῶ τὸν Διευθυντὴ τοῦ *Εθνικοῦ Μουσείου κ. Ν. Γιαλοῦρη γιὰ τὴν ἀδεία τῆς δημοσίευσης.

2. Παρόμοια λουρίδα ἔχει ἡ μαρμάρινη σφίγγα τῆς Κορίνθου AAA VI (1973), σελ. 181.

κτηριστικά όπως τὸ ἔμβολο καί, τέλος, τεχνολογικά, ὅπως ἡ πλαστική ἀπόδοση τῶν βοστρύχων, μᾶς ὁδήγησαν στή συσχέτιση τῆς κεφαλῆς μὲ τὸν κορμὸ τῆς σφίγγας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἀριθ. εὐρ. 77), στὸν ὁποῖο καὶ τελικὰ αὐτὴ προσαρμόστηκε ἀκριβῶς.

Ἡ σφίγγα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 77³ προέρχεται ἀπὸ τὴν Αἴγινα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ εὐρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, στὴ συλλογὴ τῆς ὁποίας καταγράφηκε τὸ 1877, μὲ ἀριθμὸ εὐρετηρίου 2820, ἀγορασμένη ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγῳ Νοστράκῃ.

Ἡ κεφαλὴ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ σχετιστῇ μὲ τὰ εὐρήματα τοῦ Στάη ἀπὸ τὶς δοκιμαστικὲς ἀνασκαφές του στὸ νησί στὰ 1894, πού μεταφέρθηκαν στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο⁴.

Ἡ προσαρμογὴ τῆς κεφαλῆς στὸν κορμὸ τῆς σφίγγας εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπίμονων προσπαθειῶν. Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἐμβόλου πού εἶχε ἀποσπαστῇ ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ καὶ εἶχε μείνει μέσα στὴν κοιλότητα τοῦ κορμοῦ τῆς σφίγγας, ἀρχικὰ δὲν προσαρμοζόταν μὲ τὸ τμήμα τοῦ ἐμβόλου πού εἶχε μείνει στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ (εἰκ. 6) παρ' ὅλες τὶς ἐνδείξεις ὅτι συνανῆκαν. Στὴν προσπάθεια συναρμογῆς βοήθησε ὁ γλύπτης Στέλιος Τριάντης, πού πῆρε γύψινο ἔκμαγεῖο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ λαιμοῦ τῆς σφίγγας καὶ πάνω σ' αὐτὸ βρῆκε τὰ σημεῖα ἐπαφῆς. Ὅταν ὅμως, μὲ βάση αὐτὰ τὰ σημεῖα, τοποθετή-

θηκε ἡ κεφαλὴ στὴ θέση τῆς, ἔστρεψε ἐντελῶς πρὸς τὰ δεξιὰ, δηλαδὴ πρὸς τὸ στήθος, καὶ οἱ βόστρυχοι βέβαια δὲν ταίριαζαν. Μετὰ ἀπ' αὐτὸ ἐγινε ἀντιληπτὸ ὅτι, ὅταν ἔπεσε ἡ σφίγγα, ἔστρεψε ἡ κεφαλὴ τὴ στιγμὴ πού ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὸ σῶμα, γιὰτὶ δὲν ἦταν στερεωμένη μὲ μολύβι, ἀλλὰ μόνο μὲ κονιάμα (stucco)⁵ πού μετὰ τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς ἀφαιρέθηκε, γιὰ νὰ βγῇ τὸ ἀποκομμένο στὴν κοιλότητα τμήμα τοῦ ἐμβόλου καί, ἀφοῦ συγκολλήθηκε στὸ λαιμὸ (εἰκ. 7), ἡ κεφαλὴ ἀποκαταστάθηκε στὴν ἀρχικὴ τῆς θέση (εἰκ. 8 - 10).

Ἡ σφίγγα τῆς Αἴγινας, στητὴ καὶ στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς, ἀνήκει στὴν τελευταία βαθμίδα ἐξέλιξης στὴ σειρὰ τῶν ὀλογλύφων ἀρχαϊκῶν σφιγγῶν. Τὸ σῶμα τῆς εἶναι ραδινὸ, πλατύτερο στὰ σκέλη, στενεύει στὴν κοιλιά καὶ εὐρύνεται στὸ θώρακα, ὅπου τὰ τέσσαρα πλευρὰ δηλώνονται μὲ ρηχὰ αὐλάκια. Τὸ τελευταῖο αὐλάκι πρὸς τὴν κοιλιά εἶναι βαθύτερο ἀπὸ τὰ ἄλλα. Στὴν πίσω ὄψη τὰ πλευρὰ δὲν ἔχουν διαφοροποιηθῇ. Τὸ περίγραμμα τῆς ράχης σχηματίζει ἐλαφρὸ τόξο. Τὸ στήθος δὲν καμπυλώνεται ἐντονα πρὸς τὰ ἔξω, ὅπως στίς παλαιότερες σφίγγες, καὶ τὰ

5. Ὁ χημικὸς κ. Ἀσημενὸς πού ἔκαμε τὴν ἀνάλυση στὸ χημεῖο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου σημειώνει γιὰ τὴ συνδετικὴ ὕλη: « Ποσοτικὴ ἀνάλυση ἔδωσε τὴν ἀκόλουθη σύσταση: διοξειδίου τοῦ πυριτίου 24 %, ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο 71 %, προσμίξεις 5 %. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση συμπεραίνεται πὺς γιὰ τὴ συγκόλληση χρησιμοποιήθηκε ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ σύνθεση τοῦ κονιάματος αὐτοῦ μὲ βάση τὸ βάρος τοῦ ἀνθρακικοῦ ἀσβεστίου πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἀκόλουθη :

Πιλὴ ἄμμος περίπου 30 - 35 %, ἀσβέστης περίπου 65 - 70 %. Ὑπάρχει ὅμως ἡ πιθανότητα νὰ ἦταν λιγότερος ὁ ἀσβέστης καὶ νὰ εἶχε προστεθῇ μαρμαρόσκονη. Σ' αὐτὸ δὲν μπορούμε ν' ἀπαντήσουμε θετικά ».

3. L. V. Sybel, *Katalog der Skulpturen zu Athen* (1881), ἀρ. 3086, Lechat, *Sculpture attique*, σελ. 407, Buschor, *AM* 52 (1927) σελ. 209, G. Welter, *Aegina*, σελ. 124, Lippold, *Griechische Plastik*, σελ. 100 - 101, Richter, *Archaic Gravestones of Attica*, σελ. 30, ἀρ. 40, εἰκ. 119 - 122.

4. ΠΑΕ 1894, σελ. 17 κέ. Furtwängler, *Aegina*, σελ. 365.

Εικ. 1. Ἀρχαϊκή κεφαλή ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Μπροστινὴ ὄψη.

πίσω σκέλη έχουν αποκολληθῇ ἀπὸ τὸν κορμό. Μιὰ ἔντονη πτυχή τοῦ δέρματος ἀρχίζει ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς ἔνωσης τῶν σκελῶν μὲ τὸν κορμό, συνεχίζεται, σχεδὸν ταυτίζεται μὲ τὸ τελευταῖο πλευρό, καὶ διαγράφει, μὲ τὴν ἀντίστοιχη πτυχή τῆς ἄλλης πλευρᾶς, τὸ περίγραμμα τοῦ θώρακα. Στὸ κατώτατο ἐσωτερικὸ μέρος, στὴν ἔνωση τῶν πίσω σκελῶν, ἐκεῖ ὅπου συγκλίνουν πρὸς τὰ μέσα τὰ διάφορα πλαστικά ἐπίπεδα, σχηματίζεται μικρὸ ἑξαρμα μὲ ἴχνη ἀπὸ βελόνι ποὺ ὀφείλεται ἴσως στὴ δυσκολία ἐπεξεργασίας στὸ σημεῖο αὐτό. Βελονιᾶς ἀνεξήγητες ὑπάρχουν ἐπίσης στὸ κάτω μέρος τοῦ στήθους, πάνω ἀπὸ τὰ μπροστινὰ πόδια.

Ἀπὸ τὴν οὐρὰ τῆς σώζονται ἡ ἀρχή, μικρὸ συμφυῆς μὲ τὸ σῶμα τμήμα καὶ τὸ ἄκρο τῆς μὲ τὸν θύσανο πάνω στὸν ὁποῖο διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ μαῦρο (:) χρῶμα. Ἡ μυολογία, ὅπως καὶ οἱ ἀρθρώσεις τῆς ράχης, τοῦ κάτω κορμοῦ καὶ τῶν σκελῶν ἀποδίδονται μὲ τέλεια νατουραλιστικὴ ἀντίληψη καὶ μὲ ἔνταση, ὥστε τὸ σύνολο νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση σκυλιοῦ πρὸ πολὺ παρὰ λιονταριοῦ⁶, ὅχι σὲ ἡρεμὴ στάση, ἀλλὰ στὴν ἀμέσως προηγούμενη τῆς ἐκτίναξης στιγμή. Τὰ φτερά τῆς, ποὺ εἶναι σπασμένα στὸ πάνω μέρος, ἐξωτερικὰ χωρίζονται σὲ δυὸ ἐπίπεδα μὲ ἐγγράφη γραμμὴ. Τὸ κάτω μέρος τοῦ φτεροῦ εἶναι δρεπανωτὸ καὶ πλατύτερο ἀπὸ τὸ πάνω. Ἰχνη ἀπὸ χρῶμα δείχνουν ὅτι τὰ μικρότερα φτερά ἦταν δηλωμένα ἐναλλάξ κόκκινα καὶ μαῦρα. Οἱ ἐσωτερικὲς πλευρὲς τῶν

φτερῶν ὑψώνονται σὲ ἐλεύθερα παράλληλα ἐπίπεδα. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐνδιάμεσου κενοῦ εἶναι δουλεμένη μὲ βελονάκι καὶ διασώζει ἔντονο κόκκινο χρῶμα. Παρόμοια κατασκευὴ τῶν φτερῶν σὲ ἐλεύθερα παράλληλα ἐπίπεδα ἔχουν οἱ σφίγγες τῆς Νέας Ὑόρκης 11185⁷, τῆς Βοστώνης 40576⁸ καὶ τῶν Ἀθηνῶν 78⁹. Στὶς περισσότερες λίθινες σφίγγες τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ βουαῖωνα τὰ ἐσωτερικὰ ἐπίπεδα τῶν φτερῶν συγκλίνουν, ἐνώνονται στὴ ράχη καὶ σχηματίζουν ὀξυκόρυφη γωνία¹⁰. Ἡ ἀπόδοση τῶν ἐλευθέρων φτερῶν πρωτοπαρουσιάζεται στὴν πώρινη σφίγγα τῆς Κορίνθου¹¹ τοῦ 570 π.Χ., ὅπου, ἐπειδὴ τὸ ὑλικὸ ἦταν μαλακό, τόλμησε ὁ καλλιτέχνης νὰ ἐλευθερώσῃ στὸ πάνω-πάνω μέρος τὰ φτερά τῆς, καὶ στὴν ἀναθηματικὴ τῶν Ναξίων στοὺς Δελφοὺς¹² τοῦ 570-560 π.Χ., ποὺ πιθανότατα, ἐπειδὴ ἦταν μεγάλος ὄγκος σὲ μεγάλος ὕψος, ὁ καλλιτέχνης ἀφαίρεσε βάρος ἀπὸ τὰ φτερά ποὺ συγκλίνουν ὁμῶς καὶ ἐνώνονται στὸ ἀνώτατο ἄκρο τους. Ἡ διαφορὰ τῶν ἐνωμένων ἀπὸ τὰ ἐλεύθερα φτερά εἶναι βασικὰ τεχνικὴ εξέλιξη, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται κι ἀπὸ ἄλλες αἰτίες, ὅπως π.χ.

7. Richter, *Archaic Gravestones of Attica*, σελ. 27, ἀρ. 37, εἰκ. 103.

8. Richter, ὁ.π. σελ. 29, ἀρ. 38, εἰκ. 112.

9. Richter, ὁ.π. σελ. 29, ἀρ. 38, εἰκ. 117.

10. Βλ. Metropolitan Museum 24.97.87, Richter, ὁ.π. εἰκ. 4, Ny Carlsberg Glyptothek, I. N. 1203, Richter, ὁ.π. εἰκ. 15, Ἐθνικὸν Μουσείον, Βάρης, Richter, ὁ.π. εἰκ. 17, Μουσείον Κεραμεικοῦ, Richter, ὁ.π. εἰκ. 36, Metropolitan Museum 43.11.6, Richter, ὁ.π. εἰκ. 46, Ἐθνικὸν Μουσείον 28, Σπάτων, Ἐθνικὸν Μουσείον 2891, Θεμιστοκλείου, Richter, ὁ.π. εἰκ. 54 καὶ Ἐθνικὸν Μουσείον 76, Πειραιῶς.

11. Ch. Morgan, *AJA* 1936, σελ. 476 - 7, εἰκ. 16 - 18, Olympia Bericht III, σελ. 120, Richter, ὁ.π. σελ. 17, ἀρ. 15, εἰκ. 52.

12. P. Amandry, *FdD* II (1953), σελ. 26 - 32.

6. Th. Homolle, *FdD* IV, I (1909), σελ. 47 σημ. 3. «M. Mendel me fait observer que ce modèle devait être plutôt une chienne». Furtwängler, *Münch. Jahrbuch* 1906, σελ. 4 «für den Körper der Sphinx hat der Künstler eine Hündin als Modell benutzt».

Εικ. 2. Ἀρχαϊκή κεφαλή. Πλάγια δεξιά ὄψη.

τὸ ὑλικό, τὴ θέση τῶν σφιγγῶν στὸ χῶρο καὶ τὸ εἶδος τοῦ βάθρου καὶ τοῦ κορυφώματος πάνω στὸ ὁποῖο στηρίζονται. Στὴν τελευταία περίπτωση παρατηρεῖται ὅτι ἐλεύθερα φτερά ἔχουν οἱ δύο ἐπιτύμβιες σφίγγες ποὺ στηρίζονται σὲ λυρόσχημο ἐπίκρανο, τῆς Βοστώνης καὶ τῆς Νέας Ὑόρκης, καὶ ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξη κανεὶς ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν ἐλεύθερων φτερῶν ἔχει σχέση καὶ μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐπικράνου ἀπὸ τὸ αἰγυπτιακὸν σὲ λυρόσχημο.

Τὸ ἔργο, ἔτσι ποὺ ἀποκαταστάθηκε, χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ βου αἰ. π.Χ., ὅπως δείχνουν οἱ λεπτομέρειες τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ πλαστικὴ ἀπόδοση τοῦ κορμοῦ.¹³ Ἡ γενικὴ ἀντίληψη τῶν μαλλιῶν σὲ ἀραιοὺς κυματιστοὺς βοστρύχους, ποὺ ἔχουν μεταξύ τους μικρὰ κενὰ ὅχι ἐντελῶς λειασμένο, ἀπαντοῦν στὸ κάτω μέρος τῶν μαλλιῶν ποὺ πέφτουν στὴ ράχη σὲ κόρες τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ βου αἰῶνα¹⁴. Οἱ ἐλικωτοὶ βόστρυχοι τοῦ μετώπου ποὺ καταλήγουν σὲ σπείρα παρουσιάζονται ὅμοιοι στὴ στήλη τοῦ Ἀριστίωνος (Ἐθν. Μουσ. ἀρ. εὐρ. 29)¹⁵ καὶ στὴ στήλη τοῦ ὀπλιτοδρόμου (Ἐθν. Μουσ. ἀρ. εὐρ. 1959)¹⁶, ἔργα καὶ τὰ δύο τοῦ τέλους τοῦ βου αἰῶνα. Τὰ αὐτιά εἶναι τοποθετημένα στὴν κανονικὴ τους θέση καὶ ἀποδίδονται σὲ περισσότερα ἐπίπεδα, ὥστε ἡ ἐσωτερικὴ τους διάθεση, ὡς πρὸς τὰ βάθη καὶ τοὺς ὄγκους νὰ εἶναι σχεδὸν ρεαλιστικὴ, χωρὶς καὶ νὰ ἔχουν φτάσει στὴν ἀπόδοση τῶν αὐτιῶν

στὰ κεφάλια τῆς Αἰγίνας¹⁶ (Ἐθν. Μουσ. 1933 - 1938) τοῦ 500 π.Χ. Ἀλλὰ καὶ τὸ κορμὶ τῆς, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ δηλώνονται ὀργανικὰ οἱ ἄρθρώσεις τῶν γονάτων, τῆς λεκάνης καὶ τοῦ θώρακα καὶ διαφαίνονται τὰ ὀστέα καὶ ἡ κίνηση τῶν μύων σὰν πραγματικὴ ἐσωτερικὴ λειτουργία, συγκρίνεται μόνο μὲ τὴ σφίγγα (:) ἄκρωτήριο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφούς, τοῦ 510 π.Χ.¹⁷

Ἦταν ἀναθηματικὴ, ἐπιτύμβια ἢ ἄκρωτήριο ναοῦ ἢ σφίγγα 77 ἀπὸ τὴν Αἰγίνα; Ἀπὸ τὶς βεβαιωμένες ἀναθηματικὲς σφίγγες Δελφῶν, Δήλου¹⁸, Κυρήνης¹⁹, ποὺ σώζουν ἢ ποὺ βρέθηκαν μαζί μὲ τὸ στηρίζον μέλος, συνάγεται ὅτι κύρια χαρακτηριστικὰ τους εἶναι ὅτι στηρίζονται σὲ ἰωνικὸ κίονα καὶ ἔχουν τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ ἐμπρός. Στὴν Ἀκρόπολη ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σφίγγα 630²⁰ τοῦ 560 π.Χ., ποὺ ἔχει τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ ἐμπρός καὶ θὰ στηριζόταν σὲ κίονα, ἔχουν βρεθῇ καὶ ἄλλες ποὺ στρέφουν τὴν κεφαλὴ, ὅπως ἡ 632²¹, καὶ ἡ μὲ ἀντίθετη κίνηση 3723²², ποὺ θεωροῦνται ἀναθηματικὲς σὲ ἐπίκρανα, γιὰ τὴ τέτοια θραύ-

16. Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, σελ. 22, πίν. 13 α - β.

17. FdD, IV, 3, σελ. 58, εἰκ. 18.

18. Ν. Κοντολέων, Ὁδηγὸς Δήλου, σελ. 148, Ρ. Amandry, FdD II (1953), σελ. 28, πίν. XV, 3.

19. Donald White, The Cyrene Sphinx, AJA, 1971, σελ. 47 κέ., πίν. 9 - 10.

20. Payne - Young, Archaic Marble Sculpture from the Acropolis, σελ. 10, πίν. 7 - 9, Langlotz - Schuchhardt, Archaische Plastik auf der Akropolis, σελ. 258, ἀρ. 351, πίν. 165 καὶ τελευταῖα Μ. Μπρούσκαρη, Μουσείον Ἀκροπόλεως, σελ. 37, εἰκ. 48 - 49. Ἐκδοση Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος.

21. Payne - Young, ὁ.π., σελ. 10, πίν. 56, Langlotz - Schuchhardt, ὁ.π. σελ. 259, ἀρ. 372, πίν. 164. Καρούζος, Ἀριστόδικος, σελ. 50 Α5 καὶ Μ. Μπρούσκαρη, ὁ.π. σελ. 47 καὶ εἰκ. 82.

22. Langlotz - Schuchhardt, ὁ.π. σελ. 260, ἀρ. 373, εἰκ. 293.

13. Πρβλ. τὶς κόρες τῆς Ἀκροπόλεως ἀρ. 682, Richter, Korai, σελ. 73, ἀρ. 116, εἰκ. 362 - 367, ἀρ. 680, σελ. 78, ἀρ. 122, εἰκ. 389 - 393 καὶ ἀρ. 594, σελ. 80 ἀρ. 124, εἰκ. 398 - 400.

14. Richter, Archaic Gravestones of Attica, σελ. 47, ἀρ. 67, εἰκ. 155 - 158.

15. Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, σελ. 22, πίν. 12.

Εικ. 3. Ἀρχαϊκὴ κεφαλὴ. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη.

σματα ἐπικράνων ἔχουν βρεθῇ στὴν Ἀκρόπολη²³. Ἀλλά, ἂν ἦταν ἀναθηματικές τί εἶχε ὡς παράσταση ἡ στήλη πού κορύφωνε ἡ σφίγγα; Ἦταν ὅμοια μὲ τῖς ἐπιτύμβιες στήλες, ἴσχυε δηλαδὴ γι' αὐτὲς ὅ,τι καὶ γιὰ τὰ ἀγάλματα τῶν κούρων καὶ τῶν κορῶν πού ἀναθηματικά ἢ ἐπιτύμβια εἶχαν τὸ ἴδιο σχῆμα; Ἀλλά, ἂν συνέβαινε αὐτό, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε βρεθῇ στὰ ἱερὰ καὶ στήλη αὐτοῦ τοῦ εἶδους, μὲ παράσταση λ.χ. πολεμιστῇ ἢ ἀθλητῇ, πού εἶναι ὁ κοινότερος τύπος. Ἀλλά, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει βρεθῇ παρόμοια καὶ θὰ μπορούσε ἔτσι νὰ ὑποστηριχτῇ ὅτι οἱ σφίγγες πού στρέφουν τὴν κεφαλὴ καὶ ἔχουν βρεθῇ σὲ ἱερὰ εἶναι ἀρχιτεκτονικά γλυπτά.

Γιὰ τῖς δύο ἄλλες κατηγορίες, τῖς ἐπιτύμβιες σφίγγες καὶ τῖς σφίγγες-ἀκρωτήρια, τὸ σχῆμα δὲν ἀλλάζει καὶ μόνο ἡ προέλευση θὰ ἦταν ἐνδεικτική. Στὰ εὐρετήρια δὲν ἀναφέρεται ἀκριβῆς προέλευση οὔτε γιὰ τὸν κορμὸ ἀριθ. 77, οὔτε γιὰ τὴν κεφαλὴ. Ὁ Buschor²⁴ ὁμῶς σημειώνει ὅτι ὁ κορμὸς τῆς σφίγγας προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Κολόνας. Ἄν ἡ πληροφορία του θεωρηθῇ σωστή, τότε ἡ σφίγγα 77 δὲν εἶναι ἐπιτύμβια, ἀλλά, ἐφ' ὅσον ἀποκλείσουμε καὶ τὴν περίπτωση τῆς ἀναθηματικῆς, εἶ-

ναι ἀκρωτήριο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος²⁵ κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας²⁶. Σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ταιριάζει καὶ ἡ χρονολόγησή της καὶ ἡ σχέση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς σφίγγας.

Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερὸ προέρχονται καὶ δύο ἀκόμα ἀναθηματικές σφίγγες πού χρονολογούνται, ἡ παλαιότερη στῖς ἀρχές τοῦ βου αἰῶνα²⁷ καὶ ἡ γνωστότερη στὰ 460 π.Χ.²⁸.

Ἡ Richter θεωρεῖ τὸν κορμὸ τῆς σφίγγας 77 τῆς Αἰγίνας ἔργο ἀττικὸ ἢ μὲ ἀττικὴ ἐπίδραση. Ὁ Καροῦζος δὲν τὸν συμπεριλαμβάνει στὰ ἀττικά γλυπτά τῆς ἐποχῆς. Ὁ Lippold τὸν θεωρεῖ πρόδρομο τῶν ἀετωμάτων τῆς Ἀφαίας. Ἡ σύγκρισή της μὲ ἀττικά ἔργα, ὅπως οἱ κόρες 682, 680 καὶ 594 τῆς Ἀκροπόλεως, τὰ ἀνάγλυφα τοῦ ὀπλιτοδρόμου καὶ τοῦ Ἀριστίωνος καὶ ἡ σφίγγα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀλκμεωνιδῶν στοὺς Δελφούς δείχνει ὅτι μᾶλλον ἐντάσσεται στὸν ἀττικὸ χῶρο.

Ι. Σ. ΤΡΙΑΝΤΗ

25. Wolfgang W. Wurster, *Der Apollontempel*, σελ. 73 μὲ κεντρικὸ ἀνθεματὸ ἀκρωτήριο ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο.

26. D. Ohly, *Glyptothek München, Griechische und Römische Skulpturen*, σελ. 55.

27. Σῶζεται μόνο τὸ πίσω μέρος της καὶ ὁ Gruben, *AM* 1965, σελ. 186-7, εἰκ. 5, πίν. 71, συμπληρώνει (μὲ τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ ἔμπρὸς) παρόμοια στὸν ἀναθηματικὸ κίονα τῆς Ἀφαίας καὶ πιστεῦει σὲ σύγχρονο διπλὸ ἀνάθημα στὰ δύο ἱερὰ.

28. Furtwängler, *Münch. Jahrbuch* 1906.

23. Richter, *Archaic Gravestones of Attica*, σελ. 20, ἀρ. 22, εἰκ. 70-71.

24. Buschor, *AM* 52 (1927), σελ. 209.

Είκ. 4. Ἀρχαϊκὴ κεφαλὴ. Πίσω ὄψη.

Εικ. 5. Ἀρχαϊκή κεφαλή. Σωζόμενο ἐμβολο.

Εικ. 6. Κορμός ἀρχαϊκῆς σφίγγας ἀρ. εὐρ. 77 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Σωζόμενο ἐμβολο.

ARCHAIC SPHINX Nat. M. Inv. No. 77

The head kept in the Museum store-rooms (Inv. No. 805) without indication of provenance, was replaced on the Sphinx from Aigina displayed in the National Archaeological Museum (Inv.

Εἰκ. 7. Ἀρχαϊκὴ κεφαλὴ μετ' τὸ ἔμβολο.

No. 77) (figs. 1-4). Identification of the inserted head was made possible

chiefly by reason of the wedge, half of which had remained in the lower part

Εικ. 8. Ἀρχαϊκὴ σφίγγα Εθν.Μ. 77 μετὰ τὴ συγκόλλησιν.

of the neck (fig. 5) and the other half
in the body of the Sphinx (fig. 6).

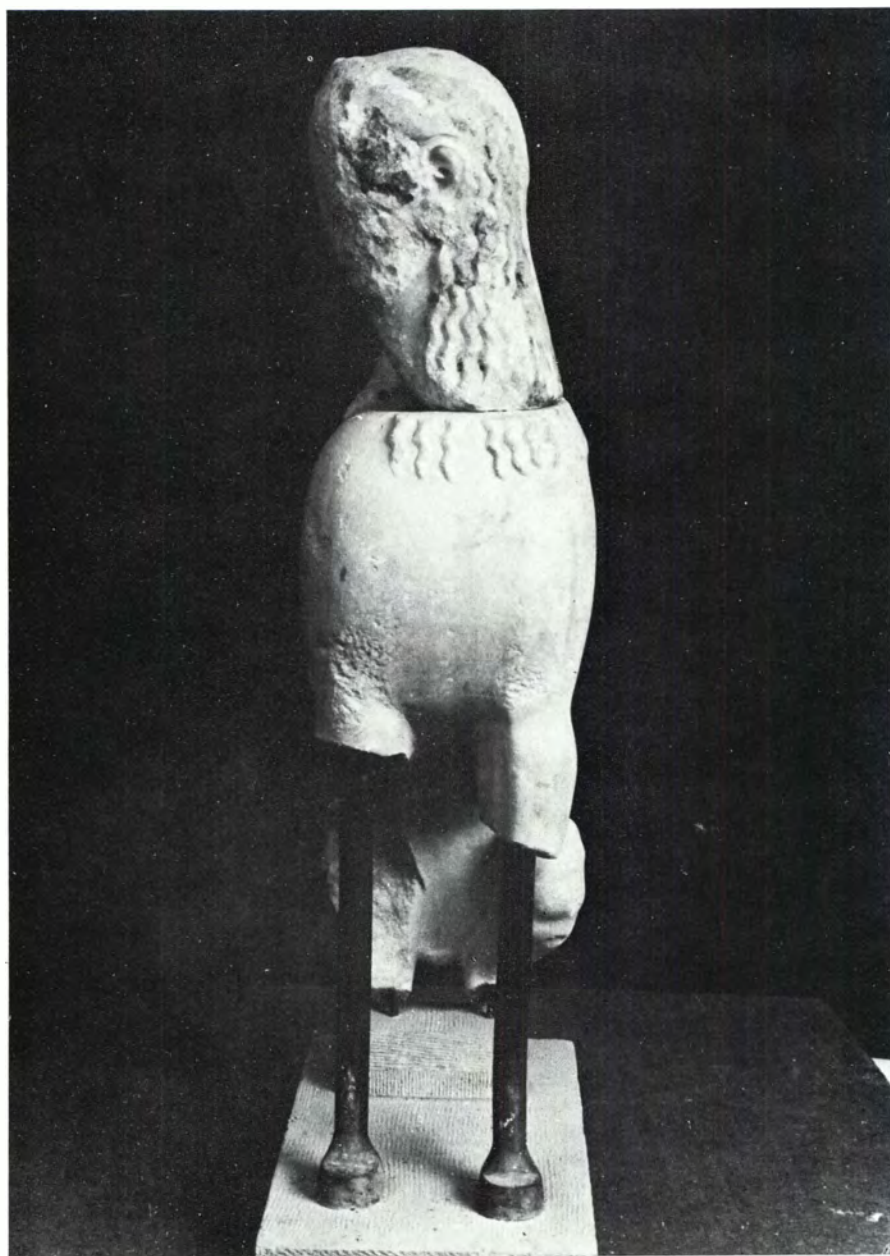
We know that this Sphinx was bought
in Aigina, in 1877, by the antiquarian

Εικ. 9. Ἀρχαϊκὴ σφίγγα. Πίσω ἀριστερὴ ὄψη.

Nostrakis, and that it was included in the Collection of the Archaeological

Society under Inv. No. 2820. The head was possibly recovered in the 1894 trial

Εικ. 10. Ἀρχαϊκὴ σφίγγα. Μπροστινὴ ὄψη.

excavations undertaken by Stais on the island.

The Sphinx from Aigina (figs. 8 - 10) is dated to the last quarter of the 6th

century B.C. If we are to accept Buschor's information (AM 52, 1927, p. 209) that the Sphinx in question has come from the Kolona sanctuary, then

we should relate it to the temple of Apollo as an acroterion rather than as a votive monument.

I. TRIANTI

Εἰκ. 1. Σουφλί Μαγούλα. Ἡ πρώτη ὁμὰς τῶν ἐπισημανθεῖσάν θέσεων καύσεων νεκρῶν ἐκ τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς ἐποχῆς. Τελευταία ἀριστερά, ἡ καθύς ὑπ' ἀριθ. 5.

ΚΑΥΣΕΙΣ ΝΕΚΡΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΑΝ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΝ ΕΠΟΧΗΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΙΑΝ

Κατωτέρω δημοσιεύονται ἐν συντομίᾳ ἀνασκαφῶν, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν εἰς τὰ ἀποτελέσματα δύο βραχειῶν σωστικῶν τὰς παρειὰς ἀρδευτικῶν τάφρων διερχομέ-

Εικ. 2. Σουφλί Μαγούλα. Σκύφος της Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς ἐποχῆς, ρυθμοῦ Πρωτοσέσκλου, εὑρεθεὶς τεθραυσμένος ἐντὸς τῆς καύσεως ὑπ' ἀριθ. 5.

νων πλησίον δύο παλαιόθεν γνωστῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν τῆς Θεσσαλίας, τῆς « Σουφλί Μαγούλας »¹ καὶ τῆς « Πλατειᾶς Μαγούλας » Ζάρκου².

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν παρέχουν νέα στοιχεῖα διὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ πλουτίζουν τὰς γνώσεις μας περὶ τῶν ταφικῶν ἐθίμων τοῦ νεολιθικοῦ ἀνθρώπου.

Σουφλί Μαγούλα

Ἡ Σουφλί Μαγούλα εὑρίσκεται περὶ τὰ 5 χλμ. ΒΑ. τῆς Λαρίσης, παρὰ τὴν Α. ὄχθην τοῦ Πηνειοῦ, καὶ ἦτο κατφυγμένη ἀπὸ τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς ἐποχῆς³. Ἀμέσως Ν. τῆς μαγούλας, ἐξ αἰτίας τῆς ἀνευρέσεως μιᾶς σχιστολιθικῆς πλακὸς

μετ' ἀνάγλυφον ἀνθρωπόμορφον παράστασιν (μενχίρ), νῦν ἐκτεθειμένης εἰς τὸ Μουσεῖον Λαρίσης, ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου Η. Biesantz περιωρισμένη ἀνασκαφικῇ ἔρευνα κατὰ τὸ 1958, ἥτις ἔφερεν εἰς φῶς κιβωτισχῆμους ΜΕ καὶ μυκηναϊκοὺς τάφους καθὼς καὶ μερικὰ νεολιθικὰ ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ Λαρίσης (τέλους τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς), τὰ ὁποῖα περιείχον καμένα ἀνθρώπινα ὀστᾶ⁴.

Ἦδη, εἰς τὸ ὕψος περίπου τῆς μαγούλας, κατασκευάζεται ἐντὸς τοῦ Πηνειοῦ χαμηλὸν φράγμα, ὡς καὶ ἐγκατάστασις ἀντλιοστασίου παρὰ τὴν ἀνατολικὴν ὄχθην, διὰ τοῦ ὁποῖου τὰ ὕδατα ἐκ τοῦ Πηνειοῦ θὰ διοχετεύωνται μέσφ ἀρδευτικῆς τάφρου, διερχομένης κατὰ τὸ νότιον καὶ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς περιμέτρου τῆς μαγούλας, εἰς ἄλλας δευτερευούσας τάφρους πρὸς ἀρδυσιν τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς θεσσαλικῆς πεδιάδος. Ἡ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ εἰς Σουφλί Μαγούλαν ἀνελήφθη κατόπιν ἐπισημάνσεως εἰς τὸ κατώτερον τμήμα τῆς παρεῖας τῆς προμνημονευθείσης ἀρδευτικῆς τάφρου, κατὰ τὸ μέσον περίπου τῶν βορειοανατολικῶν παρυφῶν τῆς μαγούλας, λειψάνων ἀνθρωπίνων ὀστῶν ὁμοῦ μετὰ ἀνθράκων καὶ ἐν γένει λειψάνων καύσεως. Λόγφ τοῦ βάθους εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθησαν, περίπου 1.70 μ. κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐπιπέδου τμήματος τῆς πεδιάδος, παρὰ τὴν παρυφὴν τῆς μαγούλας, ἦτο προφανὲς ὅτι εὐρίσκοντο ἐντὸς στρωμάτων πρῶιμων φάσεων τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀναληφθεῖσα ἀνασκαφικὴ διερεύνησις τῶν λειψάνων τῶν καύσεων αὐτῶν, γενομένη

1. Χρ. Τσουντα, Αἱ Προϊστορικαὶ Ἀκρόπολεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, σελ. 6, ἀρ. 28.

2. Α. Wace καὶ Μ. Thompson, Prehistoric Thessaly, σελ. 11, ἀρ. 99.

3. Βλ. Δ. Ρ. Θεοχάρη, Ἐκ τῆς Προκεραμεικῆς

Θεσσαλίας, Θεσσαλικά, Α', τευχ. 2, (1958), σελ. 78 κέ. Ἐπίσης Α.Α. 16 (1960): Χρονικά, σελ. 171.

4. Η. Biesantz, Die Ausgrabung bei der Soufli-Magula 1958 ἐν Arch. Anz. 1959, σελ. 70 κέ.

Εικ. 3. Σουφλι Μαγούλα. *Αριστερά ο σκύφος της εικ. 2 και δεξιά το αγγείδιον της εικ. 4.

Εικ. 4. Σουφλι Μαγούλα. Προχειρώς πλασμένον και ψημένον αγγείδιον, ὅπερ εὐρέθη ὡς κτέρισμα ἐντὸς τῆς καύσεως ὑπ' ἀριθ. 5.

τὸ πρῶτον τὸν Μάιον τοῦ 1974 καὶ ἐπαναληφθεῖσα κατὰ ὀλιγοήμερα διαστήματα τὸν Αὐγουστον τοῦ 1974 καὶ τὸν Μάιον τοῦ 1975, ἔφερεν εἰς φῶς εὐρήματα, τὰ ὅποια ὑπερέβησαν κάθε προσδοκίαν⁵.

5. Εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τῶν στηλῶν αὐτῶν τὸν ὀρθοπεδικὸν ἱατρὸν καὶ ἐκλεκτὸν φιλάρχιον τῆς Λαρίσης κ. Κων. Χουλιάραν διὰ τὴν ἀνεκτίμητον συμβολὴν του, τόσον εἰς τὴν ἐπισή-

ῥεσημάνθησαν ἐν συνόλῳ ἑνδεκα καύσεις νεκρῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τέσσαρες ἄθικτοι (αἱ ὑπ' ἀριθ. 5, 8, 10 καὶ 11), ἐνῶ αἱ λοιπαὶ εἶχον ἐν μέρει καταστραφῇ κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς τάφρου. Δίδομεν κατω-

μανσιν τῶν κατωτέρω δημοσιευομένων καύσεων νεκρῶν, ὅσον καὶ τὴν πολὺτιμον βοήθειάν του εἰς διάφορα τεχνικὰ προβλήματα τῆς ἀνασκαφῆς, τὴν ταύτισιν τῶν μικρῶν θραυσμάτων τῶν ὁστῶν κ.λ.π.

Εἰκ. 5. Σουφλί Μαγούλα.
Ἡ καῦσις νεκροῦ ὑπ'
ἀριθ. 8, κατὰ τὴν στιγμὴν
τῆς ἀνασκαφῆς.

Εἰκ. 6. Σουφλί Μαγούλα.
Ἡ καῦσις ὑπ' ἀριθ. 10.

τέρω μίαν σύντομον περιγραφὴν τῶν πλέον ἀντιπροσωπευτικῶν ἐκ τῶν καύσεων αὐτῶν⁶.

Ἡ καῦσις ὑπ' ἀριθ. 5, ἡ μόνη ἄθικτος

ἀπὸ τὴν πρώτην ἀνασκαφεῖσαν ὁμάδα ἐξ 6 θέσεων καύσεων (εἰκ. 1, ἡ τελευταία ἀριστερά), ἦτο εἰς λάκκος ἀκανονίστου κυκλικοῦ σχήματος, διαμέτρου περίπου

6. Μία πρώτη παρουσίασις τῶν εὐρημάτων ἐκ Σουφλί Μαγούλας καὶ Πλατειᾶς Μαγούλας Ζάρκου ἐγένετο διὰ σχετικῆς ἀνακοινώσεως τοῦ ὑπο-

γραφομένου κατὰ τὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριον περὶ Θεσσαλίας, εἰς Λυὼν τῆς Γαλλίας (21 - 24 Ἰουλίου 1975).

Εικ. 7. Σουφλί Μαγούλα. Ἡ καῦσις ὑπ' ἀριθ. 10. Εἰς τὸ δεξιὸν τῆς εἰκόνης οἱ εὑρεθέντες ἐντὸς τῆς καύσεως δύο ἀκέραιοι σκύφοι τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς, ρυθμοῦ Πρωτοσέσκλου. Εἰς τὸ ἀριστερὸν τῆς εἰκόνης (σημειούμενα διὰ βέλους) διακρίνονται τὰ θραύσματα τοῦ προχείρως πλασμένου χαρακτηριστικοῦ ἀγγειοῦ, ὅπερ ἐπεσημάνθη εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἀνασκαφεῖσας ἀθίτους καύσεις νεκρῶν.

Εικ. 8. Σουφλί Μαγούλα. Ἀκέραιος σκύφος τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς, εὑρεθεὶς ἐντὸς τῆς καύσεως ὑπ' ἀριθ. 10.

0,60 μ., εὑρεθεὶς εἰς βάθος 2 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ὀλίγον ἐσώτερον τῆς δυτικῆς παρεῖδς τῆς ἀρδευτικῆς τάφρου, εἰς τὴν ὁποῖαν παρεῖαν ἄλλωστε ἤλθον εἰς φῶς καὶ ὅλαι αἱ ἄλλαι καύσεις. Ἐντὸς τοῦ λάκκου αὐτοῦ εὐρίσκοντο τὰ λείψανα καύσεως, πάχους περίπου 0,15 μ., περιέχοντα μικρὰ τεμάχια καμένων ἀνθρωπίνων ὀστέων, ἀντιπροσωπευτικῶν σχεδὸν ὅλων τῶν μερῶν τοῦ σκελετοῦ (τμήματα κρανίου, δύο ρίζες ὀδόντων, τμήματα σπονδύλων καὶ πλευρῶν, φαλάγγων, μετακαρπίου, ὠλένης, βραχιονίου, ὡς καὶ τμήματα μηριαίων καὶ κνημιαίου ὀστοῦ), ὁ-

Εικ. 9. Σουφλί Μαγούλα. Σκύφοι της Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικής, ρυθμοῦ Πρωτοσέσκλου, ἀκέραιοι (ἀριστερά) καὶ συγκολληθέντες ἐξ ὀστράκων (κέντρον καὶ δεξιὰ), εὑρεθέντες ἐντὸς τῆς καύσεως ὑπ' ἀριθ. 10.

μοῦ μετὰ ἀνθρώκων. Ἐν ἰδιαιτέρως μεγάλο τεμάχιον ἄνθρακος, μήκους 0,25 μ., εὑρέθη ἐπὶ τοῦ πυθμένου τοῦ λάκκου. Σημειούμεν ἐνταῦθα, ὅτι τὸ χῶμα εἰς τὰ τοιχώματα καὶ τὸν πυθμένα τοῦ λάκκου ἦτο σκληρόν, «ψημένον», ἐξ αἰτίας τῆς καύσεως.

Ὅπερ τὸ σπουδαιότερον ὅμως, μετὰ τῶν ἀνθρώκων καὶ τῶν καμένων ὀστέων εὑρέθησαν ὄστρακα ἀνήκοντα εἰς νεολιθικὸν ἀγγεῖον, τὰ ὅποια ἔφερον ἔντονα ἰχνη καύσεως, ἦσαν μαυρισμένα, ἀκριβῶς διότι τὸ ἀγγεῖον εἶχε θραυσθῇ ἐπὶ τῆς καύσεως. Μερικὰ ἐκ τῶν ὀστράκων τοῦ ἰδίου ἀγγείου, εὑρεθέντα κατὰ τὴν περίμετρον τῆς καύσεως ἢ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, ἦσαν ὀλιγώτερον μαυρισμένα ἢ εἶχον διατηρήσει τὸ ἀρχικόν των ἐρυθρὸν χρῶμα. Ἀπαντα τὰ ὄστρακα, συγκολληθέντα ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ, ἀπῆρτισαν τὸν ἐν εἰκ. 2 καὶ 3 (ἀριστερά) σκύφον⁷, ὅστις εἶναι χαρακτηριστικὸν ἀγγεῖον τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς ἐποχῆς (ρυθμὸς Πρωτοσέσκλου, μέσα περίπου τῆς 6ης π.Χ. χιλιετηρίδος).

7. Ὑψος σκύφου 0,10, διάμετρος χειλέων 0,115, διάμ. βάσεως 0,06 μ.

Εικ. 10. Σουφλί Μαγούλα. Ἐρυθρὸς μονόχρωμος σκύφος τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς, ρυθμοῦ Πρωτοσέσκλου, ἐξόχως στιλπνῆς ἐπιφανείας. Ἐκ τῆς καύσεως ὑπ' ἀριθ. 10.

Τὸ ἀγγεῖον αὐτὸ δίδει καὶ τὴν ἀναμφισβήτητον χρονολόγησιν τῆς καύσεως εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, δεδομένου ὅτι ἐκ τῶν συνθηκῶν τῆς εὑρέσεώς του εἶναι προφανές, ὅτι ἐθραύσθη ἐπὶ τῆς καύσεως καὶ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς καύσεως.

Ἐντὸς τῆς καύσεως εὑρέθη ἐπίσης καὶ ἓν πολὺ μικρόν, λίαν εὐθρυπτον ἀγγεῖον, ὕψους μόλις 0,03 μ. καὶ διαμέτρου 0,055 μ. (εἰκ. 3, δεξιὰ καὶ εἰκ. 4), ἐντελῶς προχεῖρως κατασκευασμένον, τὸ ὅποιον ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν, ὡς ἐὰν εἶχε πλασθῇ τὴν στιγμὴν τῆς καύσεως καὶ ριφθῇ ἐντὸς τοῦ πυρὸς αὐτῆς, ὅπου καὶ ἐψήθη. Παρόμοιον ἀγγεῖδιον, ὁμοῦ μετὰ τῶν θραυσμάτων μεγαλυτέρων ἀγγείων, εὑρέθη καὶ εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ὑπολοίπους

Είκ. 11. Σουφλι Μαγούλα. Καύσις νεκρού υπ' ἀριθ. 11, κατά τὴν στιγμὴν τῆς ἀνασκαφῆς.

ἀνασκαφεύσας ἀθίκτους καύσεις, καθὼς καὶ εἰς τινὰς ἀπὸ τὰς εὑρεθείσας μερικῶς κατεστραμμένας. Κάτι ἀνάλογον μὲ τὰ ἰδιότυπα αὐτὰ ἀγγεῖδια δὲν ἔχω ὑπ' ὄψιν μου ἀπὸ ἄλλα μεταγενέστερα παραδείγματα καύσεων. Ἡ καύσις υπ' ἀριθ. 8 (εἰκ. 5), περὶ τὰ 10 μ. βορειότερον τῆς πρώτης ὁμάδος τῶν 6 καύσεων, εὑρέθη εἰς κάπως ὑψηλότερον ἐπίπεδον, εἰς βάθος περίπου 1.25 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Καὶ ἐδῶ, ὁμοῦ μετὰ τῶν καμένων ἀνθρωπίνων ὀστέων, εὑρέθησαν ὄστρακα ἐκ δύο ἀγγείων τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς ἐποχῆς. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἓνα μέρος τῆς σπονδυλικῆς στήλης εὑρέθη μὲ τοὺς σπονδύλους εἰς τὴν σειρὰν των, ὅπερ ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ νεκρὸς πρέπει νὰ ἐκάη εἰς τὸ σημεῖον αὐτό.

Είκ. 12. Σουφλι Μαγούλα. Σκύφος τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς (ἀριστερὰ) καὶ τὸ προχειρῶς πλασμένον, τυπικὸν ἀγγεῖδιον (δεξιὰ), ἐκ τῆς καύσεως υπ' ἀριθ. 11.

Εἰκ. 13. Πλατεῖα Μαγούλα Ζάρκου. Νεολιθικά ἄγγεῖα ρυθμοῦ Τσαγγλίου, περιέχοντα καύσεις νεκρῶν, εὑρεθέντα εἰς τὴν παρεῖαν ἀρδευτικῆς τάφρου.

Εἰκ. 14. Πλατεῖα Μαγούλα Ζάρκου. Νεολιθικὸν ἄγγεῖον ρυθμοῦ Τσαγγλίου, περιέχον καμένα ἀνθρώπινα ὀστά.

Ἡ καῦσις ὑπ' ἀριθ. 10 (εἰκ. 6 καὶ 7) ἦτο ἢ πλέον ἐκτεταμένη καὶ πλουσία εἰς εὐρήματα καὶ ἐν γένει εἰς διάφορα στοιχεῖα. Εὐρέθη ὀλίγον νοτιώτερον τῆς καύσεως 5 καὶ εἶχεν ῥοειδὲς σχῆμα, μήκους περίπου 1.50 καὶ πλάτους 0,80 μ. Τὸ πάχος τῶν λειψάνων καύσεως ἦτο περίπου 0,30 καὶ τὸ βάθος των 1.60 - 1.90 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Τὰ ὀστά ἦσαν πολὺ καμένα καὶ ἐσώζοντο εἰς πολὺ μικρὰ θραύσματα. Δὲν κατέστη μέχρι στιγμῆς δυνατόν, λόγῳ μὴ ἐξετάσεώς των ὑπὸ εἰδικῶν, νὰ ἐξακριβωθῇ, ἐὰν ἀνήκουν εἰς περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἄτομα. Πάντως καὶ ἐνταῦθα ἦσαν ἀντιπροσωπευτικὰ διαφόρων μερῶν τοῦ σκελετοῦ (κρανίου, ἄκρου

κάτω γνάθου, σπονδύλων και πλευρών, φάλαγγος).

Εἰς τὴν καῦσιν ὑπ' ἀριθ. 10 εὐρέθησαν δύο ἀκέραια ἄγγεῖα (εἰκ. 8 και 9, ἀριστερά) καὶ ἐκ τῶν περισυλλεγέντων ὀστράκων συνεκολλήθησαν ἕτερα τρία (εἰκ. 9, κέντρον καὶ δεξιά, καὶ εἰκ. 10) ἅπαντα χαρακτηριστικοὶ σκύφοι τῆς περιόδου Πρωτοσέσκλου τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς. Ἰδιαίτερα ὁ σκύφος τῆς εἰκ. 10 μὲ τὴν θαυμασίαν στίλβωσίν του ἀποτελεῖ, θὰ ἔλεγε κανεῖς, ἑξοχον ἔργον τέχνης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης⁸. Ἐπίσης, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀνωτέρω ἄγγείων, εὐρέθησαν καὶ δύο τεμάχια ἐκ τοῦ χαρακτηριστικοῦ, προχείρως πλασμένου ἄγγειοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν ὑπαρξιν παρατηρήσαμεν σχεδὸν εἰς ἐκάστην καῦσιν.

Εἰς τὸ χαμηλότερον τμήμα τῆς καύσεως εὐρέθη εἰς μικρὸς λίθινος τριπτήρ. Τὸ χαμηλότερον τοῦτο τμήμα μετεφέραμεν αὐτούσιον, μετὰ τῶν θραυσμάτων ἄγγείων καὶ καμένων ὀστέων, εἰς τὸ ἐργαστήριον.

Ἡ τελευταία ἀνασκαφεῖσα ἄθικτος καῦσις ὑπ' ἀριθ. 11 εἶχεν ἅπαντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν περιγραφεισῶν προηγουμένως. Εὐρέθη εἰς βάθος 1.70 μ. καὶ εἰς ἀπόστασιν μόλις 1 μ. νοτιώτερον τῆς καύσεως 10. Πρόκειται καὶ ἐνταῦθα περὶ λάκκου διαμέτρου περίπου 0,60 μ., περιέχοντος ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀνθράκων καὶ τῶν καμένων ἀνθρωπίνων ὀστέων τὰ θραύσματα δύο σκύφων τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἰς συνεκολλήθη ἀργότερον ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ, καὶ μεταξύ αὐτῶν τὸ μικρὸν πρόχειρον ἄγγειοῦ (εἰκ. 11 καὶ 12).

8. Ὑψος σκύφου 0,13, διάμετρος χειλέων 0,19, βάσεως 0,06 μ. Χαμηλὰ εἰς τὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα φέρει συμμετρικῶς τρεῖς μικράς ἀποφύσεις.

Εἰκ. 15. Πλατεῖα Μαγούλα Ζάρκου. Νεολιθικὸν ἄγγεῖον ἐκ τοῦ νεκροταφείου τῶν καύσεων.

Ἐκ τῶν γενομένων παρατηρήσεων δυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν κατὰ προσέγγισιν τὴν ἀκολουθηθεῖσαν διὰ τὴν καῦσιν διαδικασίαν : εἰς ἓνα λάκκον ἠνάπτετο μία πυρά, ἀρκετὰ ἰσχυρά διὰ νὰ καῇ τὸ νεκρὸν σῶμα. Ὄταν ἡ καῦσις τοῦ νεκροῦ εἶχε συντελεσθῇ ἢ κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς, ἐτοποθετεῖτο τὸ μικρὸν ἄγγειο καὶ κατετίθεντο οἱ σκύφοι, ἐνδεχομένως περιέχοντες τροφὰς ἢ κάποιαν ἀνάλογον προσφορὰν πρὸς τὸν νεκρὸν, ἢ ἐθραύοντο ἐπὶ τῆς καύσεως — εὐρέθησαν σκύφοι τεθραυσμένοι, ἀλλὰ καὶ ἀκέραιοι. Τέλος, τὸ ὅλον πρέπει νὰ ἐκαλύπτετο διὰ χώματος, ἄλλως τὰ ὑπολείμματα τῆς καύσεως θὰ εἶχον ἐξαφανισθῇ πολὺ σύντομα. Καθὼς ἡ πυρά, διὰ λόγους ἀερισμοῦ, θὰ πρέπει νὰ ἠνάπτετο ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἢ εἰς ἀβαθεῖς λάκκους, τὰ συσσωρευμένα ὑπολείμματα τῆς καύσεως μετὰ τῶν κτερισμάτων, κεκαλυμμένα διὰ χώματος, θὰ πρέπει νὰ ἐξεῖχον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ἐνδεχομένως τιμώμενα καὶ ἀπὸ τοῦς

Εἰκ. 16. Πλατειά Μαγούλα Ζάρκου. Μικρὸν νεολιθικὸν ἄγγειον μὲ ἐπίπεδον βάσιν, μὴ περιέχον ἀνθρώπινα λείψανα καὶ συνοδεύον ὡς κτέρισμα μεγαλύτερον ἄγγειον, περιέχον καμένα ἀνθρώπινα ὅστᾱ.

συγγενεῖς τῶν νεκρῶν. Ἔχομεν μήπως ἐδῶ τὴν ἀρχὴν τῶν τύμβων, τῶν ὁποίων ἡ ὕπαρξις εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς Πρωτοελλαδικῆς τοῦλάχιστον ἐποχῆς⁹;

Ἐκ τῶν ὀλίγων μέχρι στιγμῆς ἐλθόντων εἰς φῶς στοιχείων, δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ἐὰν κάθε ἐπισημανθεῖσα θέσις καύσεως ἀπετέλει καὶ τὸ σημεῖον ὅπου ἀρχικῶς εἶχε κατῆ ὁ νεκρὸς ἢ ἐὰν πρόκειται περὶ δευτερευουσῶν ταφῶν, δηλ. ἐὰν ὑπῆρχον ὠρισμέναι θέσεις, ὅπου εἶχον κατῆ οἱ νεκροί, καὶ ἀπὸ ὅπου ἐν συνεχείᾳ ἐλήφθησαν τὰ καμένα ὅστᾱ καὶ ἐτάφησαν μετὰ τῶν κτερισμάτων εἰς τὰς θέσεις, εἰς τὰς ὁποίας τὰ ἀνεύρομεν. Ἡ μικρὰ σχετικῶς διάμετρος τῶν περισσοτέρων λάκκων τῶν εὑρεθεισῶν καύσεων καὶ τὸ πολὺ

μικρὸν ποσοστὸν τῶν περισυλλεγέντων καμένων ὀστέων ἐξ ἐκάστης θέσεως, ἐν σχέσει μὲ τὸ σύνολον τῶν ὀστέων ἐνὸς ὁλοκλήρου σκελετοῦ, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς δευτέρας ἀπόψεως. Ἄς μὴ λησμονῶμεν πάντως, ὅτι ἐρευνῶμεν τὰ ὑπολείμματα ἀπλῶς μιᾶς πυρᾶς, ἢ ὁποία ἠνάφθη πρὸ ἐπτὰ καὶ πλέον χιλιετηρίδων.

Σημειοῦμεν ἐπίσης ἐνταῦθα, ὅτι ὅλαι αἱ μέχρι στιγμῆς ἀποκαλυφθεῖσαι καύσεις εὑρέθησαν ἐντὸς μικρᾶς ἐκτάσεως περίπου 16 μ., εἰς τὴν δυτικὴν, τὴν πρὸς τὴν μαγούλαν παρειὰν τῆς ἀρδευτικῆς τάφρου, κατὰ τὴν παρυφὴν τοῦ οἰκισμοῦ. Ὡς διεπιστώθη δέ, διὰ διανοιγιστῶν δοκιμαστικῶν τομῶν, ἦσαν ἐντὸς τῶν στρωμάτων κατοικήσεως τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς ἐποχῆς.

Πρὶν προβῶμεν εἰς μερικὰς γενικωτέρας παρατηρήσεις περὶ τῶν νεολιθικῶν καύσεων νεκρῶν, θὰ περιγράψωμεν εὐθὺς ἀμέσως τὰ παρόμοια ταφικὰ εὐρήματα ἐκ τῆς ἐτέρας θέσεως, τῆς Πλατειᾶς Μαγούλας Ζάρκου.

Πλατειά Μαγούλα Ζάρκου

Ἡ Πλατειά Μαγούλα Ζάρκου εὑρίσκεται περίπου 50 χλμ. δυτικῶς τῆς Λαρίσης, ὀλίγον νοτιώτερον τῆς ὁδοῦ Λαρίσης-Τρικάλων, οὐχὶ μακρὰν τῆς Β. ὁχθῆς τοῦ Πηνειοῦ. Εἶναι μία μεγάλη μαγούλα, διαμέτρου περίπου 200 μ. καὶ ὕψους 4-5 μ., μὲ ἐπίπεδον κορυφὴν. Ἐχει ἵχνη κατοικήσεως ἀπὸ τὴν Νεολιθικὴν καὶ τὴν Χαλκικὴν ἐποχὴν.

Αἱ ταφαὶ καὶ ἐδῶ ἐνετοπίσθησαν εἰς τὸ κατώτερον τμήμα τῆς παρειᾶς μιᾶς διανοίγῃς τάφρου, ἢ ὁποία διήλθε πλησίον τῆς μαγούλας καὶ εἰς ἀπόστασιν περίπου 500 μ. βορείως αὐτῆς. Ἐδῶ δὲν ἀπεκαλύφθησαν αἱ θέσεις τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν ἀλλὰ καμένα ἀνθρώπινα ὅστᾱ ἐντὸς ἄγγειων, τὰ ὅποια εὑρέθησαν εἰς βάθος περίπου 1.50 μ. κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ

9. Βλ. Μ. Ἀνδρονίκου, Totenkult (ἐν Archaeologia HomERICA), σελ. W 107 κέ., ὅπου καὶ πλήρης κατάλογος τῶν γνωστῶν προϊστορικῶν τύμβων εἰς τὸν Ἑλλαδικὸν χώρον.

εδάφους, ἐντὸς μὴ κατωκημένου, ἀμμόδους στρώματος, εἰς ἀπόστασιν περίπου 500 μ. ἀπὸ τῶν παρυφῶν τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ. Συνεπῶς ἐδῶ ἔχομεν πράγματι ἓν νεκροταφεῖον.

Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων ἀντιστοιχοῦν εἰς μίαν ὠρισμένην κατηγορίαν νεολιθικῶν ἀγγείων, τὰ ρυθμοῦ Τσαγγλίου ἢ grey-on-grey : μεταβατικὴν φάσιν χρονολογούμενην εἰς τὰ τέλη τῆς Μέσης πρὸς ἀρχάς τῆς Νεωτέρας Νεολιθικῆς ἐποχῆς.

Εὐρέθησαν συνολικῶς 25 ἀγγεῖα, ἐντὸς μᾶς ἀποστάσεως 20 μ. περίπου, ὅλα εἰς τὴν Β. παρειὰν τῆς τάφρου, εἰς ὁμάδας ἀπὸ δύο ἢ περισσότερα ἀγγεῖα (εἰ κ. 13). Ἡ παροῦσα διάκρισις τῶν ὅμως εἰς ὁμάδας εἶναι ἀπλῶς συμπτωματικὴ, διότι ἡ διαρκέσασα μόνον ἐπὶ τριήμερον, κατὰ τὸν Μάιον τοῦ 1974, ἀνασκαφὴ περιωρίσθη εἰς τὴν διερεύνησιν τῆς παρειᾶς τῆς τάφρου εἰς τὸ τμήμα αὐτὸ καὶ συνεπῶς ἀπεκάλυψε μόνον ὅσα ἀγγεῖα συνέπεσαν περίπου πρὸς τὴν πορείαν τῆς τάφρου.

Αἱ συνθῆκαι τῆς ἀνασκαφῆς ἦσαν ἐξαιρετικὰ δυσχερεῖς, καθ' ὅσον τὰ ἀγγεῖα εὐρίσκοντο ἐντὸς ὑδροφόρων στρωμάτων καὶ ἦσαν λίαν εὐθρυπτα, τείνοντα νὰ διαλυθοῦν, καθὼς μὲ τὴν ἀνασκαφὴν ἐχάνετο ἡ συνοχή τοῦ περιβάλλοντος χώματος, ἡ διατηροῦσα τὸ ἀγγεῖον εἰς τὴν θέσιν του. Μεταφερόμενα ὅμως εἰς τὸ ἐργαστήριον καὶ ἀφιέμενα νὰ ἀποβάλουν τὴν ὑγρασίαν ἀποκτοῦσαν κάποιαν σταθερότητα.

Τὰ ἀγγεῖα ἦσαν μεγάλα καὶ μικρά, ὠρισμένων σχημάτων. Ὁ κυριώτερος τύπος τῶν μεγάλων ἀγγείων ἀπετελεῖτο ἀπὸ περίπου ἀμφικωνικὸν σῶμα, μὲ μέτριον ἢ ὑψηλὸν κυλινδρικὸν λαιμόν, ἐλαφρῶς διευρυνόμενον ἢ στενεύμενον πρὸς τὰ ἄνω, καὶ μὲ μίαν ἢ δύο ταινιωτὰς λαβάς, συνδεούσας τὸ χεῖλος μὲ τὸ ἄνω μέρος τῆς κοιλίας (εἰ κ. 14 καὶ 15). Αἱ λαβαὶ αὐταὶ

στενεύουν περὶ τὸ μέσον τῶν. Ὁ συνήθης τύπος τῶν μικρῶν ἀγγείων περιλαμβάνει ἀπλᾶ, κωνικοῦ σχήματος ἀγγεῖα, μὲ ἐπίπεδον βάσιν, ἄνευ λαβῶν (εἰ κ. 16). Εὐρέθησαν ὅμως καὶ ἀβαθεῖς κύθοι μὲ μίαν λαβὴν (εἰ κ. 17), ὡς καὶ σκύφοι μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ κάτω ἢ σχεδὸν κάθετα τοιχώματα. Εὐρέθη ἐπίσης καὶ ἓν ἀγγεῖον, ἐκ πηλοῦ γκρίζου, μὲ εὐθέα, ἐλαφρῶς συγκλίνοντα πρὸς τὰ κάτω τοιχώματα, ἐπίπεδον βάσιν καὶ ταινιωτὴν λαβήν, στενεύουσαν περὶ τὸ μέσον τῆς, συνδέουσας τὴν βάσιν μὲ τὸ μέσον περίπου τῆς πλευρᾶς : τυπικὸν σχῆμα ἀγγείου τοῦ ρυθμοῦ grey-on-grey. Εὐρέθη ἐπίσης καὶ ὄστρακον ἐξ ἐτέρου ἀγγείου, μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν διακόσμησιν grey-on-grey. Ὁ πηλὸς τῶν ἀγγείων εἶναι γκρίζος ἢ ἐρυθρός, μερικὲς φορὲς ἀνοικτοῦ ἐρυθρωποῦ χρώματος πρὸς τὸ κίτρινον. Εὐρέθησαν ἐπίσης καὶ ἀγγεῖα μελανοῦ ἐξωτερικὰ χρώματος.

Τὰ μεγάλα ἀγγεῖα περιεῖχον τὰ καμένα ὀστᾶ τῶν νεκρῶν, εἴτε ἐξ ἑνὸς μέρους τοῦ σκελετοῦ — ὡς τὸ ἀγγεῖον τῆς εἰ κ. 18, τὸ ὁποῖον περιεῖχεν ἀποκλειστικὰ ὀστᾶ κρανίου (εἰ κ. 19) — ἢ συνηθέστερον ἐκ διαφόρων μερῶν τοῦ σκελετοῦ — ὡς π.χ. τὰ ἀγγεῖα τῶν εἰ κ. 20 καὶ 21.

Ἀπὸ τὰ μέχρι στιγμῆς εὐρήματα φαίνεται ὅτι δὲν ἐγένετο διάκρισις ὡς πρὸς τὸ μέρος τοῦ σκελετοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐλαμβάνοντο τὰ καμένα ὀστᾶ. Ὑπάρχουν συνήθως ὀστᾶ κρανίου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τοῦ σκελετοῦ. Ἐπίσης ἐντὸς μερικῶν ἀγγείων εὐρέθησαν καὶ χάλικες. Πιθανὸν οὗτοι ἐτέθησαν τυχαίως ἐντὸς τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν μεταφορὰν τῶν καμένων ὀστῶν ἀπὸ τὸν τόπον καύσεως τῶν εἰς τὰ ἀγγεῖα. Τὰ ὀστᾶ ἦσαν συνήθως εἰς τὸ χαμηλότερον μέρος τῶν ἀγγείων (εἰ κ. 20 καὶ 21), ἐνθ' τὸ ὑπόλοιπον μέ-

χρη τῶν χειλέων ἤτο πεπληρωμένον διὰ χρώματος. Δὲν γνωρίζομεν, ἔάν τὰ ἀγγεῖα εἶχον πληρωθῇ ἐξ ἀρχῆς μὲ χῶμα ἢ ἔάν τοῦτο εἶχε διεισδύσει ἐντὸς αὐτῶν μετὰ τὴν ταφήν των.

Τὰ μεγάλα περιέχοντα τὰ ὁστὰ ἀγγεῖα συνήθως συνωδεύοντο ἀπὸ ἓν μικρότερον, τὸ ὁποῖον δὲν περιεῖχε ὁστὰ (πρβλ. εἰ κ. 16). Τὰ μικρότερα αὐτὰ ἀγγεῖα ἐδίδον τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι εἶχον κατατεθῇ ἓν εἶδει κτερίσματος· ἀναφέρομεν καὶ ἐνταῦθα τὴν πιθανότητα νὰ περιεῖχον τροφὰς ἢ κάποιου εἶδους προσφοράν πρὸς τοὺς νεκροὺς.

Ἀξίζει εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ νὰ σημειώσωμεν τὴν ἰδιαιτέραν σημασίαν, τὴν ὁποῖαν ἔχουν τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Σουφλί Μαγούλαν καὶ ἀπὸ τὴν Πλατεῖα Μαγούλαν Ζάρκου, διὰ τὴν τυπολογίαν τῆς νεολιθικῆς κεραμικῆς. Ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλας περιόδους τῆς προϊστορίας καὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων, αἱ ταφαὶ εἶναι αἱ κυριώτεραι περιπτώσεις, ὅπου ὑπάρχουν πολλαὶ πιθανότητες νὰ εὗρεθῇ ἕνας μέγας ἀριθμὸς ἀκεραίων ἀγγείων. Ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Νεολιθικὴν ἐποχὴν τὸ νὰ εὕρῃ κανεὶς ἀκέραια ἀγγεῖα εἰς στρώματα κατοικήσεως εἶναι ὅλως ἐξαιρετικόν. Αἱ σειραὶ τῶν νεολιθικῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα εὗρέθησαν μὲ τὰς προμνημονευθεῖσας καύσεις, βοηθοῦν πάρα πολὺ εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῶν γνωστῶν τύπων ἀγγείων καὶ εἰς τινὰς περιπτώσεις καὶ εἰς τὴν διόρθωσιν τῆς τυπολογίας ἀκόμη, καθ' ὅσον μερικοὶ ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς τύπους ὀφείλονται ἀποκλειστικὰ εἰς συμπληρωθέντα ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ ἀγγεῖα.

Συμπεράσματα

Καθὼς ὁ σκοπὸς τῆς παρούσης ἐργασίας εἶναι νὰ δώσῃ ἀπλῶς μίαν πρώτην παρουσίαν τοῦ προεκτεθέντος ὕλικου,

ὥστε νὰ καταστῇ τοῦτο ἀμέσως γνωστὸν εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους μελετητάς, θὰ προσθέσωμεν ἐδῶ μόνον ὀλίγας παρατηρήσεις καὶ προσωπικὰς ἀπόψεις σχετικῶς μὲ τὰ προμνημονευθέντα εὐρήματα.

Εἶναι γνωστὸν, ὅτι αἱ καύσεις νεκρῶν ἔχουν συσχετισθῇ ὑπὸ διαφόρων μελετητῶν μὲ ὠρισμένους λαοὺς, «πολιτισμούς», καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα παλαιότερον εἶχον συσχετισθῇ μὲ τὴν λεγομένην «κάθοδον τῶν Δωριέων». Ἀκόμη καὶ προσφάτως ἦτο γενικὰ ἀποδεκτόν, ὅτι ἐμφανίζονται κυρίως μετὰ τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν¹⁰.

Εἰς τὴν πραγματικότητα εἶχον εὗρεθῇ κατὰ τὸ παρελθόν, εἰς δύο τοὐλάχιστον περιπτώσεις, καύσεις νεκρῶν χρονολογούμεναι εἰς τὴν Νεολιθικὴν ἐποχὴν : εἰς τὴν Πρόσυμναν ὑπὸ τοῦ Carl Blegen¹¹ καὶ αἱ ἤδη μνημονευθεῖσαι εἰς Σουφλί Μαγούλαν ὑπὸ τοῦ H. Biesantz¹².

Εἰς τὴν Πρόσυμναν ὁ Blegen, κατὰ τὴν προσπάθειαν ἐντοπίσεως τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ, ὅστις θὰ εἶχε προηγηθῇ τῆς Μυκηναϊκῆς κατοικήσεως εἰς τὴν ἀνωτέρω περιοχὴν, ὅπου τὸ Ἑραῖον τοῦ Ἄρ-

10. Βλ. Μ. Ἀνδρονίκου, Οἱ παλαιότερες καύσεις νεκρῶν στὴν Κρήτη, εἰς Πεπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, 1967, τόμ. Α', σελ. 115.

11. C. Blegen, Prosymna, 1937, σελ. 22 κέ.

12. Βλ. ὑποσημ. 4.

Αἱ ἀνωτέρω περιπτώσεις περιλαμβάνονται εἰς τοὺς διδομένους καταλόγους τῶν παλαιωτέρων γνωστῶν καύσεων νεκρῶν τόσον τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μ. Ἀνδρονίκου, Totenkult, σελ. W 51 - 52, ὅσον καὶ τοῦ κ. Σπυρ. Ἰακωβίδου, Περαιτή, Β', σελ. 45. Πλὴν ὅμως, ὡς εἶκος, δὲν εἶχον τύχει εὐρυτέρας προσοχῆς καὶ διότι ἦσαν μεμονωμέναι περιπτώσεις καὶ διότι, λόγῳ τῶν μεγάλων χρονικῶν ἀποστάσεων, αἵτινες τὰς χωρίζουν ἀπὸ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συσχετισθοῦν ἄμεσα πρὸς τὰ Μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ κύριον θέμα τῶν προμνημονευθέντων ἐργων.

γους, ανέκάλυψεν εἰς πέντε θέσεις ἀβαθεῖς κοιλότητας εἰς τὸ ἔδαφος μὲ λείψανα καύσεως, μερικαὶ ἐκ τῶν ὁποίων περιεῖχον καμένα ἀνθρώπινα ὀστᾶ. Ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ὀστράκων μερικαὶ ἐκ τῶν καύσεων ἐχρονολογήθησαν ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως εἰς τὴν Νεωτέραν Νεολιθικὴν ἐποχὴν, ἐνῶ εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις εὑρέθησαν ὀστρακα ἀνήκοντα εἰς ἀρχαιότερας περιόδους¹³. Ἀλλά, καθὼς εἰς μερικοὺς ἀπὸ τοὺς προμνημονευθέντας λάκκους εἶχον εὑρεθῇ στάκται καὶ ἄνθρακες, χωρὶς καμένα ἀνθρώπινα ὀστᾶ, ἐνῶ εἰς μερικὰς ἄλλας περιπτώσεις εὑρέθησαν καμένα ὀστᾶ ζώων, τὸ ὅλον εὕρημα εἶχε θεωρηθῇ ὑπὸ μερικῶν μελετητῶν ὡς προβληματικὸν ἢ ἀμφίβολον¹⁴.

Εἰς τὴν Σουφλί Μαγούλαν, ὡς προανεφέρθη, ὁ Biesantz εἶχεν εὑρεῖ μερικὰ Ὑστερονεολιθικὰ μελανὰ ἀγγεῖα, χρονολογούμενα εἰς τὴν φάσιν τῆς Λαρίσης, τὰ ὅποια περιεῖχον τὰ καμένα ὀστᾶ τῶν νεκρῶν. Τὰ ἀγγεῖα ἦσαν θαμμένα εἰς βάθος περίπου 0,70 μ. καὶ εἰς μερικὰς περιπτώσεις συνωδεύοντο ἀπὸ ἓν ἢ δύο μικρότερα ἀγγεῖα. Ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Biesantz εἶχε χαρακτηρίσει τὰ εὐρήματα τοῦ Blegen εἰς τὴν Πρόσυμναν ὡς προβληματικά¹⁵, τὰ ἰδικὰ του εὐρήματα εἰς Σουφλί Μαγούλαν ἐθεωρήθησαν ἀκόμη προσφάτως ὡς « the first well authenticated cases of urn burial and of cremation in Greece—perhaps the first in Europe »¹⁶.

Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νέων εὐρημάτων, ἀπὸ τὴν Πλατειὰ Μαγούλαν Ζάρκου καὶ τὴν

Εἰκ. 17. Πλατειὰ Μαγούλα Ζάρκου. Μόνωτος κύαθος, ἐκ τοῦ νεκροταφείου τῶν καύσεων.

Σουφλί Μαγούλαν, γνωρίζομεν τώρα, ὅτι ὁ ὀξυδερκῆς Blegen εἶχε δίκαιον εἰς τὴν ἐκτίμησίν του, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς καύσεις ἀπὸ τὴν Πρόσυμναν, καὶ ὅτι ἡ ὕπαρξις καύσεων νεκρῶν ἀπὸ τῆς Ἀρχαιότερας Νεολιθικῆς εἶναι γεγονός. Φυσικὰ μὲ τὰ πολὺ

Εἰκ. 18. Πλατειὰ Μαγούλα Ζάρκου. Μόνωτον μελανὸν ἀγγεῖον, περιέχον τὰ καμένα ὀστᾶ κρανίου.

13. C. Blegen, ἑ.ἀ. σελ. 24 καὶ 26 κέ. καὶ ἰδίως 372 κ.έ.

14. H. Biesantz, ἑ.ἀ. σελ. 70, ὑπόσημ. 17.

15. Βλ. ὑπόσημ. 14.

16. C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation*, 1972, σελ. 79.

ὀλίγα στοιχεῖα, τὰ ὅποια μέχρι στιγμῆς ἔχομεν, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν τὴν ἔκτασιν τοῦ ἐθίμου ἢ ἂν περιωρίζετο χρονικῶς καὶ τοπικῶς. Ἔχομεν καύσεις νεκρῶν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιοτέραν Νεολιθικὴν (περίοδος Πρωτοσέσκλου), τὸ τέλος τῆς Μέσης Νεολιθικῆς (φάσις Τσαγγλίου) καὶ τὸ τέλος τῆς Νεωτέρας Νεολιθικῆς (φάσις Λαρίσης). Ἔχουν ἐπισημανθῇ τοῦλάχιστον εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Πελοπόννησον. Αἱ ἐπισημανθεῖσαι καύσεις νεκρῶν εἰς Χαιρώνειαν¹⁷ ἐθεωρήθησαν ἀμφίβολοι¹⁸.

Ἐν γένει αἱ γνώσεις μας περὶ τῶν νεολιθικῶν ταφικῶν ἐθίμων ἐν Ἑλλάδι εἶναι λίαν περιωρισμένα. Ἐκτὸς ἀπὸ πέντε περιπτώσεις (Πρόσφυμα, Σουφλὶ Μαγούλα, Κέα¹⁹, Σπήλαιον Διροῦ Λακωνίας²⁰ καὶ Πλατεῖα Μαγούλα Ζάρκου), ὅλαι αἱ λοιπαὶ γνωσταὶ νεολιθικαὶ ταφαὶ εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χώρον ἔχουν εὑρεθῇ ἐντὸς τοῦ χώρου τῶν οἰκισμῶν καὶ εἶναι μεμονωμένα καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τυχαῖαι²¹. Οὐδὲν νεολιθικὸν νεκροταφεῖον ἐν Ἑλλάδι ἔχει ἀνασκαφῇ συστηματικῶς.

Τώρα εἰς τὸ Ζάρκον δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ἔχομεν ἓν νεκροταφεῖον μὲ καύσεις νεκρῶν (urnfield), καθὼς τὰ ἀγγεῖα μὲ τὰς καύσεις ἔχουν εὐ-

ρεθῇ τὸ ἐν πλησίον τοῦ ἄλλου ἐντὸς φυσικοῦ ἀμώδους στρώματος καὶ μακρὰν τοῦ οἰκισμοῦ. Μάλιστα, ὀλίγον μακρύτερον, πρὸς τὰ ΒΔ. τοῦ τελευταίου ἀγγείου, εὑρέθη εἰς τοῖχος ἐξ ἀκανονίστων λίθων, ἐγκαρσίως εἰς τὸν πυθμένα τῆς τάφρου, συνεχιζόμενος ἐκατέρωθεν κάτωθεν τῶν παρειῶν αὐτῆς. Οὐδὲν ἀγγεῖον ἐνετοπίσθη πέραν τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Μήπως πρόκειται περὶ ἑνὸς περιβόλου τοῦ νεκροταφείου; Ὑπῆρχε μήπως μία ὠρισμένη θέσις εἰς τὸν ἀνωτέρω χώρον, ὅπου ἐκαίοντο οἱ νεκροὶ καὶ ἀπὸ ὅπου ἐν συνεχείᾳ ἐλαμβάνοντο τὰ ὑπολείμματα τῆς καύσεως μὲ τὰ καμένα ὅστᾳ διὰ νὰ τεθοῦν ἐντὸς τῶν ἀγγείων καὶ νὰ ταφοῦν; Ἐλπίζομεν μελλοντικαὶ ἀνασκαφαὶ εἰς τὴν ἀνωτέρω θέσιν νὰ ρίψουν κάποιο φῶς εἰς τὰ προβλήματα αὐτά.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς καύσεις ἐκ τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς ἀπὸ τὴν Σουφλὶ Μαγούλαν, νομίζομεν ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκπλήσσεται κανεὶς μὲ τὴν διαπίστωσιν, ὅτι ἔχομεν καύσεις νεκρῶν ἀπὸ μίαν τόσον πρῶτον περίοδον. Ἀπαξ ὁ ἄνθρωπος, ἐγκαταλείποντας τὸν νομαδικὸν τρόπον ζωῆς τῆς Παλαιολιθικῆς ἐποχῆς, ἤρχισε νὰ ζῇ εἰς μονίμους ἐγκαταστάσεις, τὸ πρόβλημα τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τοὺς νεκροὺς ἐγίνετο περισσότερον ὀξύ. Εἴτε θάπτοντας εἰς τὴν γῆν ἢ ἐντὸς ἀγγείων, εἴτε ἐκθέτοντας τοὺς νεκροὺς μακρὰν τοῦ οἰκισμοῦ ὡς βορὰν τῶν πτηνῶν, εὗρεν ἀπλῶς ἓνα τρόπον ἀπαλλαγῆς ἐκ τῶν νεκρῶν καὶ δὲν ἦτο ἀπαραίτητον νὰ χρειασθῇ ὁ ἄνθρωπος χιλιετηρίδας ἢ ἀκόμη καὶ αἰῶνας διὰ νὰ ἀνακαλύψῃ ὅτι ἡδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ τὸ ἴδιο καίγοντας τοὺς νεκροὺς. Βλέποντας τὸ θέμα ἀπὸ τὴν πρακτικὴν ἄποψιν, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοὺς νεκροὺς — εἴτε διὰ ταφῆς, εἴτε διὰ καύσεως κλπ. — εἶναι ἓνα ἀπαραίτητον μέτρον διὰ νὰ διατηρηθῇ τὸ περιβάλλον καθαρὸν καὶ ὑγιές, ἐν ἀπὸ

17. Α. Ε. 1908, σελ. 74.

18. Μ. Ἀνδρονίκου, Totenkult, σελ. W 52.

19. J. Caskey, Excavations in Keos, Hesperia 33 (1964), σελ. 314 κ.έ.

20. Γ. Παπαθανασοπούλου, Σπήλαια Διροῦ: Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1970 - 71, AAA IV (1971), σελ. 12 κ.έ.

21. Βλ. Γ. Χουρμουζιάδου, Ταφικὰ ἔθιμα: εἰς τὴν ἑκδοσιν τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζίης τῆς Ἑλλάδος «Νεολιθικὴ Ἑλλάς», Ἀθῆναι 1973, σελ. 201 κ.έ., ὅπου παρέχεται σύνοψις ὅλων τῶν γνωστῶν περιπτώσεων νεολιθικῶν ταφῶν εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χώρον μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

Εἰκ. 19. Πλατεῖα Μαγούλα Ζάρκου. Καμένα ὀστᾶ κρανίου, εὑρεθέντα ἐντὸς τοῦ ἀγγείου τῆς εἰκ. 18.

τὰ πρῶτα μέτρα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τὴν προστασίαν τοῦ περιβάλλοντος.

Ἄλλὰ φυσικά, παραλλήλως πρὸς τὴν πρακτικὴν ἄποψιν, αἱ ταφαί, καύσεις κλπ. κρίνοντας ἀπὸ τὰ εὐρήματα, σχετίζονται, ἤδη ἀπὸ τὰς πρώιμους αὐτὰς περιόδους, με ὠρισμένα ἔθιμα, με ὠρισμένας δοξασίας τῶν τότε ἀνθρώπων.

Εἶδομεν ὅτι καὶ εἰς τὰς δύο θέσεις, Σουφλί Μαγούλαν καὶ Ζάρκου, τὰ καμένα ὑπολείμματα τῶν νεκρῶν συνωδεύοντο ἀπὸ ὠρισμένα ἀντικείμενα. Εἰς τὴν Σουφλί Μαγούλαν, εἰς τὰς ἀνασκαφαίσας ἀθίκτους πυράς, παρατηρήσαμεν ὅτι ἓνα ἢ περισσότερα ἀγγεῖα εἶχον θραυσθῇ ἐπὶ τῆς πυρᾶς — τὴν

στιγμὴν τῆς καύσεως — ἢ εἶχον κατατεθῇ εἰς αὐτήν, μαζί με ἓν ἐντελὲς προχείρως κατεσκευασμένον ἀγγεῖδιον, σχεδὸν πανομοιότυπον εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις. Εἰς τὸ Ζάρκον, ἀφ' ἑτέρου, παρατηρήσαμεν ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀγγεῖα, τὰ ὅποια περιεῖχον τὰ καμένα ἀνθρώπινα ὀστᾶ, συνωδεύοντο ἀπὸ ἓν μικρότερον ἀγγεῖον, τὸ ὅποῖον δὲν περιεῖχεν ἀνθρώπινα λείψανα. Περιεῖχε μήπως τροφὴν ἢ κατὶ ἀνάλογον; Ἐν πάσῃ περιπτώσει δίδει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἀπετέλει κάποιον εἶδος προσφορᾶς πρὸς τὸν νεκρὸν.

Ἐὰν οἱ νεκροὶ ἐθάπτοντο ἀπλῶς, αἱ προσφοραὶ αὐταὶ θὰ ἦσαν περισσότερον κατανοηταί : ὁ νεολιθικὸς ἀνθρώπος ἐπί-

Είκ. 20. Πλατειά Μαγούλα Ζάρκου. Ἀγγεῖον περιέχον καμένα ἀνθρώπινα ὀστά.

Είκ. 21. Πλατειά Μαγούλα Ζάρκου. Ἀγγεῖον περιέχον καμένα ἀνθρώπινα ὀστά.

στευεν εἰς μίαν συνέχισιν τῆς ζωῆς μετὰ τὸν θάνατον ἢ ἀκόμη ὅτι ὁ νεκρὸς εἶχε περιέλθει εἰς μίαν κατάστασιν ὕπνου καὶ ἐνδεχομένως θὰ ἐξυπνοῦσε κάποτε²², δι' αὐτὸ ἔθετε μετὰ τοῦ νεκροῦ τροφήν ἢ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ἀγαπημένα του ἀντικείμενα, ὥς συνέβαινε καὶ εἰς ἄλλας περιόδους τῆς προϊστορίας ἢ τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἀλλὰ τί νὰ εἰπῶμεν τώρα πού ὁ νεκρὸς ἐκαίγετο ἐντελῶς; Ἐπίστευεν ὁ νεολιθικὸς ἄνθρωπος εἰς τὴν ὑπαρξιν ψυχῆς, ἢ ὅποια ἀφήνει τὸ σῶμα μετὰ θάνατον, εἰς τὴν ἀθανασίαν δηλ. τῆς ψυχῆς ; Δὲν εὐρίσκομεν τὸν λόγον, διὰ τὸν ὅποιον θὰ ἤμποροῦσε νὰ τὸ ἀποκλείσῃ κανεὶς αὐτό.

Ἀλλὰ ἀφήνοντας τὰς ὑποκειμενικὰς ὑπο-

θέσεις καὶ ἐπιστρέφοντες εἰς τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν στοιχεῖα, νομίζομεν ὅτι ἡ σπουδαιότης τῶν προεκτεθέντων εὐρημάτων συνοψίζεται εἰς τὰ ἑξῆς :

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἀγγεῖα μὲ τὰς καύσεις νεκρῶν ἀπὸ τὸ Ζάρκον, διαπιστώνομεν ὅτι ἔχομεν ἐδῶ, ἤδη εἰς μίαν ὀρισμένην φάσιν τοῦ τέλους τῆς Μέσης Νεολιθικῆς ἐποχῆς, ἐν ὀργανωμένον νεκροταφεῖον, εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τὸν οἰκισμὸν, καὶ ὅτι πολὺ πιθανὸν τοιαῦτα νεκροταφεῖα ὑπῆρχον εἰς κάθε νεολιθικὸν οἰκισμὸν καὶ ἐὰν δὲν ἔχουν μέχρι στιγμῆς ἀποκαλυφθῇ, αὐτὸ ὀφείλεται εἰς τὰς ἰδιαιτέρας συνθήκας, αἵτινες ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν ἐπισήμανσίν των²³.

22. Βλ. σχετικῶς καὶ Γ. Χουρμουζιάδου, ἑ.ἀ. σελ. 201 - 202.

23. Ἐνῶ διὰ τοὺς προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς εἶναι σχετικῶς εὐχερὴς ἡ ἐπισήμανσίς των, καθ' ὅσον

Ὡς πρὸς τὰς καύσεις ἀπὸ τὴν Σουφλί Μαγούλαν — αἱ ὁποῖαι, ἐξ ὧσων γνωρίζω, εἶναι τὰ παλαιότερα παραδείγματα καύσεως νεκρῶν, τὰ ὁποῖα ἔχουν εὐρεθῇ ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους — διεπιστώθη ὅτι ἡ καθύσιν ἦτο ἀπλῶς ἓνας ἄλλος τρόπος ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τοὺς νεκρούς²⁴, ὅστις ἀπαντᾷ ἐν Ἑλλάδι, παραλλήλως πρὸς τὴν ταφήν, ἀπὸ τῶν πρώτων περιόδων τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς καὶ δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ εἰσήχθῃ τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς

προεξέχουν ἐλαφρῶς τῆς ἐπιφανείας τῆς πεδιάδος καὶ ἀνευρίσκονται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν ὄστρακα, λίθινα ἐργαλεῖα κλπ., δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὰ νεκροταφεῖα, τὰ ὁποῖα, εὐρισκόμενα εἰς κάποιαν ἀπόστασιν ἀπὸ τὸν οἰκισμὸν, εἰς τὸ ἐπίπεδον τμήμα τῆς πεδιάδος, οὐδεμίαν ἐπιφανειακὴν ἔνδειξιν τῆς ὑπάρξεώς των παρέχουν· πολλῶ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ ἐπιφάνεια τῆς πεδιάδος, τοῦλάχιστον εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ὡς συνάγεται ἐξ ἀρχαιολογικῶν ἔνδειξεων διασταυρουμένων καὶ μὲ γεωλογικὰς, ἔχει ὑψωθῇ ἀπὸ τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς περίπου κατὰ ἓν μέτρον. Οὕτω τὰ νεκροταφεῖα, λόγῳ καὶ τῆς φύσεως τῶν ταφῶν, εἶναι δυνατόν νὰ ἐπισημανθῶσι μόνον εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις, π.χ. διὰ τῆς προσεκτικῆς καὶ συστηματικῆς ἐρεῦνης τῶν παρειῶν τῶν διανοιγμένων ἀρδευτικῶν τάφρων, ὅπου αὐταὶ διέρχονται πλησίον τῶν οἰκισμῶν, καὶ ἐφ' ὅσον ἔχουν διανοιγῇ εἰς τοιοῦτον βάθος, δηλ. περισσότερον τοῦ ἐνός μέτρου, ὥστε νὰ διέρχωνται διὰ μέσου νεολιθικῶν στρωμάτων.

24. Καὶ τῶρα ἀκόμη εἰς πολλὰς χώρας ἀσκεῖται ἡ καύσις τῶν νεκρῶν, κατὰ μικρότερον ἢ μεγα-

καθόδου κάποιου λαοῦ πρὶν ἢ μετὰ τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους.

Βεβαίως μὲ τὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα κατέχομεν μέχρι στιγμῆς, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δύνανται νὰ συσχετισθῶσι ἅμεσα αἱ νεολιθικαὶ καύσεις μὲ τὰς περιπτώσεις καύσεων τῶν ὑστέρων φάσεων τῆς Χαλκῆς ἐποχῆς ἢ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, οὔτε ὅτι δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ εἶχε ἐγκαταλειφθῇ τὸ ἔθιμον τῶν καύσεων διὰ μίαν χρονικὴν περίοδον ἢ μίαν περιοχὴν, π.χ. εἰς τὰς πρώτας φάσεις τῆς Χαλκοκρατίας²⁵.

Πάντως, τὰ ἀνωτέρω εὐρήματα, τὰ ὁποῖα πρωτοδημοσιεύονται ἐδῶ, δείχνουν διὰ μίαν ἀκόμη φοράν, ὅτι πολλαὶ πλευραὶ τῶν ἀνθρωπίνων δραστηριοτήτων καὶ ἀντιλήψεων, αἱ ὁποῖαι παλαιότερον ἐθεωροῦντο ὡς τὸ πρῶτον ἐμφανιζόμεναι κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἢ τὰς τελευταίας περιόδους τῆς προϊστορίας, εἰς τὴν πραγματικότητα ἔχουν τὰς ρίζας των πολὺ βαθύτερον εἰς τὸ παρελθόν.

ΚΩΝ. Γ. ΓΑΛΛΗΣ

λύτερον ποσοστον, παραλλήλως πρὸς τὴν ταφήν, π.χ. εἰς Ἀγγλίαν, Γαλλίαν, Γερμανίαν, Η.Π.Α καὶ ἀλλαχοῦ.

25. Τὴν παρατήρησιν ταύτην ὀφείλω εἰς εὐγενὴ ὑπόδειξιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Σπυρ. Ἰακωβίδη, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστῶ.

CREMATION BURIALS SINCE EARLY NEOLITHIC AGE IN THESSALY

The results of two short rescue excavations conducted in summer 1974 and 1975 in Thessaly, at Souphli Magoula and at Plateia Magoula Zarkou, are published here for the first time. By these

excavations a new perspective is given to the study of the origin of cremation burials in Greece.

The excavation at Souphli Magoula (5 klm North of Larisa), at the bank

of an irrigation canal passing by the eastern foothills of Magoula and at a depth of c. 1.70 m., brought to light cremation burials dated back to Early Neolithic. The actual spots of cremation were found : burnt human bones and charcoal within shallow cavities in the earth (figs. 1, 5, 6, 7 and 11). The pots of Protosesklo type, found broken or intact in the cremations, leave no doubt as to their dating (figs. 2, 3, 8, 9, 10 and 12). These typical Early Neolithic bowls were accompanied — at least in the cremation burials, which were found intact — by a curious, roughly made and baked, miniature pot, almost identical in all cases (figs. 3, right, 4, 11 and 12, right).

These cremations precede by about 2 milleniums the Late Neolithic urns of Larisa Culture containing cremated bones, found by Biesantz at the same site in 1958, which were considered by some scholars even recently as the first well authenticated cases of cremation in Greece — perhaps the first in Europe.

The excavation at Plateia Magoula Zarkou (50 klm West of Larisa, just South of the road from Larisa to Trikala), was conducted again in the lowest part of the bank of an irrigation canal, about 500 m. far from the NW. edge of Magoula.

Here the cremated human bones were

found within pots (figs. 14, 18, 20 and 21), but the closest parallels to the shapes of the pots are those of Tsangli type — end of Middle Neolithic (cf. figs. 14, 15, 16, 17 and 18). The pots usually contained bones from various parts of the skeleton, while the pot of fig. 18 contained exclusively the cremated bones of a skull (fig. 19). The big pots, which contained the cremated bones, were usually accompanied by a smaller pot (cf. fig. 16), which did not contain human remains and gave the impression of being some kind of an offering.

As the pots were found within pure sandy soil (cf. fig. 13), at a depth of c. 1.60m., about half a kilometer away from the habitation levels of the site, we conclude that we have here part of a cemetery of cremation burials in urns (i.e. an urnfield), dated back to that period.

The above finds, from Souphli Magoula and Plateia Magoula Zarkou, show that cremation and organised cemeteries were features not unknown to the Neolithic man in Thessaly, since the early phases of his settled life. Probably organised cemeteries accompany every Neolithic settlement and if they have not been discovered yet, this is due to the particular circumstances demanded for their spotting.

C. J. GALLIS

THE TRIPOLIS STREET GRAVES AT ARGOS*

This small group of cist tombs were excavated in June 1962 by Miss O. Alexandri (ADelt. 19 (1963) : *Chronicles*, p. 60 - 63). They were located in the N. Kouros plot, outside the town of Argos and to the South of the ancient theater, by number eleven, Tripolis street. The plot contained forty three tombs of various dates. The cist tombs lay under later tombs. Thus, tomb 35 was found under the later tomb 34. Tomb 36 was under tombs 11 - 13. Tomb 37 was under tomb 10. Tomb 38 was located under tomb 15 and tomb 39 was found under tomb 7.

Characteristics of the tombs

There were seven cist tombs, numbers 33, 35 - 39 and 41. The following information is available about the tombs and their contents. All the tombs were oriented from North to South, apart from tomb 35 which lay from East to West. There was no consistent orientation of the skeletons in the cists. The skulls of the skeletons of tombs 35, 37 and 39 were to the West. Those of tombs

* I am very grateful to Miss O. Alexandri for permission to undertake the publication of the tombs and for providing the available information and photographs of the tombs and their contents. The rest of the photographs and the drawings were made by the author. Thanks are also due to Mrs Deilaki, Ephor of the Argolid for study facilities in the Argos Museum ; to Mr Kritzas, Epimelete of the Argolid, who provided information about some of his unpublished material ; and to Dr. H. Catling for discussing some of the material with the author.

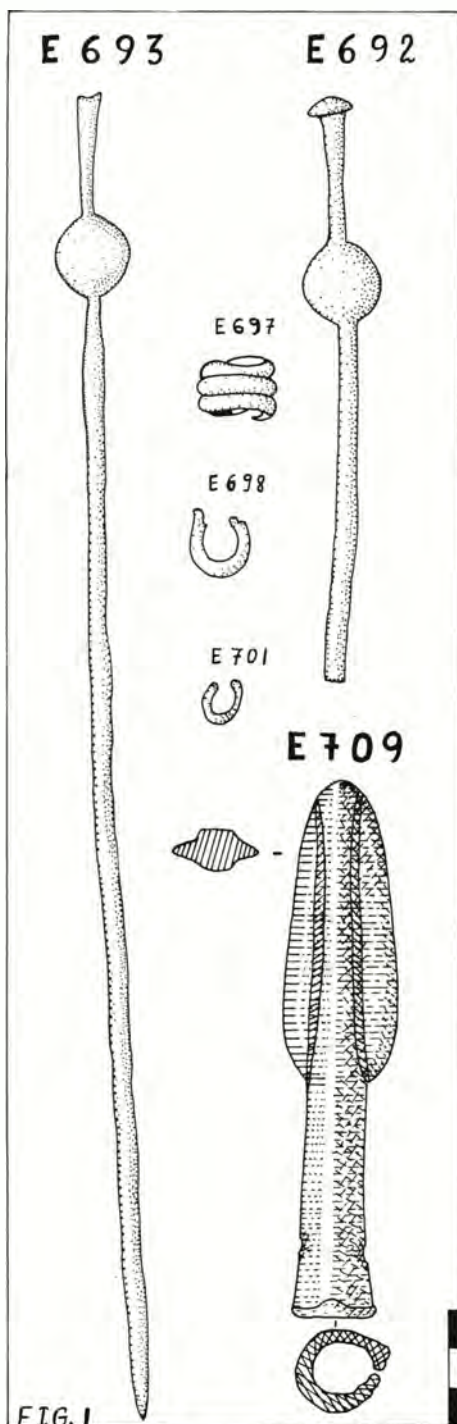

Fig. 1. Bronze objects

Fig. 2. Vases.

36 and 41 were to the South ; while that of tomb 38 was to the East.

The cist itself was constructed of worked long stones lining the side of the grave. Stones which show signs of having been worked or selected for their size and shape were used for covering the tombs. Smaller stones and boulders

filled the interspaces ; e.g. tomb 39 was covered by two stones which were both 1.20 m. long (figs. 3 - 7).

The height of the cists ranged from 35 cm (tomb 35) to 40 cm (tomb 41). The stones forming the cists were about 40 cm in width. The following cist-dimensions were recorded :

Fig. 3. Argos. Tomb 35.

Tomb 36, outside dimensions 1.85 by 0.70 m. ; inside dimensions 1.50 by 0.65 m.

Tomb 37, outside dimensions 1.47 by 0.45 m.

Tomb 38, outside dimensions 1.42 by 1.10 m. ; inside dimensions 0.525 by 0.98 m.

Tomb 41, inside dimensions 1.40 by 0.70 m.

There is no anthropological report on the bones. The skeletons seem to have belonged to adult individuals apart from that in tomb 35 which belonged to a child.

Each tomb contained one skeleton. In three of the tombs it lay on its left side (tombs 35, 36 and 41). In another, tomb 37, it lay on its right side and in

the other two, tombs 38 and 39, the skeletons lay on their backs. In so far as they are preserved, both arms of the skeletons, slightly bent at the elbows, lay side by side facing in the same direction as the bodies themselves, that is either to the left or to the right as described above. Tombs 38 and 39 however are exceptions. In both tombs the skeleton lay on its back, either arm bent inward in a -V- shape, on opposite sides of the body. Except for tomb 39, the legs of all the skeletons were bent in various degrees. Those of tomb 39 were completely missing, although the thighs, which were *in situ*, were straight.

There were few grave goods. Tomb 33 did not contain any vases. A jug was placed at the feet of the skeleton of tomb

Fig. 4. Argos. Tomb 35, the cover.

Fig. 5. Argos. Tomb 36.

35. The skeleton of tomb 36 had two pins still *in situ* on the shoulders and a small jug by the right shoulder. The skeleton of tomb 37 had one lekythos placed next to the face and another on the corner of the tomb near the feet. A single cup was found next to the skull in

tomb 38. There were two vases in the South part of tomb 39 ; 30 cm underneath the penultimate vertebra of the skeleton a segmented rock-crystal bead was found. Another, oval, was under the head. There was no object inside tomb 41 but a spear-head lay above it,

Fig. 7. Argos. Tomb 38, the cover.

Fig. 6. Argos. Tomb 37.

probably on the cover, since it was found during the clearance of the cover (figs. 3-7).

Catalogue

The objects are listed under the numbers given to them in the catalogue of the Argos museum.

E 691 Round lipped jug. From tomb 35 (figs. 2, 23). Height 0.105 m. Greatest diameter 0.082 m. Rim diameter 0.062 m. Diameter of base 0.041 m. Pinkish-buff clay and shaded black to red, matt paint. Band inside the rim. Complete except for a chip missing from the foot.

E 692 Bronze dress-pin. From tomb 36 (figs. 1, 21). Registered length 0.35 m. Preserved length 0.152 m. It

was made up from three fragments, but its lower part has now disintegrated. Round shank, globular bulb and nail-top disk. Diameter of bulb 0.02 m. Thickness of shank 0.005 m.

E 693 Bronze dress-pin. From tomb 36 (figs. 1, 21). Length 0.345 m. Diameter of bulb 0.02 m. Thickness of shank 0.005 m. It is similar to E 692, but it lacks the nail-top disk.

E 694 Jug. From tomb 36 (figs. 2, 22). Height 0.104 m. Greatest diameter 0.094 m. Diameter of base 0.04 m. Diameter of rim 0.041 m. Greenish clay and wash¹. Thin, matt, black

1. The term "wash" is used in opposition to the Mycenaean slip which is thick and shiny while the wash is thin and matt, almost in-

Fig. 8. Glass-paste beads
E 699, E 700 A.

paint. Restored from many fragments. Part of the rim and neck is missing.

E 695 Lekythos. From tomb 37 (figs. 2, 19). Height 0.115 m. Greatest diameter 0.092 m. Diameter of base 0.044 m. Greyish-buff clay and wash, matt, black paint. Complete, but parts of the body are chipped off. Ring foot. Band on rim inside and outside (cf *ADelt.* 19 (1963): *Chronicles*, Pl. 74 β).

E 696 Lekythos. Tomb 37 (figs. 2, 20). Height 0.114 m. Diameter 0.091 m. Diameter of base 0.046 m. Greyish-buff clay and wash, matt, black paint. Ring foot. Band on rim inside and outside. Restored from many fragments. Parts of the neck and body are missing (cf *ADelt.* 19 (1963): *Chronicles*, Pl. 74).

E 697 Bronze coil finger-ring. From tomb 37 (fig. 1, restored). Diameter 0.02 m. Thickness 0.003. It is recorded that it consisted of three coils, made up from five fragments. Now it is corroded and broken.

distinguishable from the clay which looks just smoothed over.

Fig. 9. Glass-paste bead E 700 B.

E 698 Bronze ear-ring. From tomb 37 (fig. 1). Diameter 0.015 m. There is a gap in the ring. Its ends are broken and it is corroded.

E 699 Glass-paste head. From tomb 37 (fig. 8). Diameter 0.01 m. It comprises two fragments. It is white with grey veins.

E 700 A. Glass-paste bead. From tomb 37 (fig. 8). Diameter 0.007 m. Half broken. White with grey veins.
B. Bead of green stone. From tomb 37 (fig. 9). Diameter 0.005 m. Complete.

E 701 Bronze ear-ring. From tomb 37 (fig. 1). There is a gap in the ring. Its ends are slightly broken. Diameter 0.01 m.

E 702 Cup. From tomb 38 (figs. 2, 10). Height 0.049 m. Rim diameter 0.067 m. Diameter of base 0.026 m. Pink-

ish-buff clay, dark red paint, monochrome inside.

E 703 Stirrup jar. From tomb 39 (figs. 11, 12). Height 0.115 m. Body diameter 0.104 m. Base diameter 0.049 m. Light-buff clay and slip, black paint, once lustrous. It has a knob on the disk and a ring base. Restored in parts of the belly spout and false neck.

E 704 Jug with raised handle. From tomb 39 (figs. 2, 13). Height 0.078 m. Height with handle 0.088 m. Greatest diameter 0.061 m. Diameter of base 0.035 m. Greyish-buff clay and slip, thin black paint.

E 705 Rock-crystal pin-head. From tomb 39 (figs. 14, 15). It has a depressed globular shape and is divided into eight segments. Diameter 0.045 m. Height 0.038 m. (ADelt. 19 (1963) : *Chronicles*, Pl. 74). The perforation has been made by a fast drill, starting from both ends of the pin-head. The joint of the two borings is still visible.

E 706 Rock-crystal pin-head. From tomb 39 (figs. 16, 17). Oval shape. Height 0.027 m. Diameter 0.023 m. (cf ADelt. 19 (1963) : *Chronicles*, Pl. 74). The perforation does not run exactly in the middle of the bead. A fast drill has been used, probably starting from both ends.

E 709 Bronze spear-head. From tomb 41 (figs. 1, 18). Diameter 0.02 m. Length 0.136 m. Greatest width 0.029 m. Round socket. Complete.

Discussion of the material

The contents of tomb 39 are the earliest and most interesting in the ceme-

Fig. 10. Cup E 702.

tery. The stirrup jar E 703 (figs. 11, 12) has a perked-up body most of which is covered with bands. It is late LH III C in date. Its motif is a variation of FM 43 (semicircles, isolated and connected). Such tall, almost triangular semicircles were very common at Perati (Iakovidhis 1970, vol. II, fig. 31 : 29 ; 34 : 54 ; 44 ; 45 ; 46 : 153 ; 56 : 567).

A stirrup jar from Deiras has a very similar decoration at the back of the false neck. It consists of triangles linked by groups of semicircles, not interrupted by dots as on E 703 (Deshayes 1966, pl. LX : 8, 9. Styrenius 1967, fig. 41). The shape of the Deiras vase is more perked-up and this difference is intensified by its more narrow base.

Some stirrup jars from Achaia are comparable for the shape and a completely banded body with the two stirrup jars described above (Vermeule 1960, pl. 3 : 22 - 24). The same characteristic bands also appear on the two lekythoi E 695 and E 696. This tendency to cover with bands the entire body of different shaped vases may be an indication of contacts between Argos and Achaia in late LH III C and Sub-

Fig. 11. Stirrup jar E 703.

Fig. 12. Stirrup jar E 703.

mycenaean times (Vermeule 1960, pl. 1-3).

The jug with raised handle E 704 (figs. 2, 13) is rather difficult to date. Jugs with raised handles are present in LH III C and Submycenaean contexts. They usually have a narrow neck and

a pinched or trefoil rim. E 704 is similar to a vase from Perati whose handle rises higher than that in E 704 (Iakovidhis 1970, pl. 79 : 417). The wavy band motif, FM 53, and the shape of the vase are compatible with a date towards the end of LH III C. The fact that the vase was found together with a late LH III C stirrup jar also suggests the same period. The fabric of the vase, however, is different from that of stirrup jar E 703, whose slip and paint are still late Mycenaean. The wash of E 704 looks thinner, not like a slip at all, and the paint is matt and thin; very similar, in fact, to those of the two lekythoi E 695 and E 696. It seems, therefore, more probable that the vase should be dated to the beginning of the Submycenaean period.

Tomb 39 also contained two objects made of rock-crystal. In the preliminary report, one is identified as a pin-head and the second, which is larger, as a sword-pommel.

A rock-crystal pin-head still attached to its bronze pin — O 313 — came from grave circle B of Mycenae and is very similar to E 706 (figs. 16, 17), although slightly bigger in dimensions (Mylonas 1973, p. 203, pl. 182 a : 2). Another pin-head which is also very similar, although it does not preserve its pin is no 104 from tomb III of grave circle A. Its dimensions are similar to those of E 706 (Karo 1930, p. 58, pl. XXXI, 104).

E 705 (figs. 14, 15) is exactly matched by two pins with rock-crystal heads, A 259 and O 312, from grave circle B (Mylonas 1973, p. 30, pl. 20 a : 2; p. 203, pl. 182 a : 1). A 259 is

smaller but O 312 is larger than the Argive example. Comparable but more elaborate and larger in size is a pin-head — tomb III, no 103 — from grave circle A (Karo 1930, p. 57, pl. XXXI, no 103).

The pin-heads from grave circles A and B so closely resemble the items from Argos, that there can be no doubt that these latter are pin-heads also. It is of great interest that pins with rock-crystal heads, which appeared at the beginnings of the Mycenaean Age, continued to be produced until its end. Deshayes suggested that type A bronze pins derived from the earlier Mycenaean ones with a rock-crystal head (Deshayes 1966, p. 205). This theory is provided with a vital link missing up to now.

How could type A pins have been modelled on ones produced almost half a millenium earlier? It is now clear that pins with rock-crystal heads remained in use throughout this interval and that type A pins were not modelled on them as on a distant memory, but on the tangible objects themselves.

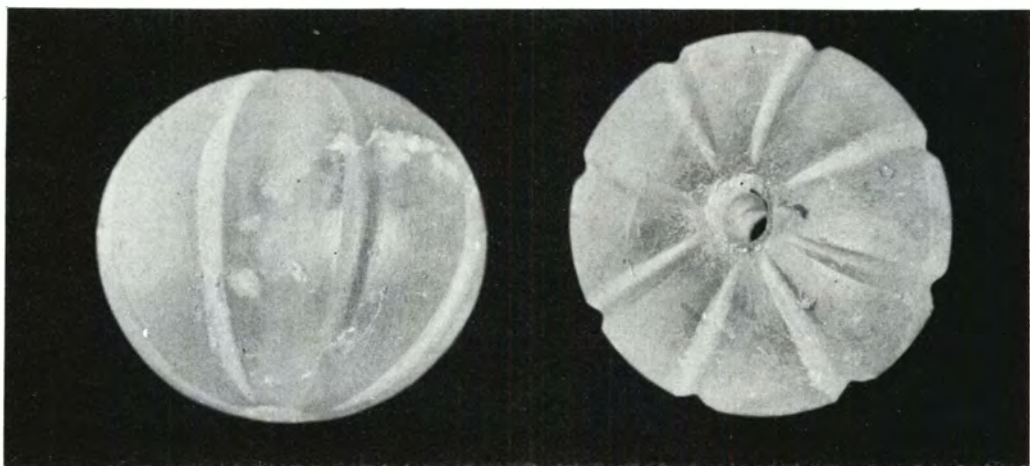
Against Deshayes' theory, Desborough argued that the enormous time-interval between the sixteenth and the eleventh centuries ruled out the derivation of type A dress-pins from the earlier Mycenaean ones with a rock-crystal head (Desborough 1972, p. III, 298). Two obvious examples of this early type have survived down to the end of Mycenaean times. It is perhaps odd that more such pin-heads have not been discovered to date, but it must be remembered that Luxury items would not readily be placed in graves, in times of comparative poverty.

Fig. 13. Jug E 704.

An iron pin from Perati with a glass-paste head belongs essentially to the same type as those from Argos. Although type A pins with a globular bronze head became increasingly more common, iron pins with a bronze or ivory head continued into the Proto-geometric (Deshayes 1966, p. 205 no 10, 11. Snodgrass 1971, p. 226). Is it possible that type A pins with bronze heads were invented at Argos, where they appear at the end of III C?

In discussing the provenance of some Submycenaean pins, Desborough asks whether the idea of late dress-pins could have come from Cyprus (Desborough 1972, p. 298). Although the ultimate provenance of pins is not vitally relevant to this study, evidence exists which points to the provenance of early pins. The area where early pins were fairly

Figs. 14 - 15. Rock-crystal pin-head E 705.

common was Cyprus and the Aegean. The same pin-forms are shared by Cyprus and sites such as Poliochni, Samos, Chalandriani, Thermi, Thera and Troy. The pins found on the Greek mainland are similar either to Cypriote or to Aegean forms. Such pins have been found at Zygouries, Hagios Stephanos, Corinth and Mycenae (cf Branigan 1974, pl. 18, 19 and catalogue. Aström 1957, fig. 12 - 14. Dikaïos and Stewart 1962, fig. 102. Mylonas 1973, pl. 208 b : 2. Marinatos 1972, pl. 78).

Among the early Greek pins, two are particularly interesting because they are so shaped in shaft and head — one also has an eye-let, that they can probably be classed as Middle Cypriote imports. One was found with Middle Helladic / Late Helladic I pottery, while the other, also from the same tomb, was located after the excavation.

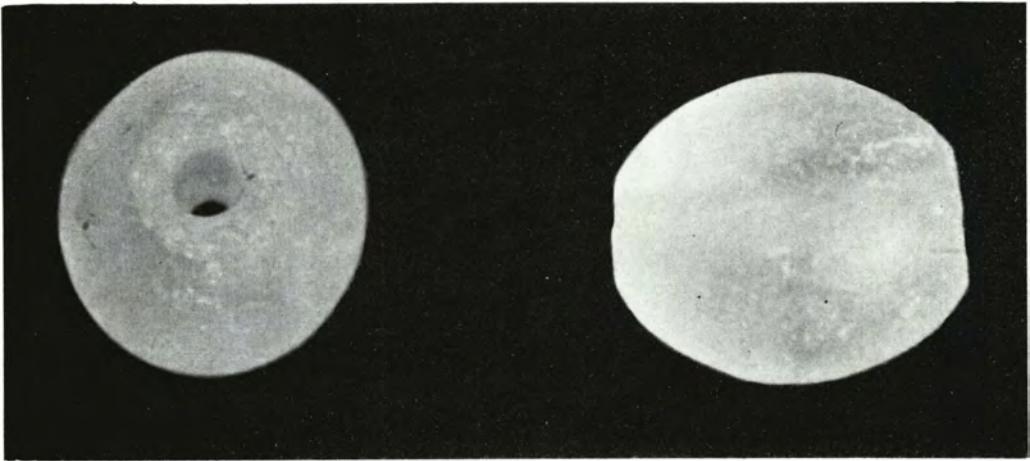
It must be stressed that pins with segmented heads — although made of bronze and not of rock-crystal as at Mycenae — are also found in Cyprus (Catling 1964, fig. 6. Murray, Smith

and Wolters 1900, pl. VIII) ; furthermore, some of the early vase-headed pins are remarkably similar to the later type A pins (Branigan 1974, pl. 19 : 2094, 2091).

To sum up, pins were well known, if not particularly common, articles of every day use in Early Helladic, Middle Helladic and early Mycenaean times. They become more popular from LH III C onwards and their forms are based on the early Aegean examples which have survived into LH III C times.

Tomb 39 must be dated to the beginning of the Submycenaean period. The fact that it contained two vases of different styles suggests that both were contemporaneous. The two vases were used by people who were familiar with both pottery styles, late LH III C and Submycenaean. Their discovery in one tomb should act as a warning against drawing too drastic conclusions about ethnic groups and changes of population in Submycenaean times.

The small jug E 694 (figs. 2, 22) was found in tomb 36. Its shape is that

Figs. 16-17. Rock-crystal pin-head E 706.

of the common LH III B small jug which continues in LH III C and Submycenaean (Iakovidhis 1970, *passim*; Deshayes 1966, pl. LXXVII : 6 ; LXXXIV : 6 ; LXXXV : 6 ; XCI : 7). Styrenius dates the vase to the early Submycenaean because of its rather perked-up shape (Styrenius 1967, p. 132). This date is supported by the thin wash-like paint and the arrangement of thick bands around the body which create two reserved areas in the middle. Comparable to this jug is an Athenian Submycenaean vase which nevertheless, has a better turned-out body and base, as well as a better defined neck and handle (Kraiker and Kübler 1939, pl. 25 no 496).

Tomb 36 also contained two type A bronze pins (figs. 1, 21). They have the normal form with a globular bronze head and a nail-like top which in E 693 is not completely preserved. Their date and that of the tomb is fixed by the jug E 694. Their date and shape accord well with the rest of the similar Argive pins which appear at the end of III C and

continue into the Protogeometric period.

Tomb 37 contained two lekythoi. According to Styrenius, no E 696 (figs. 2, 20) is still III C in date because of its perked-up shape which is comparable to the III C DV 89 from Deiras, chamber tomb XXII (Styrenius 1967, p. 133, fig. 41). The vase is carefully and neatly made. Its motif is a combination of tassel pattern, FM 72 : 12, and triangle FM 61 A : 2. Both these elements appear in LH III C as well as in Submycenaean vases (Kraiker and Kübler 1939, pl. 25 : 435 ; pl. 24 : 438 ; pl. 14 : 490, 512. Styrenius 1962, pl. IV : 3622 ; pl. V : 3641. Iakovidhis 1970, pl. 10 a : 1230, pl. 21 : 556). The date of the vase must be considered in conjunction with the second lekythos from the same tomb, E 695 (figs. 2, 19). According to Styrenius this vase is clearly Submycenaean as it has a biconical shape (Styrenius 1967 p. 133). It closely parallels a lekythos from Deiras dated to a transitional III C / Submycenaean stage (Styrenius 1967, p. 129 f. fig. 43. Deshayes 1966, pl. LII : 8. For the

Fig. 18. Bronze spear-head E 709.

motif cf also Iakovidhis 1970, pl. 134 a : 918).

If we compare the two Tripolis street lekythoi we find that their shape is essentially the same except that the widest diameter in E 696 is a little above

that in E 695. The close similarity of the two vases is evident in the shape of their bases ; in their arrangement of multiple bands around the body and of dashes decorating the handle ; in the plain neck and rim as well as in their use of the tassel pattern as the upper component of the decoration. Since the fabric of both vases is also similar, it might be suggested that they are products of the same workshop ? To consider one of them III C and the other Submycenaean is somewhat misleading, as the pots are roughly contemporary (Styrenius 1967, p. 128). They belong to a transitional stage, where elements appearing in Mycenaean and Submycenaean vases coincide. The evidence of the shape alone should not be overstressed (Desborough 1964, p. 228, 229. Snodgrass 1971, p. 151). It should rather be used in combination with the motif and appearance of the vase: e.g. Perati had, not only perked-up, but also bi-conical lekythoi (Iakovidhis 1970, vol. II, fig. 103).

Snodgrass in discussing the Tripolis street graves suggests that " the presence of two lekythoi in these tombs does hint at a fairly late date in relation to the Attic series " (Snodgrass 1971, p. 151). He bases this conclusion on his assertion that the lekythos was rarer than the stirrup jar in LH III C times and becomes more common in Submycenaean times (Snodgrass 1971, p. 151). This, however, does not prove the lateness of Argive Submycenaean in comparison to the Attic one. Even if this argument was relevant, the lekythos with the handle below the rim was a common vase in LH III C contexts in the cem-

Fig. 19. Lekythos E 695.

Fig. 20. Lekythos E 696.

etry of Perati (Iakovidhis 1970, p. 244 - 248).

Comparison with their LH III C equivalents shows the Deiras lekythoi to be very near them in style and, therefore, no later than early Submycenaean in date. Nor, certainly, do they seem to be of later date than the early Submycenaean Athenian vases; furthermore, there is no evidence, at present, that Argive Submycenaean is later as a whole than that of Athens.

Tomb 37 also contained a coil ring, E 697 (fig. 1). Bronze coil rings with one or more complete turns of the wire, appear often not only in Submycenaean and Protogeometric tombs, but also in LH III C ones (Kraiker and Kübler

1939, pl. 28, 76. Catling 1964, p. 74, 223; fig. 6, 22). The type is fairly common during the close of Mycenaean times and the Dark Ages. It is a cheap ornament easy to make and slightly more sophisticated than the very common, plain, round, wire rings. When the type of an object is so simple and obvious it is difficult to suggest foreign influences as opposed to a parallel development. It must be mentioned, however, that coil rings very similar to the Helladic ones appear in Cyprus during EC III B and they continue with great popularity into Middle Cypriote; they continue to exist, although less popular, in the late Bronze Age (Catling 1964, p. 74, 233; fig. 6, 22).

Tomb 37 also contained two bronze rings which were open at one end (fig. 1). They are too small to be finger-rings. Their shape and size is more appropriate to ear-rings.

Three beads were among the finds from the same tomb. Two of them were of glass-paste and the third, and smallest of a green stone. Their shapes are very simple and not diagnostic enough for a comparative study (figs. 8, 9).

Tomb 38 contained the small cup E 702 (figs. 2, 10). It has a shape which is common in LH III C, continues in the Submycenaean and, modified, into the Protogeometric (III C : Iakovidhis 1970, pl. 18 : 671 ; 21 : 575. Frödin and Persson 1938, fig. 208 : 5, 6. Submycenaean : Styrenius 1962, pl. VIII, 3643, 3644. Protogeometric : Styrenius 1967, fig. 39, 40). Cup E 702 is similar in shape and fabric to a cup from a cist tomb at Mycenae. The thinning paint in the middle of the body almost creates a reserved band similar to that on the Mycenae vase. The Mycenae tomb is dated by Desborough to the latest Submycenaean and is very close to the Protogeometric style in Athens (Desborough 1973, p. 98, pl. 35 c).

Similar to E 702 is a cup from Thebes, although the latter is badly made and covered with a black, dull paint ; it is dated by Styrenius to the Submycenaean (Keramopoulos 1917, p. 30, fig. 28. Styrenius 1967, p. 137). Cup E 702 dates from the very end of the Submycenaean stage when experiment and transition led into the Protogeometric. A good indication of the vase's place in the evolution from the Submycenaean to the fully developed Pro-

togeometric is given by a Protogeometric cup from Argos (BCH *Chroniques* 1954, fig. 34, p. 176). The chronological distance separating the two vases is evident in the tall conical foot ; in the deeper and more conical body ; and in the normal Protogeometric zig-zag lines and bands decorating the later vase.

Tomb 35 produced the small jug E 691 (figs. 2, 23). This vase has a shape which is still essentially Mycenaean, but the sharp conical foot and rather tall neck are late characteristics (Desborough 1954, pl. 43). A common feature of later Submycenaean and Protogeometric vases is this : the pot is adorned with several bands, but the lower body and neck are covered with paint, or else most of the body is covered with paint, while a band is reserved for decoration. The same basic decorative system appears on a jug from tomb Γ 31 from Mycenae, although the shape and motif are different (Desborough 1973, pl. 35 c). It also appears on a jug from cist tomb 9 at Thebes, which has a shape similar to E 691 (Keramopoulos 1917, p. 30, fig. 29).

The tassel pattern, FM 72 : 13, decorating the reserved band of the Argos vase has been transformed into thick dashes, arranged in clusters, on the upper part of the reserved band, while the lower part remains awkwardly empty. The fabric of the jug is similar to that of cup E 702, and it seems very probable that they both belong to a transitional Submycenaean / Protogeometric stage.

The fabric of both vases, E 691 and E 702, is very similar. In fact it suggests that they were produced by the same

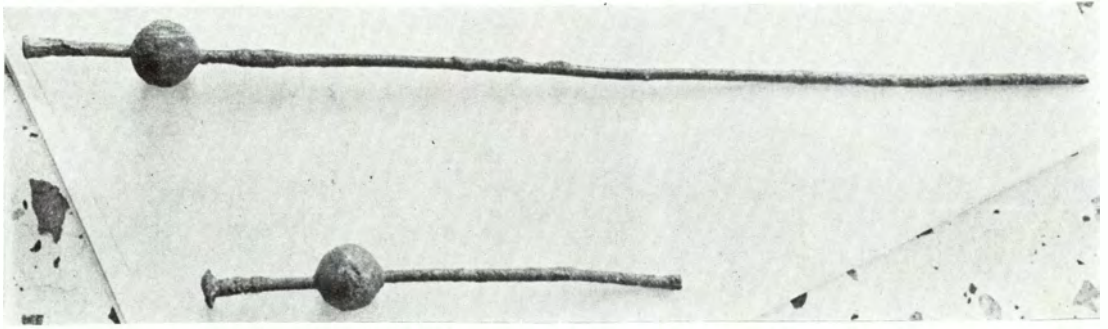

Fig. 21. Bronze dress-pins E 692, E 693.

workshop. Another product of this workshop can be identified in a third vase recently found at Argos². It is an amphoriskos with identical fabric and decorative system. Its body, covered by a dark red paint resembles somewhat that of the jug E 691. A reserved band on the shoulder is filled by an irregular zig-zag line.

This vase was found in a grave at the Marlangutsos plot, 22 Karatza street. The tomb also contained a jug with a trefoil rim and raised handle and a miniature hand-made amphora, monochrome on one side, and covered with crosshatching on the other. The tomb can be dated to a transitional Submycenaean / Protogeometric stage.

The Marlangutsos plot also contained Mycenaean graves. As at Deiras there is no break in the use of burial grounds, between the people using the Mycenaean pottery style and those using the Submycenaean.

2. I am very grateful to Mr. Ch. Kritzas for permitting me to mention the finds from his excavation at the Marlangutsos plot.

The spear-head E 709, from tomb 41, is difficult to date very accurately, for it belongs to the standard early type of leaf-shaped spear-heads with a longish socket, wide mid rib, which ends in a rather blunt tip, and sloping shoulders. This type appears in Mycenaean times and continues into the Protogeometric (Snodgrass 1964, p. 116 - 118. *ADelt.* 19 (1963) : *Chronicles*, Pl. 186 a. Catling 1964, p. 122. Desborough 1964, p. 66). A date in the Submycenaean, for the present spear-head, would be in accordance with the rest of the finds from the cemetery.

Concluding the discussion of the material, it should be stressed that the Tripolis street graves contained vases whose date ranged from late LH III C to a transitional Submycenaean / Protogeometric stage.

There is some continuity between the LH III C and the Submycenaean of Argos which does not seem to be evidenced elsewhere.

The Submycenaean seems to be at least as much at home in Argos as in Athens. There is no evidence for a chron-

Fig. 22. Jug E 694.

Fig. 23. Jug E 691.

ological priority of the Submycenaean in Athens. It seems that Styrenius' account about the priority of the Argive Submycenaean and the development of the cist tomb from the old Middle Helladic tradition, which survived in the Mycenaean earth-cut graves, is basically correct (Styrenius 1967, p. 157 - 164. Snodgrass 1971, p. 179 - 183).

Desborough seems to accept that the earliest Submycenaean of the Argolid precedes the Athenian one ; and that in Argos the connexion with the preceding LH III C is clearly visible while in Athens it is not so clear (Desborough 1972, p. 41). The evidence, however, is not enough to determine with any certainty whether there is an expansion of Submycenaean from Argos towards Attica and Salamis (Deshayes 1966, p. 251. Styrenius 1967, p. 160).

The evidence for the exact place in time of the Argive Protogeometric is not very great. The beginning of the Argive Protogeometric seems to follow a local tradition. Attic influence perhaps came later. There is no clear evidence, as yet, that the beginning of the Protogeometric at Argos is later than that of Athens. More work will undoubtedly shed light on this important point in Argive History.

ATHANASIA KANTA

BIBLIOGRAPHY AND ABBREVIATIONS

The following publications have been used in the text :

ADelt. Chronicles : Archaeologikon Deltion
chronicles of excavations in Greece. | P. Aström 1957 : The Middle Cypriote Bronze
Age, Lund 1957. |
|--|--|

- BCH Chronicles : Bulletin de Correspondance Hellénique, Chronicles of excavations in Greece.
- J. Branigan 1974 : Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age, Oxford 1974.
- H. Catling 1964 : Cypriote Bronzework in the Mycenaean World, Oxford 1964.
- A. Choremis 1973 : Mycenaean and Protogeometric tombs at Karpofora in Messenia AE 1973, p. 25 - 74.
- V.R.d'A. Desborough 1952 : Protogeometric Pottery, Oxford 1952.
- » 1964, The Last Mycenaeans and their Successors, Oxford 1964.
- » 1972 : The Greek Dark Ages, London 1972.
- » 1973 : Late burials from Mycenae, BSA 68 (1973), p. 87 - 101.
- J. Deshayes 1966 : Argos, Les fouilles de la Deiras, Paris 1966.
- P. Dikaios and J. Stewart 1962 : The Stone Age and the Early Bronze Age in Cyprus, SCE IV, part Ia, Lund 1962.
- O. Frödin and A. Persson 1938 : Asine. Results of the Swedish excavations 1922 - 1930, Stockholm 1938.
- S. Iakovidhis 1970 : Perati, the Cemetery, Athens 1970.
- G. Karo 1930 : Die Schachtgräber von Mykenae, Munich 1930.
- A. Keramopoulos 1917 : Thivaika, ADelt. 3 (1917).
- W. Kraiker and K. Kübler 1939 : Kerameikos I. Die Nekropolen des 12 bis 10 Jahrhunderts, Berlin 1938.
- S. Marinatos 1972 : Excavations at Thera V (1971 Season), Athens 1972.
- A. S. Murray, A. Smith and H. B. Walters 1900 : Excavations in Cyprus, London 1900.
- G. Mylonas 1973 : The Grave Circle B of Mycenae, Athens 1973.
- A. Snodgrass 1964 : Early Greek Armour and Weapons. Edinburgh 1964.
- A. Snodgrass 1971 : The Dark Ages of Greece, Edinburgh 1971.
- K. G. Styrenius 1962 : "The vases from the Submycenaean Cemetery on Salamis", Opuscula Atheniensia IV (1962), p. 103 - 123.
- K. G. Styrenius 1967 : Submycenaean Studies, Lund 1967.
- E. Vermeule 1960 : The Mycenaeans in Achaia, AJA 64 (1960), p. 1 - 21.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΛΑΜΠΤΡΕΣ

Ὁ ἀρχαῖος δῆμος

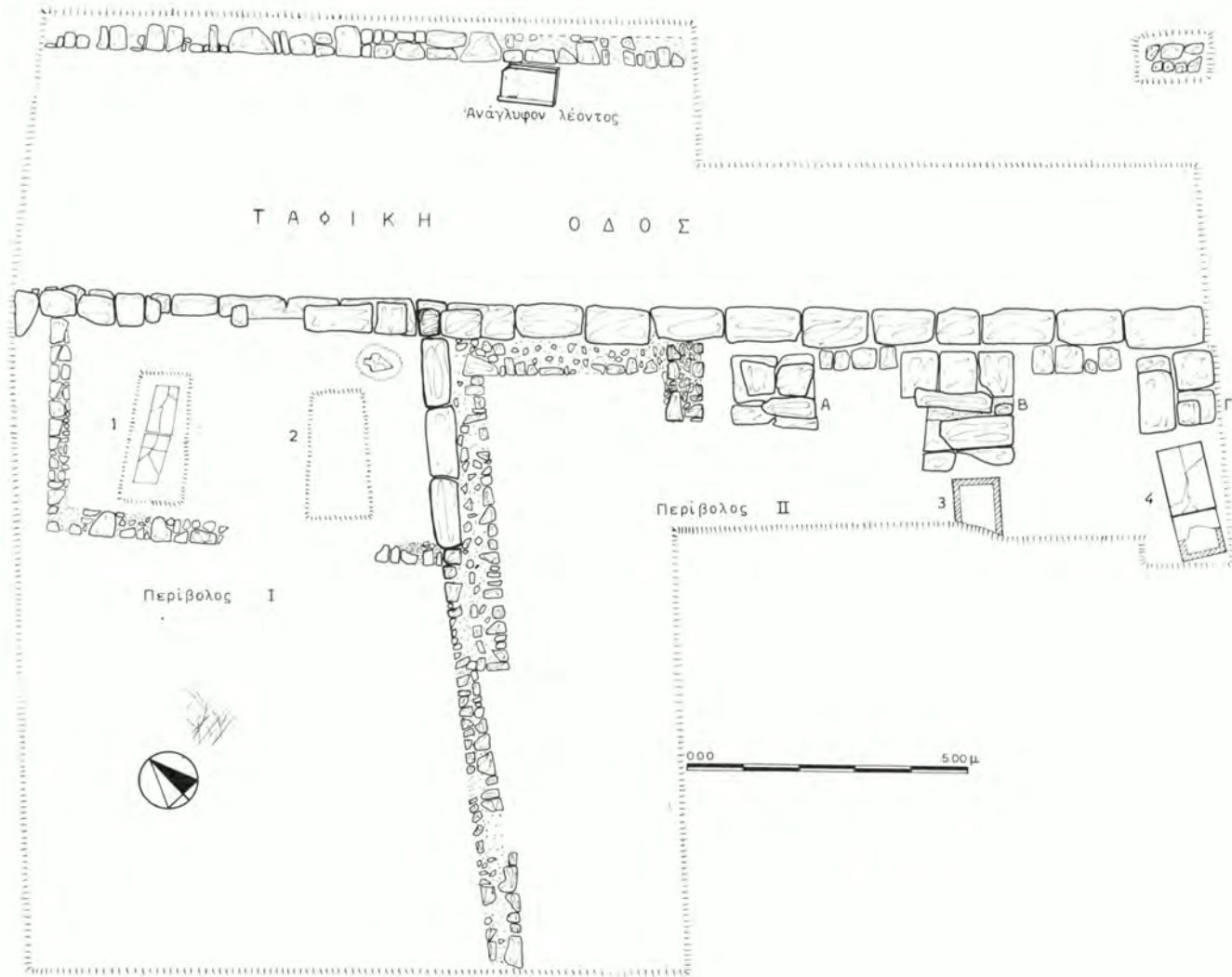
Ὁ ἀρχαῖος δῆμος τῆς Ἀττικῆς Λαμπτραί¹, πού τοποθετεῖται ἀμέσως ἀνατολικά

ἀπὸ τὸν Ἀναγυροῦντα (σημ. Βάρη-Βαρκίζα)², χωριζόταν σὲ δύο συνοικισμούς,

1. R. Löper, Die Trittyen und Deme Atticas, AM 17 (1892), 328 κέ., A. Milchhöfer, Untersuchungen über die Demeordnung des Kleisthe-

nes, 1892, 38. C. W. Eliot, Coastal Deme of Attika, 1962, 47 κέ.

2. Πρβλ. Π. Θέμελη, Μυκηναϊκὸς δακτύλιος ἐκ Βαρκίζης, AAA VII (1974) σελ. 422 κέ.

Σχέδ. 1. Κορωπί. Μακριά Πεύκα. Κάτοψη ταφικῶν περιβόλων καὶ δρόμου. (Σχέδιο Βασ. Κασσάρα.)

ένα μεγαλύτερο παραλιακό (*Λαμπτραί υπένερθεν*) και ένα μεσογειακό (*Λαμπτραί καθύπερθεν*). Το τοπωνύμιο Λαμπτραί διασώθηκε στο όνομα του χωριού Λαμπρικά, που κατοικείται ως τις αρχές του περασμένου αιώνα. Ο Sir George Wheler, που διανυκτέρευσε εκεί το 1676, το ονομάζει Λαμπρά³. Η περιοχή του έρειπωμένου σήμερα χωριού, γύρω στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας και του Αγίου Λουκά την εκκλησία, θεωρείται θέση των Λαμπτρών καθύπερθεν⁴. Νοτιότερα, στην περιοχή του Κιάφα Θίτι και Γκούρι Γκλιάτι (αλβ. : μέγας βράχος) και ιδιαίτερα γύρω στο Κίτσι πηγάδι και στο λόφο που βρίσκεται η εκκλησία της Παναγίας και ανατολικότερα⁵ τοποθετείται το κέντρο του παραλιακού δήμου, των Λαμπτρών υπένερθεν. Κάτω από τον έλεγχο του δήμου αυτού, που έστελνε έννέα μέλη στη Βουλή, βρισκόταν ολόκληρη η περιοχή από το Κιάφα Θίτι ως το λιμάνι του Πόρτο Λομπάρδο και την Αγία Μαρίνα, όπου υπήρχε ίσως και ιερό των Νυμφών κοντά στην πηγή του έλους⁶.

Την ξεχωριστή θέση και σημασία του δήμου στα προϊστορικά-μυκηναϊκά χρόνια φανερώνει, νομίζω, η πληροφορία του Πανσανία (I 31, 3), ότι ο τάφος του μυθικού βασιλιά της Αθήνας Κραναού βρισκόταν στις Λαμπτρές. Ο Κραναός, που διαδέχθηκε στην εξουσία τον Κέκροπα, ήταν « Ἀθηναίων δυνάμει προύχων » (Πανσ. I 2, 6). Του πήρε όμως το θρόνο ο σύζυγος της κόρης του Ἀμφικτύων κι

έτσι αναγκάστηκε να καταφύγει στις Λαμπτρές, όπου και τάφηκε μετά το θάνατό του. Η βασιλεία του Κραναού τοποθετείται στα μυκηναϊκά χρόνια, ο τάφος του λοιπόν θα πρέπει να είχε τη γνωστή μορφή των θολωτών ή θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων, όπως αυτοί που σκάφτηκαν στη θέση Βουρβάτσι, λίγο βορειότερα από το Κιάφα Θίτι⁷. Φαίνεται όμως, πώς και κάποια άλλη μορφή ταφικού μνημείου ή ήρωου, που ιδρύθηκε στη μνήμη του Κραναού, σωζόταν ως την εποχή του Πανσανία (2ος μ.Χ. αϊ.), αφού ο ίδιος μάς πληροφορεί : « ἔστι καὶ ἐς ἡμῖν ἐν τοῖς Λαμπτρέσιν Κραναοῦ μνῆμα » (Πανσ. I 31, 3). Η κάπως άόριστη μαρτυρία που διέσωσε ο Ἡσύχιος, ότι από όρισμένη οίκογένεια εκλεγόταν ο ιερέας του Κραναού (« Χαρίδαι· γένους ἐξ οἷο ὁ ἱερεὺς τοῦ Κραναοῦ »), μπορεί ν' αναφέρεται σε ιεροπραξίες που γίνονταν πάνω ή μέσα σ' αυτό τον τάφο (ήρωο) του βασιλιά Κραναού⁸. Μεγάλο αριθμό από παρόμοιους τάφους — ήρωα μυθικών βασιλέων και βασιλισσών, μάντεων, στρατηγών, ποιητών — αναφέρει ο Πανσανίας κυρίως στα Μέγαρα (I 43,3), αλλά και στη Σπάρτη.

Η βάση με τα ανάγλυφα δύο άθλων του Ἡρακλή (λέων και κέρβερος) του τέλους του 6ου π.Χ. αϊ. από τις Λαμπτρές⁹ θα μπορούσε να σχετίζεται με τον τάφο ήρωο του μυθικού Κραναού. Ο Wrede¹⁰

7. Ν. Κυπαρίσσης, Ἐξ Ἀθηνῶν και Ἀττικῆς, ΑΔ 11 (1927 / 28), Παράρτημα, 65 κέ.

8. Βλ. Ν. Παπαχατζή, Πανσανίου Ἀττικά, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν Α.Ε., 1974, 402 - 403, ύποσ. 4.

9. W. Wrede, Die Heraklesbasis von Lamptrai, AM 66 (1941) 9, 160 - 165, πίν. 62 - 65. O. Walter, Zur Heraklesbasis von Lamptrai, Mitt. d. D. I. 3 (1950), 139 κέ. Πρβλ. και AM 21 (1887) 102, αριθ. 131, και σελ. 118 κέ.

10. Wrede, δ.π., 164 κέ.

3. G. Wheler, Journey into Greece, 1682, 449.

4. Eliot, δ.π., 51. K. Pritchett, The Deme of Lamptrai, Uni. Calif. Publ. Class. Studies. Greek Topogr. Part I, 1965, 138 κέ.

5. Eliot, δ.π., 60, AE 1957, 34 - 49.

6. News Letter from Greece, 1955, 223. BCH 79 (1955) 210.

Εικ. 1. Ἡ ἀνάγλυφη πλάκα ὅπως βρέθηκε. (Φωτ.Θ. Κυριακοῦ.)

ὑποθέτει ὅτι πάνω στή βάση στεκόταν ἄγαλμα τοῦ Ἡρακλῆ. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες ἀπόψεις : τὸ ἄγαλμα ἦταν τῆς Ἀθηνᾶς Προμάχου ἢ ταφικό¹¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βάση τοῦ Ἡρακλῆ, ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα εὐρήματα τῶν Λαμπτρῶν εἶναι τὸ ἐπίκρανο (cavetto capital) ἀπὸ Ὑμήττιο μάρμαρο μὲ ἀνάγλυφη παράσταση ἱππεία πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ θρηνωδοὺς (δύο γυναῖκες καὶ ἓνα ἄνδρα) στὶς στε-

νές, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν ἐπίστεψη ἐπιτύμβιας στήλης τῶν μέσων τοῦ βου π.Χ. αἰ.¹² Βρέθηκε τὸ 1886 στὰ Λαμπρικά, ἐντοιχισμένο στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη¹³.

Ἄλλα εὐρήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ Λαμπρικά — Κίτσι πηγὰδι ἀναφέρει ὁ Milchhö-

11. BCH 46 (1922), 3. Πρβλ. καὶ Ν. Κοντολέων, Ἐπιτύμβια μνημεῖα, Πανεπιστ. παραδόσεις, Ἀθήνα 1968, 117.

12. Ἐθν. Μουσ. ἀριθ. 41. G. Richter, Arch. Gravestones, 18 - 19, ἀριθ. 20, εἰκ. 66 - 69 (Type I, β : 575 - 545 π.Χ.).

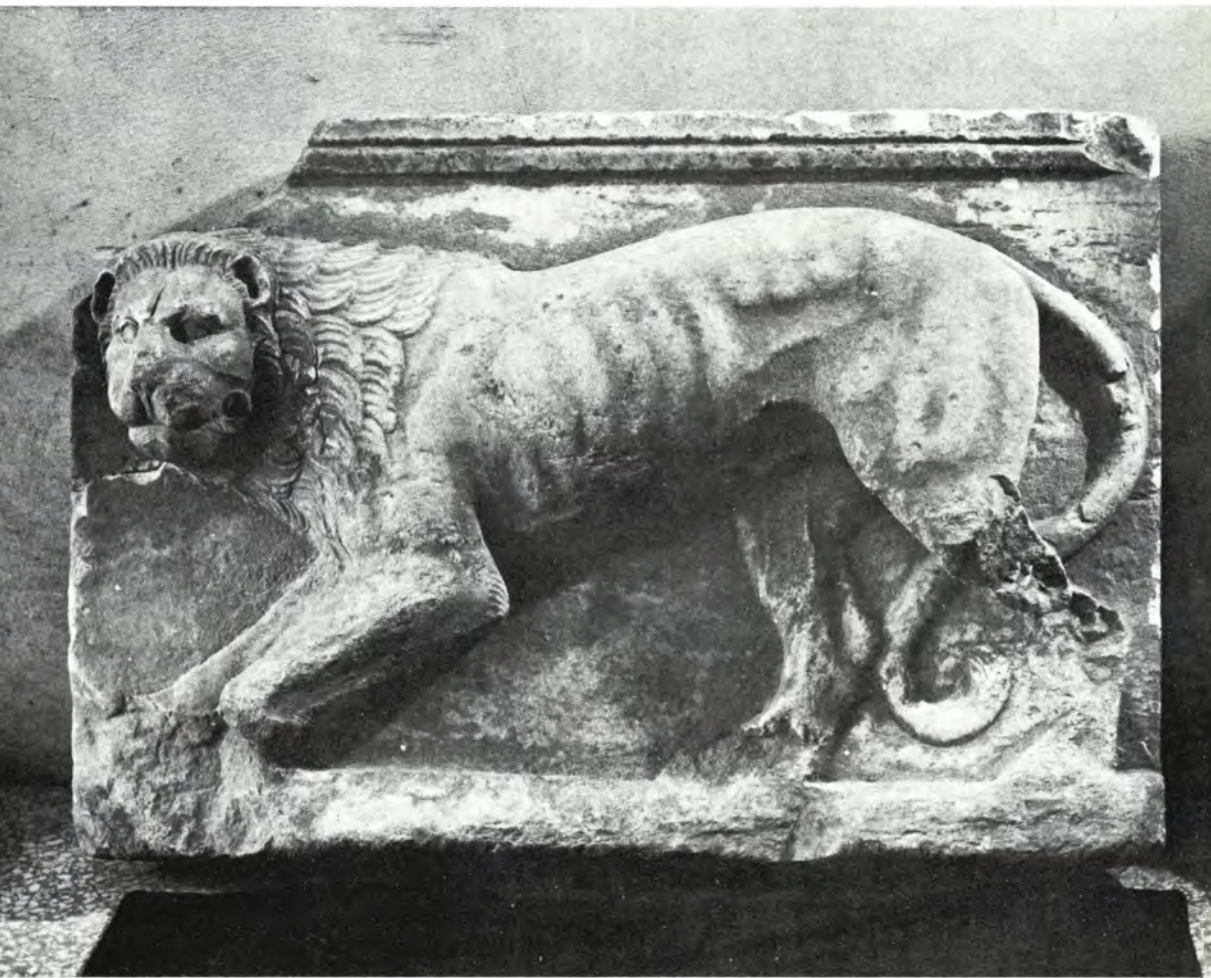
13. AM 12 (1887), 102, ἀριθ. 130, πίν. II. Conze, 19, πίν. XI. K. Friis Johansen, The Attic Grave Reliefs, 1951, 95, εἰκ. 47.

fer στο Antikenbericht aus Attika¹⁴. Σταματούμε στον αριθμό 142, όπου σημειώνει: «Fragment einer Grabstele in einem Hirtenhaus zwischen Thiti und Kalyvia vermauert (Gegend: Μεγάλαις Πεύκαις)», όχι για το θραύσμα της επιτύμβιας στήλης, αλλά γιατί μᾶς ενδιαφέρει ιδιαίτερα

14. AM 12 (1887), 102 - 104, αριθ. 130 - 142.

ή θέση « Μεγάλες Πεύκες » ή « Μακριὰ Πεύκα », όπως ακούσαμε νά τήν ὀνομάζουν σήμερα οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς. Ἡ θέση βρίσκεται στή μέση περίπου τῆς μακρόστενης (μήκ. 2 χλμ.) κοιλάδας, πού ὀρίζεται στά νότια ἀπό τὸ βουνό Κεραμωτῆ καί στά βόρεια ἀπό τὸ Θίτι (στή δυτική ἄκρη τῆς βρίσκεται τὸ Κίτσι πηγᾶδι καί στήν ἀνατολική ὁ σημερινός

Εἰκ. 2. Ἡ πλάκα μέ τὸ ἀνάγλυφο λιοντάρι μετὰ τὴ συγκόλληση. (Φωτ. Β. Σταματοπούλου.)

Είκ. 3. Ταφική οδός και περίβολος (Φωτ. Θ. Κυριακού).

συνοικισμός Κόντρα Ρετσίνα), ἐκεῖ περὶ-
που ποὺ ὁ Eliot (Coastal Demes), πάνω
στὸν παρένθετο χάρτη εἰκ. 4, ἀνάμεσα στὶς
σελίδες 52 καὶ 53, ἔχει γράψει τὶς λέξεις
Λαμπτραί, Παραλία, πὶὸ συγκεκριμένα
ἀνάμεσα στὴ λέξη Παραλία καὶ τοὺς βό-
ρειους πρόποδες τοῦ βουνοῦ Κεραμωτή.
Γιὰ τὴ θέση αὐτὴ στὸ κείμενο τοῦ Karten
von Attika (σελ. 14) σημειώνεται: «na-
mentlich an letzter "Stelle" fehlt es nicht an
verstreuten und vermauerten antiken Stei-
nen». Τὴν ἴδια εἰκόνα παρουσιάζει καὶ σή-
μερα ἡ θέση: ἀρχαῖο ὑλικὸ (θραύσματα λι-
θοπλίνθων, κεραμίδια) ἔχει συσσωρευθῆ
στὰ ὅρια τῶν ἀγρῶν, ὑπάρχουν ὁμῶς καὶ σα-
φῇ ἵχνη θεμελίων, ἰδιαίτερα γύρω σ' ἓνα πα-
λιὸ πηγάδι, ἀπ' ὅπου ὑδρεύεται ὁ κοντινὸς
συνοικισμὸς Κόντρα Ρετσίνα. Ἡ ἀρχαιο-
λόγος τῆς Ἐφορείας Ἀττικῆς Θεοδώρα
Κυριακοῦ ἐπεσήμανε στὴ θέση αὐτὴ μιὰ
σειρὰ ἀπὸ ὀρθογώνιους ταφικοὺς περιβό-

λους, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ ἀρχαῖο δρό-
μο, σύρριζα σχεδὸν στοὺς βόρειους πρό-
ποδες τοῦ βουνοῦ Κεραμωτή.

Ἡ ἀνασκαφὴ (σχ. ἐδ. 1)

Ἡ ἴδια ἀρχαιολόγος ἐπέβλεψε μιὰ σω-
στική ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ποὺ ἐγίνε τὸν
Ὀκτώβριο τοῦ 1975 στὸ κτῆμα τοῦ Σω-
τηρίου Γ. Σουρλατζῆ, γύρω στὰ 250 μ.
ΝΔ ἀπὸ τὸ παλιὸ πηγάδι. Ἀφορμὴ γιὰ
τὴν ἀνασκαφὴ ἔδωσε ἡ τυχαία ἀποκάλυψη
μιᾶς μαρμάρινης πλάκας μὲ ἀνάγλυφη
παράσταση λιονταριοῦ, ποὺ ἔβγαλε στὴν
ἐπιφάνεια τὸ μηχανικὸ ἄροτρο (εἰκ. 1).
Τὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ μὲ μέρος τῆς
πλάκας ποὺ ἔκοψε τὸ ἄροτρο, βρέθηκαν
καὶ κολλήθηκαν στὴ θέση τους (εἰκ. 2).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε σὲ μῆκος 20 μ.
ταφικὴ ὁδὸ, πλ. 4.50 μ., μὲ κατεύθυνση
περίπου ἀπὸ τὰ Α - Δ (εἰκ. 3). Ἡ βόρεια
πλευρὰ τοῦ δρόμου ὀρίζεται ἀπὸ τοῖχο,

πλ. 0,40 - 0,50 μ., πού σώζεται σὲ ὕψος 0,50 μ. Τὴ νότια πλευρὰ τοῦ δρόμου ὀρίζει τοῖχος, πλ. 0,40 - 0,70 μ., χτισμένος μὲ ὀρθογώνιους πωρόπλινθους, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ ἀνάλημμα δύο οἰκογενειακῶν ταφικῶν περιβόλων (σ χ έ δ. Ι, Ι καὶ ΙΙ).

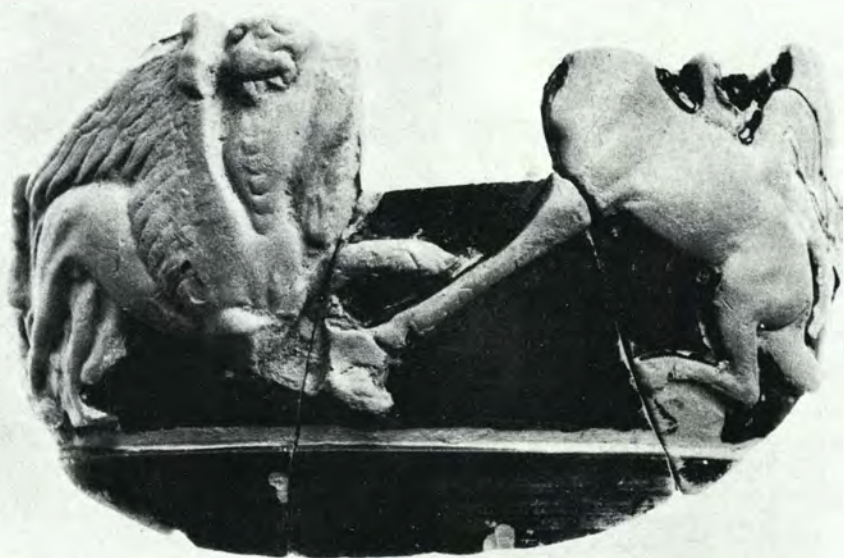
Ὁ Περίβολος Ι (δυτικὸς) περιλαμβάνει μιὰν ἀκτέριστη ταφή νηπίου μέσα σὲ ὀξυπύθμενο ἀμφορέα (ΒΑ γωνία) (εἰ κ. 4)

Εἰκ. 4. Νηπιακὴ ταφή σὲ ὀξυπύθμενο ἀμφορέα. (Φωτ. Θ. Κυριακοῦ.)

Εἰκ. 5. Βάθρα Α καὶ Β ταφικοῦ περιβόλου ΙΙ. (Φωτ. Θ. Κυριακοῦ.)

Είκ. 6. Τμήμα ληκύθου με επίθετη ανάγλυφη παρασταση. (Φωτ. Σ. Τσαβδάρογλου.)

καί δύο πυρές διαταραγμένες, πού περι-
κλείνονται μέσα σέ ιδιαίτερο ὀρθογώνιο
περίφραγμα ($3,50 \times 6,50$ μ. περίπου), κα-
τασκευασμένο ἀπό μικρές πέτρες (σ χ έ δ.
1).

Πυρά 1 : Ὁρθογώνιος λάκκος ($2,40 \times$
 $1,00$ μ. καί βάθ. $0,40$ μ.) πού περιείχε μό-
νο λίγα καμένα ὀστᾶ νεκροῦ, ἓνα ἀρυβαλ-
λοειδές ληκύθιο καί λίγα ὄστρακα. Κάτω
ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς πυρᾶς βρέθηκαν δύο
λακωνικοὶ στρωτήρες ($0,92 \times 0,40 - 0,45$
μ.) πού ἀνῆκαν, ὅπως φαίνεται, σέ πα-
λαιότερη καταστραμμένη ταφή.

Πυρά 2 : Καύση νεκροῦ μέσα σέ ὀρθο-
γώνιο λάκκο ($2,20 \times 1$ μ.). Στῇ ΝΑ
γωνία τοῦ λάκκου, πάνω ἀπὸ τὸ στρώμα
τῆς πυρᾶς, ἄβαφη μόνωτη λοπάς. Μέσα
στὴν πυρὰ βαλσαμάριο τοῦ τέλους τοῦ
4ου π.Χ. αἱ.

Ὁ Περίβολος II, μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν

I, συνεχίζεται καί πρὸς Α. Τρία ὀρθογώ-
νια βάθρα (σ χ έ δ. Α, Β, Γ), κτισμένα
ἀπὸ πωρόπλινθους, διαστάσεων : Α καί
Γ : $1,40 \times 1,40$ μ., Β : $1,90 \times 1,70$ μ., ἀπο-
καλύφθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου ἀνα-
λήμματος (εἰ κ. 5). Στήριζαν προφανῶς
ἐπιτύμβια μνημεῖα : στῆλες, ληκύθους ἢ
λουτροφόρους ἢ καί τράπεζες (mensae).
Στῇ ΒΔ γωνία τοῦ Περίβολου II, ἡ Πειό-
σχημη θεμελίωση (μὲ μῆκος βόρειας
πλευρᾶς (πρόσοψης) $4,50$ μ. περίπου),
χτισμένη μὲ μικρές πέτρες, ἀποτελοῦσε
ἴσως τὸ ὑπόβαθρο μεγάλου ἐπιτύμβιου
ναῖσκου. Μπροστὰ (νότια) ἀπὸ τὰ βάθρα
Β καί Γ ἤλθαν στὸ φῶς δύο συλημένες
σαρκοφάγοι (3 καί 4 στὸ σ χ έ δ. 1) ἀπὸ
κογχυλιάτη. Ἡ σαρκοφάγος 4 ($2,04 \times$
 $0,78$ μ., βάθ. $0,50$ μ., πάχ. $0,09$ μ.) περιείχε
χάλκινο κρίκο, τμήμα χάλκινης περόνης
καί ἐλάσματος, θραῦσμα σιδερένιου μα-

Είκ. 7. Λεπτομέρεια τής ληκύθου.

Είκ. 8. Λεπτομέρεια τής ληκύθου. Γυπαιτός και ἔφιππος μορφή. Ἄμαζόνα καταβάλλει ἐλάφι.
(Φωτ. Σ. Τσαβδάρογλου.)

χαιριοῦ καὶ στόμιο ἀλαβάστρου ἀπὸ ἀλάβαστρο. Ἐξω ἀπὸ τῆ σαρκοφάγο, πάνω

στὴν καλυπτῆρια πλάκα, βρέθηκε τμῆμα χάλκινου καθρέφτη. Ἕνα δεύτερο κομμά-

Είκ. 9. Ἡ πίσω πλευρά τῆς πλάκας με τὸ ἀνάγλυφο λιοντάρι, (Φωτ. Βασ. Σταματοπούλου.)

τι ἀπὸ τὸν ἴδιο καθρέφτη βρέθηκε στὰ διαταραγμένα χώματα τοῦ δρόμου, πρᾶγμα ποὺ δείχνει τὴν ἔκταση τῆς καταστροφῆς ἀπὸ τὶς λαθροανασκαφές τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Μέσα στὸ δρόμο βρέθηκαν ἀκόμη δύο δάχτυλα ἀπὸ τὸ χέρι μαρμάρινης μορφῆς, καθὼς καὶ τρία συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ λήκυθο με ἀνάγλυφο παράσταση (μέγ. μήκος 0,115 μ., μέγ. ὕψος 0,06 μ.) τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 6α). Στὸ ἐπίθετο ἀνάγλυφο εἰκονίζεται δεξιὰ Ἀμαζόνα (;) ποὺ καταβάλλει ἐλάφι (εἰκ. 6β) καὶ ἀριστερὰ γρυπαετός με τὸ κεφάλι κατ' ἐνώπιον. Πίσω του διακρίνεται ἔφιππη μορφή (Ἀμαζόνα ἢ Ἀριμάσπης), ποὺ ἐπιτίθεται στὸν γρυπαετό¹⁵.

Ἡ ἀνάγλυφη πλάκα (εἰκ. 2, 6, 7, 8)

Ἡ μαρμάρινη πλάκα με τὸ ἀνάγλυφο

λιοντάρι, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, βγῆκε στὴν ἐπιφάνεια με τὸ μηχανικὸ ἄροτρο (εἰκ. 1). Τὸ ἀποτύπωμα ὅμως ποὺ ἄφησε στὸ χῶμα, δίπλα στὸ βόρειο κράσπεδο τοῦ δρόμου (σχέδ. 1), δείχνει ἀκριβῶς τὸ σημεῖο ποὺ ἔπεσε ἡ πλάκα, μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ ταφικοῦ μνημείου στὸ ὁποῖο ἀνῆκε. Γλύτωσε ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀρχαιοκαπήλων, ποὺ ἔχουν κατασκάψει τὸ χῶρο μέσα καὶ μπροστὰ ἀπὸ τοὺς περίβολους, γιατί εἶχε πέσει, ἄγνωστο σὲ ποιὰν ἐποχή, σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἀνάλημα τῶν ταφικῶν περιβόλων.

Ἡ πλάκα με τὸ λιοντάρι, ἀπὸ τὰ σπάνια παραδείγματα ἀνάγλυφου ὁλόσωμου λιονταριοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (διαστάσεων : μήκ. 1,02, ὕψ. 0,67, πάχ. 0,13 μ.), ἄδρᾶ δουλεμένη με τὸ βελόνι στὴν πίσω πλευρὰ (εἰκ. 6) καὶ λειασμένη, χωρὶς ἀναθύρωση στὶς δύο στενές, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ

15. Πρβλ. Ε. Α. Zervoudaki, Attische polychrome Reliefkeramik des späten 5 und 4 Jahr.

v. Chr., 25, ἀριθ. 32 (Λήκυθος Δελφῶν) καὶ ἀριθ. 33 (Λήκυθος Σόφιας).

Εικ. 10. Τὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ. (Φωτ. Βασ. Σταματόπουλου.)

Εικ. 11. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ.
Δεξιὰ πλάγια ὄψη. (Φωτ. Βασ. Σταματόπουλου.)

ἀνῆκε σὲ φρίζα ζώων, ποὺ μαζί με ἄλλες θὰ κοσμοῦσε τὴ βάση μεγάλου ἐπιτύμβιου ναῖσκου, ὅπως αὐτὸς ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1967 στὴν Καλλιθέα¹⁶. Οἱ μεγάλες σχετικὰ διαστάσεις τῆς πλάκας καὶ ἡ ἔλλειψη ἀναθύρωσης ἀποκλείουν, νομίζω, αὐτὴ τὴ δυνατότητα.

Ἡ πάνω στενὴ πλευρὰ τῆς πλάκας εἶναι ὅμοια με τὶς δύο κάθετες στενὲς δουλεμένη (με τὸ χτένι) καὶ χωρὶς ἀναθύρωση ἢ ἄλλο ἶχνος σύνδεσης. Εἶναι ὅμως πιθανό, στὸ κομμάτι τῆς πάνω ἀριστερῆς γωνίας ποὺ λείπει, νὰ ὑπῆρχε τὸρμος γιὰ κάθετη σύνδεση με ἄλλη πλάκα. Ἄν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε ἡ πλάκα με τὸ λιοντάρι θὰ ἀποτελοῦσε τὴ δεξιὰ πλευρὰ μιᾶς ἐπιτύμβιας τράπεζας, ὅπως ἡ γνωστὴ με τὰ ἀνάγλυφα λαγωνικά ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (ἀριθ. εὐρ. 3416, 3417)¹⁷, ποὺ σώζει δύο πλάκες κάθετα συνδεδεμένες, διαστ. : ὕψ. 0,48, μῆκ. 0,77 μ. Ἔτσι, τὸ ἀνάγλυφο λιοντάρι θὰ μπορούσε ν' ἀνήκει σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τρία ὀρθογώνια βάθρα (Α, Β, Γ) τοῦ Περίβολου II.

Λείπει, ὅπως εἶπαμε, ἡ πάνω ἀριστερὴ γωνία τῆς πλάκας, καθὼς καὶ τὰ πέλματα τοῦ ζώου με μέρος τοῦ κανόνος. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνάγλυφου ἐλαφρὰ ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Ὁ λέων βαδίζει πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ οὐρά του, μακριά, καμπυ-

λώνεται ἀνάμεσα στὰ ἀνοιχτὰ πίσω σκέλη σὲ σχῆμα S. Τὸ ἀριστερὸ μπροστινὸ πόδι ἔτοιμο νὰ κινηθῇ. Τὸ κεφάλι στραμμένο με κλίση 3/4 πρὸς τὸν θεατὴ. Κλειστὸ τὸ στόμα. Ἡ χαίτη ἡρεμὴ καὶ σχετικὰ σχηματοποιημένη. Οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες στὸ σῶμα (πλευρά, μηρὸς) με φροντίδα καὶ γνώση δοσμένες. Ἰδιαίτερα ὅμως ἐπιμελημένο τὸ πλάσιμο τοῦ κεφαλιοῦ (εἰκ. 7-8), με τὶς ὁμαλὲς μεταβάσεις τῶν ἐπιπέδων, εἶναι αὐτὸ ποὺ προδίνει τὸ ἐπιδέξιο χέρι τοῦ γλύπτη, ποὺ κατάφερε νὰ δώσῃ γαλήνια ἔκφραση καὶ συγχρόνως περηφάνια, μεγαλοσύνη καὶ δύναμη στὸ ἔργο του. Οἱ ἴδιες ἀρετὲς πρέπει νὰ χαρακτηρίζαν καὶ τὸν θνητὸ ποὺ ἀξιώθηκε τέτοιο μνημεῖο. Κάποιος μεγάλος γαιοκτήμονας ἀπὸ εὐγενικὴ γενιά τοῦ δήμου τῶν Λαμπτρῶν τιμήθηκε μετὰ τὸ θάνατό του με τέτοιο λαμπρὸ ἐπιτύμβιο.

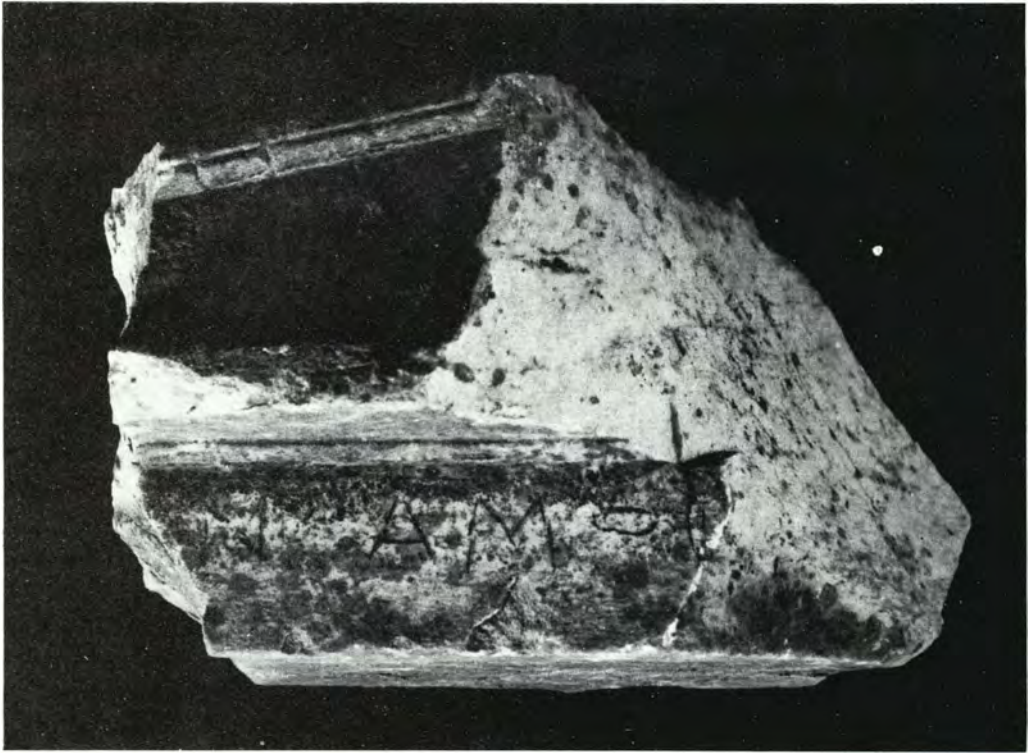
Ἡ ἀμφίγλυφη στήλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκὸ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, με λέοντα στὴ μιὰ πλευρὰ καὶ λέαινα στὴν ἄλλη¹⁸, ἀποτελεῖ τὸ καλύτερο προιμότερο παράλληλο ἐπιτύμβιου ἀνάγλυφου με εἰκόνα λιονταριοῦ. Τὸ λιοντάρι ὡς ἐπιτύμβιο δὲν εἶναι μόνο δαίμονας τοῦ θανάτου ἢ φύλακας τοῦ τάφου. Τὸ ἀνάγλυφο λιοντάρι τῆς στήλης τοῦ Λέοντος Σινωπέως ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (Conze 1318, πίν. 276) εἶναι καὶ ἀλληγορία τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ καὶ συγχρόνως σύμβολο τῆς παλικάριᾶς του¹⁹, ὅπως τὰ λιοντάρια τῆς Ἀμφίπολης καὶ τῆς Χαιρώνειας. Ἀνάλογη σχέση εἰκόνας λιονταριοῦ με τὸ ὄνομα τοῦ τιμώμενου νεκροῦ καὶ τὶς ἀρετὲς του φανερώνει ἡ γνωστὴ ἀπὸ ἀρ-

16. Ἡ. Τσιριβάκος, Εἰδήσεις ἐκ Καλλιθέας, AAA I (1968), σελ. 35 κέ., καὶ AAA I (1968), σελ. 108 κέ.

17. Σ. Καρούζου, Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖο, Συλλογὴ Γλυπτῶν, 1967, 108. Πρβλ. καὶ Γ. Δεσπίνη, Ἐπιτύμβιαι τράπεζαι, ΑΕ 1963 (1965), 62. Ὁ Σκιαῖς (ΑΕ 1919, 41) μιλά γιὰ σηκόμορφο ταφικὸ μνημεῖο με ἀγγεῖο γιὰ τὴν τέφρα τοῦ νεκροῦ. Πρβλ. καὶ ΑΔ 9 (1921-25) Παράρτ., σελ. 26, ἀριθ. 13, 14, 15, εἰκ. 17, 18, 19.

18. AM 55 (1930), Beil. LXV, LXVI καὶ πίν. XIII.

19. Καρούζου, ὁ.π., 106, ἀριθ. 770.

Εἰκ. 12. Ἐνεπίγραφο θραῦσμα ἐπιτύμβιας στήλης. (Φωτ. Β. Σταματοπούλου.)

χαίους συγγραφεῖς ἱστορία τῆς ἐταίρας Λέαινας, μέλους τῆς συντροφιάς τῶν τυραννοκτόνων Ἀρμόδιου καὶ Ἀριστογείτονος, ποὺ τῇ θανάτωσε ὁ Ἰππίας, ἐπειδὴ δὲν ἀποκάλυψε τοὺς ἄλλους συνωμότες²⁰. Γιὰ τὴ γυναῖκα αὕτῃ «οἱ Ἀθηναῖοι χαλκῇν ποιησάμενοι λέαιναν, ἄγλωσσον, ἐν πύλαις τῆς ἀκροπόλεως ἀνέθηκαν. τῷ μὲν θυμοειδεῖ τοῦ ζῶον τὸ ἀήττητον αὐτῆς, τῷ δ' ἄγλωσσω τὸ σιωπηρὸν καὶ μυστηριώδες ἐμφαίνοντες»²¹.

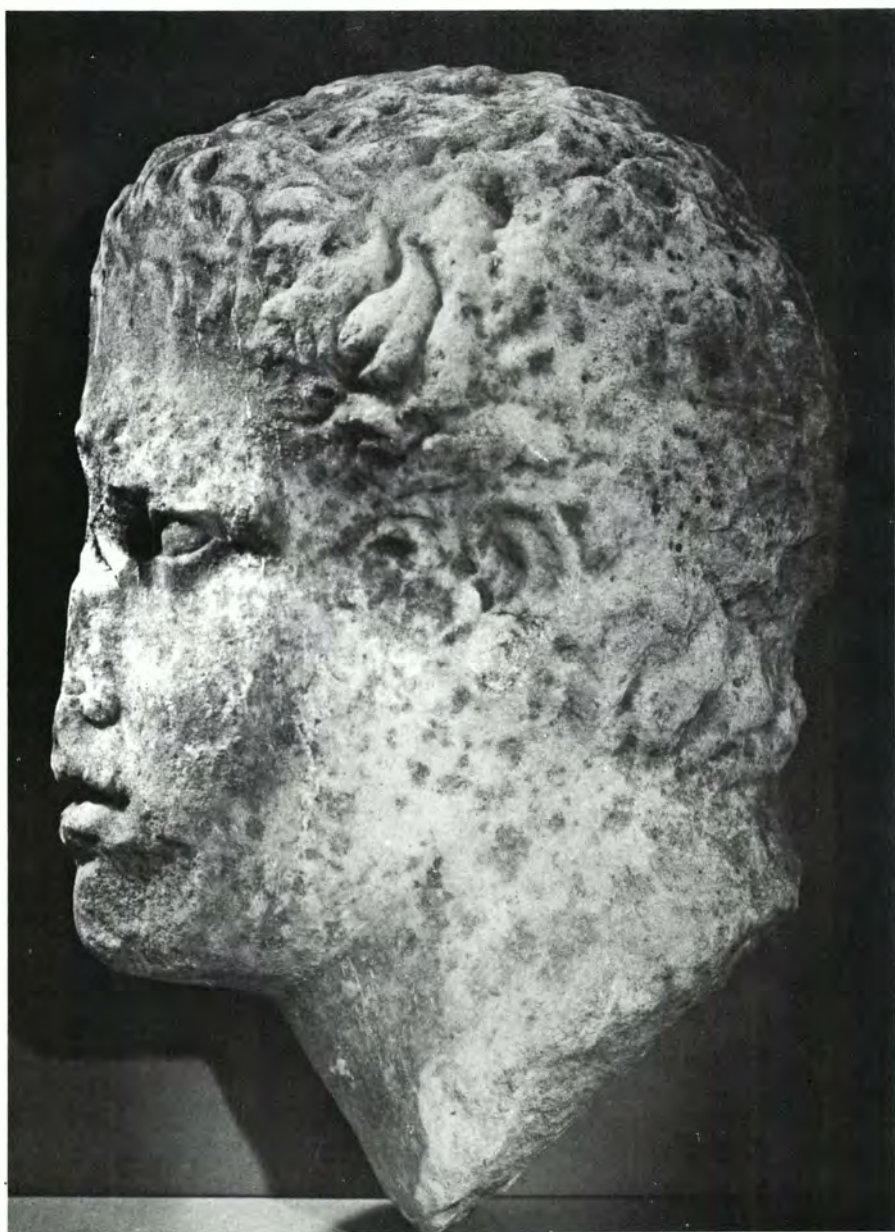
Τὰ ὀλόγλυφα λιοντάρια τοῦ Μουσω-

λείου τῆς Ἀλικαρνασσοῦ, ποὺ πλάστηκαν γύρω στὰ 350 π.Χ. καὶ τὸ καθιστὸ λιοντάρι τῆς Χαιρώνειας τοῦ 338 π.Χ. εἶναι τὰ σημαντικότερα χρονολογημένα παραδείγματα, ποὺ βοηθοῦν στὴ μελέτῃ τῶν λιονταριῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὸ ἔτος, τέλος, ἐκδόσεως τοῦ ἀπαγορευτικοῦ διατάγματος τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως (317 - 306 π.Χ.), γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς πολυτέλειας τῶν ταφικῶν μνημείων, ἀποτελεῖ τὸ κατώτερο χρονολογικὸ τους ὄριο γιὰ τὴν Ἀττικὴ²². Στυλιστικὰ τὸ λιοντάρι

20. Πανσανίας, I 23, 1. Πολύαινος, 8, 45. Ἀθηναῖος, 13, 596. Πλίνιος, Nat. Hist. 34, 72.

21. Πλούταρχος, Περὶ ἀδολεσχ. 8. Πρβλ. Πανσ. II 2, 4: «...τάφος Λαΐδος, ὃ δὲ λέαινα ἐπιθήμα ἐστι...».

22. Franz Willemssen, Die Löwenkopfwasserspeier vom Dach des Zeustempels, Olymp. Forschungen VI, 1959, 49 κέ.

Εἰκ. 10α - β : Μαρμάρινο κεφάλι ἐφήβου. Δύο ὄψεις. (Φωτ. Βασ. Σταματοπούλου.)

τῶν Λαμπτρῶν βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὰ ὀλόγλυφα λιοντάρια τῆς Ἀλικαρνασσοῦ. Ἡ σχέση τους εἶναι, νομίζω, φανερή, ιδιαί-

τερα στὶς ὁμαλές μεταβάσεις τῶν ὀγκων τοῦ προσώπου, στὸ μακρόστενο σχῆμα τοῦ κεφαλιοῦ, στὸ στυλιζάρισμα τῶν χα-

ράξεων τῆς χαίτης, στήν κάθετη ἐγκοπὴ τοῦ μετώπου²³. Τὸ λιοντάρι μας ἐντάσσε-

ται τελευταῖο ἐξελικτικὰ στὴ σειρὰ λιονταριῶν ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ ὁλόγλυφο λιον-

23. Ch. Newton, A History of Discoveries at

Halicarnass, πίν. 15, 2. Willemssen, ὁ.π., 50, πίν. 56.

τάρι του Ἐθνικοῦ Μουσείου (Willemsen, 57, πίν. 49/50) καὶ προχωρώντας ἀπὸ τὰ λιοντάρια τοῦ Πειραιῶς (Willemsen, 57, πίν. 51) καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Willemsen, πίν. 51/56) καταλήγει στὸ Μαυσωλεῖο τῆς Ἀλικαρνασσοῦ, γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὸ λιοντάρι τῶν Λαμπτρῶν θὰ πρέπει νὰ πλάστηκε μέσα στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα (350 - 340 π.Χ.).

Τυχαῖα εὐρήματα

Ἀνάμεσα σὲ σωροὺς λίθων, ποὺ ἔχουν συσσωρευτῇ στὰ ὄρια τῶν ἀγρῶν γύρω ἀπὸ τοὺς ταφικοὺς περιβόλους, βρέθηκαν καὶ μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο Βραυρῶνος ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ ἐπιτύμβιες στήλες. Ἕνα ἀπὸ αὐτά, ποὺ σώζει μέρος ἀπὸ τὴν ἀετωματικὴ ἐπίστεψη στήλης, διατηρεῖ κάτω ἀπὸ τὸ ἀέτωμα τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή: --- / Ν ΑΜΦΙ / --- (δύο ὀνόματα νεκρῶν) (εἰ κ. 9).

Τὸ σημαντικότερο ὅμως τυχαῖο εὐρημα ἦταν τὸ μαρμάρينو κεφάλι ἐνὸς ἀγένειου ἑφηβου (εἰ κ. 10 α - β), ποὺ βρέθηκε μέ-

σα σὲ λιθοσωρό, σὲ μικρὴ ἀπόσταση (γύρω στὰ 20 μ.) ΒΔ ἀπὸ τὸν Περίβολο Ι. Σώζεται ὁλόκληρη ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ κεφαλοῦ (μέγ. ὕψ. μὲ τὸ λαιμό : 0,28, μέγ. πλ. 0,19) μὲ μέρος μόνο τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ καὶ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς παρειᾶς καὶ τοῦ μετώπου. Ἡ μύτη, τὰ φρύδια καὶ μέρος ἀπὸ τὸ πηγούνι λείπουν. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου παρουσιάζει ἔντονη φθορὰ ἐξ αἰτίας τῆς μακρόχρονης ἔκθεσής του στὸ ὑπαιθρο. Πάνω ἀπ' τοὺς κοντούς, ἀτίθασους βοστρύχους τοῦ μετώπου διακρίνεται λεπτὴ ταινία (εἰ κ. 10 α). Τὰ μαλλιά ἀδρά, « ζωγραφικὰ » δοσμένα. Ἐκφραση θλίψης διάχυτη στὸ πρόσωπο, το-νισμένη ἀπὸ τὸ μισάνοιχτο στόμα καὶ τὰ βυθισμένα στίς κόγχες μάτια, ποὺ οἱ κακώσεις καὶ ἡ φθορὰ τοῦ χρόνου δὲν κατάφεραν νὰ σβήσουν. Τὸ κεφάλι τοῦ νεαροῦ, ἀγένειου ἀθλητῇ ἀπὸ τὶς Λαμπρές, ἀνῆκε σὲ μεγάλο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο. Εἶναι ἔργο ποιότητος, ποὺ πλάστηκε μέσα στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Π. ΘΕΜΕΛΗΣ

GRAVE MONUMENTS FROM LAMPTRAI

Lamptrai, the ancient deme of Attica, situated immediately east of Anagyrous (modern Vari - Varkiza) was divided in two parts ; an inland one called Upper Lamptrai (*Λαμπτραὶ καθύπερθεν*) with its centre near modern Lambrika and a larger one by the sea called Lower Lamptrai (*Λαμπτραὶ ὑπένερθεν*) with its centre near Kitsi Pigadi.

Lamptrai must have been an im-

portant site in the Mycenaean period. In addition to the Mycenaean chamber tombs, found at Vourvatsi (by Kiapha Thiti), we have the information of Pausanias (I 31, 3) that the tomb of Kranaos the mythical king of Athens was still preserved in his days at Lamptrai. This tomb seen by Pausanias might have had the form of a grave-temple or heroon, where sacred acts were performed on

special occasions (cf. Hesych. s.v. *Χαρί-
δαι*). The known Herakles relief from
Lamptrai may be related to Kranaos'
grave monument.

Various finds from Lamptrai are
mentioned by Milchhöfer (AM 1887,
102 - 104, nos 130 - 142) ; the most
important is an Archaic cavetto capital
(Richter, Gravestones no 20). Frag-
ments of grave stele have been found
at the site called *Μακρὰ Πεύκα* or *Με-
γάλες Πεύκες* (Karten von Attika, 14)
located in the narrow valley between
mount Keramoti and Thiti, to the west
of the modern settlement of Kontra
Retsina.

In the summer of 1975 a marble re-
lief plaque with the representation of a
lion was brought to light in the field of
G. Sourlatzis at *Μακρὰ Πεύκα* (fig. 1).
A trial excavation carried out on the
site of finding uncovered part of a

funeral road with two grave-enclosures
on its south side (fig. 1). Two disturbed
cremation burials and an amphora
(child burial) were dug in grave-en-
closure I. Two robbed sarcophagi and
three rectangular bases were found in
grave-enclosure II. The relief plaque
(1.02 × 0.67 m.) may be part of a grave
mensa which stood upon one of the
three bases of enclosure II.

The lion from Lamptrai is very simi-
lar in style to the lions of the Mausoleum
at Halicarnasos ; it can be dated to the
first decade of the second half of the
4th c. B. C.

Fragments of a grave stele (one in-
scribed : - - - / *N AMΦΙ* / - - -) and the
marble head of a youth (a piece of
quality) from a grave relief of the third
quarter of the 4th c. B.C. were found
by chance in the fields around the ex-
cavated area.

PETROS G. THEMELIS

ΣΤΗΛΕΣ ΜΕ ΙΩΝΙΚΟ ΕΠΙΚΡΑΝΟ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ

Ἡ πρωτότυπη δημιουργία τῶν ἐλλήνι-
στικῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν τῆς δυτικῆς
Ἑλλάδος¹ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἄξια
δείγματα καὶ στὸ Μουσεῖο τῆς Πάτρας.
Ἀνάμεσά τους ὑπάρχει καὶ ὁ τύπος τῆς

ἐπιτύμβιας στήλης μὲ ἰωνικὸ, « ἀνακλιν-
τροειδὲς » (Sofa-kapitell) ἐπικράνον,
προσαρμοσμένο μὲ ἐπιτυχία στὴ δοκιμα-
σμένη μορφή στήλης μὲ ἀρχιτεκτονικά
στοιχεῖα διακόσμησης (ἀέτωμα, ἡμικί-
ον)

1. Βλ. P. M. Fraser καὶ T. Rönne, *Boeotian and
West Greek Tombstones* (εἰς τὸ ἔξῃς BWG).

Πιὸ πρόσφατα τῶν ἰδίων *Op(uscula) Ath(eniensia)*
X (1971), 53 κέ.

νες ή παραστάδες)². Καί ὅμως ἡ Ἀχαΐα δὲ μνημονεύεται ἀνάμεσα στοὺς τόπους, ποὺ καλλιέργησαν τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ ἐπιτύμβιου μνημείου. Γνωστὰ εἶναι μόνο εὐρήματα τῆς Ἡλείας, τῆς Ἀρκαδίας καὶ τῆς Κεφαλλονιάς. Στὴ δυτικὴ Στερεὰ καὶ τὴν Ἥπειρο δὲ βρέθηκαν τέτοιες στήλες· γι' αὐτὸ συμπεραίνεται, ὅτι ὁ τύπος δὲ μεταδόθηκε ἐκεῖ.

Στὸ Μουσεῖο τῆς Πάτρας ὑπάρχουν σήμερα ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ γῆ τρία ἀσφαλῆ παραδείγματα καὶ ἓνα πιθανόν. Ἡ στήλη 107, ποὺ θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια ἦταν κιόλας γνωστή. Τὸ 1971 μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο ἓνα καινούριο θραῦσμα ποὺ ἦταν ἐντοιχισμένο σὲ παλιὸ σπίτι, στὸ χωριὸ Πουρνάρι τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας Δύμης (ἀρ. BE 953) (εἰκ. 1)^{2α}. Ἡ στήλη εἶναι ἀσβεστολιθικὴ, σπασμένη πάνω καὶ κάτω. Ὑψος 0,35, πλάτος κάτω 0,43, πάνω 0,44, πάχος κάτω 0,10, πάνω 0,12 μ. Θὰ εἶχε μεγάλο ὕψος καὶ μνημειώδη ἐμφάνιση, γιατί ἡ διακόσμηση εἶναι σύνθετη. Τὸ πάνω μέρος εἶχε μορφή ναῖσκου μὲ τὴ συνηθισμένη στὴν Ἀχαΐα πλαισίωση τῶν ἡμικίωνων, ἐδῶ σὲ ἰωνικὲς βάσεις. Ἡ ἀποκατάσταση ἀετώματος εἶναι πολὺ πιθανή. Τὸ πεδίο τοῦ βάθους μπορεῖ νὰ εἶχε ζωγραφιστὴ παράσταση, κανένα ὅμως ἵχνος δὲ σώζεται. Οἱ ἡμικίονες πατοῦν σὲ προεξέχοντα κανόνα, ποὺ ὀρίζει πάνω ἰωνικὸ ἀνακλιντροειδὲς ἐπικράνο. Ἡ κατατομὴ τοῦ ἐπικράνου στὰ πλάγια ἐξωτερικὰ περιγράμματα δίνεται καθαρά, τὰ προσκεφάλαια ὅμως δὲν ἐξέ-

χουν πέρα ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο κανόνα. Τὸ ἐσωτερικὸ σχέδιο ἀποτελεῖ διπλὴ ἀνάγλυφη γραμμὴ, ποὺ τὰ ἄκρα τῆς συνεχίζονται κάθετα πρὸς τὰ πάνω καὶ καταλήγουν σὲ ἔλικα. Ἀπὸ μεσαία τρίφυλλη ἄκανθα φυτρῶνουν συμμετρικὰ βλαστοί, προχωροῦν πρὸς τὰ ἄκρα καὶ καταλήγουν σὲ κάλυκα ἄνθους, ἐνῶ ἐνδιάμεσα ἐλίσσονται λεπτότεροι βλαστοί, ποὺ μαζὶ μὲ ρόδακες πληροῦν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπικράνου. Στὸ σωζόμενο κατώτερο μέρος τῆς στήλης ὑπάρχει τὸ πάνω τμήμα γωνιώδους ἐπιπεδογλυφικοῦ σχήματος.

Τὸν τύπο ἀντιπροσωπεύει ἀρτιώτερα ἡ 107, ἐπίσης ἀπὸ τὴ Δύμη, μνημειώδης στήλη τοῦ Μουσείου τῆς Πάτρας (εἰκ. 2)³. Εἶναι ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Λεῖπει τὸ κατώτερο μέρος τῆς καὶ εἶναι σπασμένο τὸ ἀριστερὸ ἀκρωτήριο, τὸ μέσο καὶ ἡ δεξιὰ ἄκρη τοῦ κάτω ἐπικράνου. Μικρότερα σπασίματα ὑπάρχουν σὲ πολλὰ σημεία. Ὑψος 0,93, πλάτος κάτω 0,47, πάνω 0,50, πάχος κάτω 0,10, πάνω 0,18 μ. Τὸ ἀνώτερο τμήμα ἔχει μορφή ναῖσκου. Οἱ κορινθιακοὶ ἡμικίονες στηρίζουν λεπτὸ ἐπιστύλιο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πεδίο τῆς ἐπιγραφῆς: *Νίκηαι Δίωνος χαῖρε*. Γράμματα 2ου π.Χ. αἱ.

Ὁ τρόπος τῆς κατεργασίας τῆς ἐπιφάνειας τῆς στήλης στὸ χῶρο τὸν μεταξὺ τῶν ἡμικίωνων θὰ ἐπέτρεπε τὴν ὑπόθεση τῆς ὑπαρξῆς ζωγραφικῆς παράστασης. Πάνω στὸ ἐπιστύλιο, ποὺ ἐπιστέφεται μὲ κυμάτια φέρεται τὸ ἰωνικὸ ἐπικράνο. Ἡ μετάβαση πρὸς τὸ ἀέτωμα γίνεται μὲ νέο κυματοφόρο ἀρμό-ἐπίστεψη τοῦ ἐπικράνου. Τὸ ἀέτωμα ἔχει βαθμιδωτὴ ἀνάπτυξη τῶν λοξῶν τοῦ γεί-

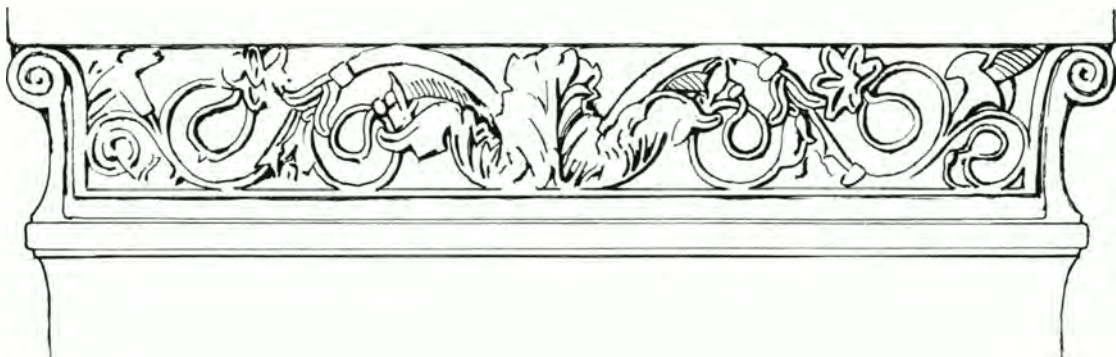
2. Op. Ath. δ.π. 75 κέ. J. Servais, BCH 85 (1961) 141 - 142 μὲ βιβλιογραφία. Ἐπίσης Eugen von Merklin, Antike Figural Kapitell 1962, 35 μὲ βιβλιογραφία.

2α. Ἡ ὑπόδειξη ἐγίνε ἀπὸ τὸν κ. Κ. Παπανδρόπουλο.

3. Βρέθηκε στὴν Κάτω Ἀχαΐα. Ἀπεικονίζεται καὶ ὑπομνηματίζεται ἀπὸ τὸν Ν. Παπαχατζῆ, Πανσανίου Ἀρχαϊκά, 91. Ἐπίσης J. Bingen, BCH 78 (1954), 400, ὑποσ. 1, εἰκ. 7 καὶ SGDI, 1620.

Εικ. 1. Θραύσμα στήλης από την αρχαία Δύμη (BE 953).

σων καὶ ἀνθεμωτὰ ἀκρωτήρια. Γιὰ τὸ σχεδιασμὸ τοῦ ἐπικράνου ἀρκεῖ μιὰ ἀνάγλυφη γραμμὴ, ποὺ ἀνεβαίνει σὲ κάθε ἄκρο ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς βάσης τοῦ ἐπικράνου καὶ ἐλίσσεται πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ ἰδιομορφία αὐτὴ ὑπάρχει παρόμοια καὶ σὲ ἰταλικά ἐπικράνα καὶ κατὰ τὸν Koch εἶναι ἀνάμνηση τοῦ σχεδίου τοῦ αἰολικοῦ κιονόκρανου⁴. Ἀντίθετα, στὴν προηγούμενη στήλη ἡ ἴδια γραμμὴ ἦταν διπλὴ κι ἀποτελοῦσε τὴν πρὸς τὰ πάνω συνέχεια τοῦ ἐπίσης διπλοῦ ἀνάγλυφου, ὀριζόντιου πλαίστιου τοῦ ἐπικράνου.

Ἡ διακόσμηση εἶναι ὅμοια στὴ σύνθεση μὲ τὴ διακόσμηση τοῦ ἐπικράνου τῆς στήλης ἀπὸ τὸ Πουρνάρι. Βλαστοὶ ἀκάνθου βγαίνουν ἀντιθετικὰ μέσα ἀπὸ κάλυκα ἀκανθοφύλλων, ποὺ κατέχει τὸ μέσο καὶ προχωροῦν μὲ ἐλιγμούς πρὸς τὰ ἄκρα. Στὶς σχηματιζόμενες ἀπὸ τὶς σπείρες γωνίες φυτρώνουν καλυκωτὰ ἄνθη. Ἀλλὰ στὴ στήλη ἀπὸ τὸ Πουρνάρι τὸ συγγενικὸ στὴ διάταξη κόσμημα διαφέρει σημαντικὰ στὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα καὶ στὸ γραφικὸ χαρακτῆρα. Ἐκεῖ οἱ βλαστοὶ δίνονται μὲ μονὴ ἀνάγλυφη γραμμὴ, καταλήγουν στὰ ἄκρα σὲ κάλυκα ἄνθους καὶ ποικίλλονται μὲ ρόδακες. Τὸ σύνολο δὲν ἔχει τὴν καθαρὴ διαγραφὴ καὶ στερεότητα τοῦ κοσμήματος τῆς στήλης 107, εἶναι ἐλαφρότερο καὶ ρευστότερο. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ βλαστόσπειρα τῆς στήλης τοῦ Πουρνarioῦ συγγενεὺε περισσότερο μὲ τὴ διακόσμηση τοῦ δεύτερου ἰωνικοῦ ἐπικράνου τῆς 107, αὐτοῦ ποὺ σχηματίζεται κάτω ἀπὸ τὸν κανόνα, ὅπου πατοῦν οἱ ἡμικίονες. Ὑπάρχει πάλι μεσαῖος κάλυκας, ἐδῶ κατεστραμμένος, οἱ ἐλίσσόμενοι πρὸς τὰ ἄκρα βλαστοὶ (κληματίδες) εἶναι λεπτοί, διανθίζονται μὲ ρόδακες καὶ κατα-

λήγουν δεξιὰ σὲ κάλυκα ἄνθους καὶ ἀριστερὰ σὲ ρόδακα. Ἀπὸ τὸ κατώτερο μέρος τῆς στήλης σώζεται μόνο μικρὸ τμήμα, μὲ ὅμοιο γωνιώδες ἐπιπεδογλυφικὸ σχῆμα, πλαισιωμένο ἀπὸ δυὸ ρόδακες βαθιὰ σκαλισμένους στὴν ἐπιφάνεια τῆς στήλης⁵.

Στὴν ἴδια αὐτὴ κατηγορία, ποὺ βασικὸς τῆς χαρακτηριστικὸς εἶναι τὸ ἰωνικὸ ἐπικράνο, ἀνήκουν οἱ ἀκόλουθες στήλες, γνωστὲς μέχρι τώρα ἀπὸ δημοσιεύσεις :

1. Στήλη ἀπὸ τὴ Γλαρέντζα. J. Servais, BCH 85 (1961) 141, εἰκ. 9. Π. Θέμελης, AD 20 (1965) : Χρονικά, σελ. 219.

2. Στήλη ἀπὸ τὴ Γλαρέντζα⁶. A. Bon, BCH 70 (1946) 25, εἰκ. 5.

3. Στήλη ἀπὸ τὴν Ἡλίδα. J. Servais, ὅ.π., εἰκ. 10.

4. Στήλη στὸ Μπουχιώτι⁷. J. Servais, ὅ.π. 141.

5. Στήλη ἀπὸ τὸ Σαμικὸ Ἡλείας. AD 20 (1965) : Χρονικά, σελ. 210, πίν. 234 β. Op. Ath. ὅ.π., εἰκ. 38.

6.—Στήλη ἀπὸ τὶς Ξενιές. AD 20 (1965) : Χρονικά, σελ. 210, Πίν. 256 α. Op. Ath. 76. (Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι μεταγενέστερη.)

7. Στήλη ἀπὸ τὴν Κλειτορία BWG 202.

8. Στήλη ἀπὸ τὴ Θέλπουσα. BWG 201, πίν. 306. Te Riele, BCH 88 (1964), 176 εἰκ. 7, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Op. Ath. ὅ.π. 75. AD 20 (1965) : Χρονικά 219. (Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι μεταγενέστερη.)

9.—Στήλη ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά. AD

5. Γιὰ τὸ ζεύγος ροδάκων στὶς στήλες βλ. Op. Ath. ὅ.π. 78 καὶ H. Möbius, Ornamente griechischer Grabstelen², 108.

6. Ἐχει ἀέτωμα, γεισίποδες, ἴσως παραστάδες. Δὲν διακρίνεται διακόσμηση στὸ ἐπικράνο. Ἐπιγραφὴ [Εὔ]κρατης [χ]αίρης.

7. Σημειώνεται ὅτι χρησίμευε γιὰ κατώφλι σπιτιοῦ.

4. RM 22 (1907), 407.

23 (1968): Χρονικά, σελ. 320, Πίν. 260 γ.
REG 83 (1970) 402 καὶ 332. Op. Ath.
ὁ.π., εἰκ. 36.

10. Στήλη ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά. ΑΔ 21
(1966): Χρονικά, σελ. 317. Op. Ath. ὁ.π.,
εἰκ. 37.

Εἰκ. 2. Στήλη τοῦ Μουσείου τῆς Πάτρας (ἀρ. 107) ἀπὸ τὴν ἀρχαία Δύμη.

Ἡ ἀκανθωτὴ βλαστόσπειρα εἶναι τυπικὸ κόσμημα τοῦ ἰωνικοῦ ἐπικράνου τῶν στηλῶν αὐτῶν. Μόνο ἡ στήλη τῆς Γλαρέντζας (1) καὶ οἱ δύο στήλες τῆς Ἀρκαδίας (7, 8) ἔχουν ἐπικράνο ἀκόσμητο. Τῆς Θεελπούσης φέρει σήμερα τὴ μεταγενέστερη ἐπιγραφή. Γενικὰ οἱ βλαστοὶ ξεκινοῦν ἀπὸ ἀκανθόφυλλα, ποὺ βρίσκονται στὶς γωνίες τοῦ ἐπικράνου καὶ συναντιοῦνται μὲ ἀντιθετικὲς ἑλικες στὴ μέση τοῦ πεδίου. Μόνο στὶς δύο στήλες τῆς Δύμης, ποὺ περιγράψαμε, φυτρώνουν οἱ βλαστοὶ ἀπὸ μεσαῖα ἀκανθόφυλλα καὶ κινοῦνται πρὸς τὰ ἄκρα. Ἀπὸ τὴ Δύμη ὑπάρχει καὶ τρίτη στήλη στὸ Μουσεῖο τῆς Πάτρας ἀρ. 122 (εἰκ. 3, 4) ποὺ ἔχει ὅμως ἀντιθετικὴ σύνθεση τῶν ἐλικῶν τῶν βλαστῶν στὸ μέσο τοῦ ἐπικράνου. Οἱ μίσχοι ξεκινοῦν ἀπὸ ἀκανθόφυλλα στὶς γωνίες καὶ σὲ λίγο διακλαδίζονται μέσα ἀπὸ νέα ἀκανθόφυλλα σὲ δύο ἐλικωτοὺς βλαστοὺς, γιὰ νὰ καταλήξουν στὶς δύο ἀντίστροφες σπείρες τοῦ μέσου. Τῆς στήλης λείπει τμῆμα πάνω δεξιᾶ. Ὑψος 0,31, πλάτος, κάτω 0,32, πάνω 0,33, πάχος κάτω 0,095, πάνω 0,11 μ. Ἡ ἐπιγραφή, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ σὲ *tabula ansata*, εἶναι στὸ πάνω μέρος τῆς κύριας ἐπιφάνειας :

*Πασίαςμος Χίωνος
χαῖρε.*

Γράμματα 2ου π.Χ. αἱ.

Ἡ *tabula ansata* εἶναι στοιχεῖο χαρακτηριστικὸ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας⁸.

Ἡ ἐπίστεψη παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα μορφολογικὰ στοιχεῖα. Τὸ ἀέτωμα ἔχει κυματοφόρα γείσα καὶ ὁρίζεται κάτω ἀπὸ

ζώνη γεισιπόδων, στενότερη λίγο ἀπὸ τὸ γείσο τοῦ ἀετώματος, ἔτσι ποὺ αὐτὸ κρεμᾷ στὰ ἄκρα. Τοῦ ἀνακλιντροειδοῦς ἐπικράνου τὸ περίγραμμα, μὲ τὴν καμπύλη κατατομὴ τῆς ἑλικας στὰ ἐξέχοντα πέρα ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν γεισιπόδων προσκεφάλαια, σχηματίζεται μὲ εὐκρίνεια. Ὑπογραμμίζεται ἀπὸ ἀνάγλυφο πλαίσιο, ποὺ συγκρατεῖ τὸ κόσμημα τῆς βλαστόσπειρας. Ἀνάγλυφη ὅμως ἀπόδοση τῶν ἐλικῶν τοῦ ἐπικράνου δὲ φαίνεται νὰ ὑπῆρχε, οὔτε οἱ πλάγιες γραμμὲς τοῦ πλαισίου, ποὺ μοιάζουν μὲ λογχωτὰ φύλλα καὶ ἀνοίγουν πρὸς τὰ ἔξω, ἔχουν, ὅπως ἄλλοι, π.χ. στήλη τῆς Κεφαλλονιάς (10), ἐλικωτὴ συνέχεια. Ἴσως ὅμως ὑπῆρχε ξέχωρη ζωγραφιστὴ ἢ πιθανότερα χαρακτὴ ἑλικά, γιὰτὶ παρατηρεῖται ἐκεῖ ἵχνος χαράγματος, πιθανῶς ὄχι τυχαίου. Χρῶμα μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε καὶ στὴν ἐλαφρὰ κοίλη ἐπιφάνεια ἐξωτερικὰ καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο πλαίσιο τοῦ ἐπικράνου⁹. Κανόνας ὁρίζει τὴ μετάβαση πρὸς τὴν ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια τῆς στήλης. Ἡ πιὸ κοντινὴ κατὰ τὴ μορφή καὶ τὴ διάρθρωση τῶν στοιχείων — ἀετώματος, γεισιπόδων, κοσμήματος ἐπικράνου καὶ δέλτου ἐπιγραφῆς — εἶναι ἡ στήλη τῆς Ἡλίδας (3). Εἰδικότερα τὸ στοιχεῖο τῶν « λογχωτῶν φύλλων » στὰ ἄκρα τοῦ ἐπικράνου εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ συνηθισμένα στὶς ὅμοιες στήλες. Τὸ ἔχουν οἱ στήλες τοῦ Σαμικοῦ (5), τῆς Ἡλίδας (3), τῆς Θεελπούσης (8), τῆς Κεφαλλονιάς (10).

Ἡ πυκνότερη σύνδεση τοῦ « λογχωτοῦ φύλλου » μὲ τὴν ἑλικά ἢ ἀκόμη ἢ συγχώνευση σὲ μιὰ μορφή, ὅπως στὶς στήλες τῆς Κεφαλλονιάς (10), τῆς Γλαρέντζας

8. BWG, 179 κ.έ. καὶ Op. Ath. δ.π. 76, ὅπου ἀναγνωρίζεται καὶ στὴ ΒΔ Πελοπόννησο ἡ συνήθεια τῆς Δ. Ἑλλάδας νὰ ἐξαίρεται ἡ ἐπιγραφή μὲ

τὴ χρῆση ἀνάγλυφου πλαισίου ἢ μὲ *tabula ansata*.

9. Ὅπωςδὴποτε, τουλάχιστο τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τῶν στηλῶν αὐτῶν ἦταν χρωματισμένα.

Εικ. 3. Στήλη του Μουσείου της Πάτρας (άρ. 122) από την αρχαία Δύμη.

(1) καὶ τῆς Δύμης πού περιγράψαμε, εἶναι ἀποτέλεσμα ἐλληνιστικῆς ἀσκήσης. Παλαιότερα ὑπῆρχε καθαρή διάκριση ἀνάμεσα στήν ἀκραία ἑλικά καὶ τὰ πλάγια πλαίσια τοῦ ἐπικράνου (« λογχωτά φύλλα »). Τρία παραδείγματα χρησιμεύουν γιὰ σύγκριση. Τῆς Κορίνθου τὸ ἰωνικὸ ἐπίκρανο¹⁰, πού βρέθηκε τὸ 1934 μέσα στὸ χῶρο

ρωμαϊκοῦ κτηρίου καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Broneer στὸν 4ον π.Χ. αἰ., παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ ὡς πρόδρομη καὶ πρότυπη μορφή γιὰ τὰ Πελοποννησιακὰ ἐλληνιστικὰ ἰωνικὰ ἐπίκρανα τῶν στηλῶν. Οἱ ἑλικες στὰ ἄκρα ἀποτελοῦν τὴν πρὸς τὰ πάνω συνέχεια ὀριζόντιας κοίλης γλυφῆς καὶ συνοδεύονται ἐσωτερικά, χωρὶς νὰ συγχέωνται, ἀπὸ τὸ τυπικὸ κυρτὸ πλαίσιο μὲ τὰ « λογχωτά φύλλα ». Ἕνα ἄλλο ἐπίκρανο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. προέρχεται ἀπὸ

10. O. Broneer, AJA (1935) 66 εἰκ. 9.

τις ἀνασκαφές τῆς Ὀλύνθου¹¹. Εἶναι μακρὺ καὶ φαίνεται ἀτέλειωτο ἢ μεταγενέστερα λαξευμένο στὴν ἐπιφάνεια τῆς προσοψῆς του, ἔτσι ποὺ μέρος μόνο ἀπὸ τὴ διακόσμηση σώζεται ἀριστερά. Ὑπάρχει κι ἐδῶ κοίλη ἔλικά στὸ ἄκρο καὶ παράμεσα τὸ κυρτὸ « λογχωτὸ φύλλο ». Καὶ τὰ ἰωνικά ἐπικράνα τῆς Πέλλας¹², ποὺ βρέθηκαν σὲ σπῖτι πρῶιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ εἶναι χαμηλά καὶ πλατιά, ἔχουν τὴν ἴδια διαμόρφωση, ἀλλὰ ἡ πυκνότερη συνύφανση τῶν γλυφῶν σὲ σχέση με τὰ προηγούμενα δείχνει τὴ μεταγενέστερη βαθμίδα ποὺ ἐκπροσωποῦν. Στὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ τάση ἀνήκουν καὶ τὰ ἐπικράνα ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας¹³.

Πρὸς αὐτὴ τὴν τάση πιὸ προχωρημένο εἶναι τὸ ἐπικράνο στὴ στήλῃ τοῦ Σαμικοῦ (5) : ἔχει πυκνὴ ἀρμογὴ τῶν στοιχείων τῆς διακόσμησης, ἀλλ' ὅχι ἀκόμη στὴ συγχώνευση ποὺ παρουσιάζει τὸ ἐπικράνο τῆς στήλης ἀπὸ τὴ Γλαρέντζα (1). Ἐδῶ κάθε διάκριση ἔχει θολώσει καὶ στὴ σύνθετη γλυφὴ φαίνεται νὰ γίνεται σύμπτωση τῆς ἑλικας καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ πλαισίου. Διαφορετικὸς χαρακτήρας, ἀλλὰ ἡ ἴδια περιληπτικὴ διατύπωση, ὑπάρχει στὸ ἐπικράνο τῆς στήλης τῆς Κεφαλλονιάς (10), ὅπου ἡ ἀπόδοση ἀπλουστεύεται καὶ τὸ λογχωτὸ φύλλο συνεχίζεται γιὰ γραμμικὸ σχηματισμὸ τῆς ἑλικας. Στὸ ἴδιο σημεῖο ἐξέλιξης πρέπει νὰ τοποθετήσωμε καὶ τὶς πιὸ πάνω στήλες τῆς Δύμης 122, 107 καὶ BE 953.

Ἡ στήλῃ τοῦ Σαμικοῦ (5) ἔχει ἓνα

ιδιότυπο στοιχεῖο στὴ διακόσμηση τοῦ ἐπικράνου. Πλάι στὸ ὄρθιο « λογχωτὸ φύλλο » τῶν ἄκρων καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ ἀκανθόφυλλα, ὅπου γεννιοῦνται οἱ μίσχοι, ὑπάρχει φύλλο ἀκάνθου ὄρθιο καὶ σὲ κατατομή, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν πλάγια γραμμὴ τοῦ ἐπικράνου καὶ πλαισιώνει τὸ κόσμημα τῶν βλαστοσπειρῶν. Ὅμοια μορφή συναντᾶμε στὸ ἐπικράνο ἀπὸ τὸν Ραμνοῦντα, ποὺ ἦταν βάση ἀναθήματος στὰ 100 - 99 π.Χ., ὅπως μαρτυρεῖ τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα¹⁴. Ἡ διαφορὰ βρίσκεται στὴν ξερὴ σχηματοποίηση ποὺ ὑπάρχει στὸ νεώτερο ἔργο. Μὲ τὸ κόσμημα αὐτὸ πρέπει προφανῶς νὰ σχετισθῇ παρόμοιο στὰ ἐπικράνα τῆς Βεργίνας, ποὺ συνεχίζεται καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ὀριζόντιο πλαίσιο τοῦ ἐπικράνου. Ἐχει σχηματικὸτητα καὶ φαίνεται σὰν ἀπλὸ ὀδοντωτὸ κόσμημα¹⁵. Ἐτσι, ἐνῶ στὴ στήλῃ τοῦ Σαμικοῦ κρατᾶ τὴ φυσιοκρατικὴ του σύσταση, γιὰ ἐντάσσεται στὴν ὑπόλοιπη σχετικὴ διακόσμηση, στὰ ἄλλα ἐπικράνα, στὸ παλαιότερο καὶ τὸ νεώτερο, ὡς μοναδικὸ κόσμημα ἔχει τὴν εὐχέρεια νὰ σχηματοποιηθῇ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ σχηματοποίηση τῆς μορφῆς αὐτῆς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ κριτήριον γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἐπικράνων.

Οἱ στήλες τῆς Ἀχαΐας, γενικά, διαθέτουν ἓνα πρόσθετο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα : τὴ συχνότατη, ὅπως φαίνεται, παρουσία τῶν ἡμικιόνων καὶ μάλιστα κορινθιακῶν, ποὺ δὲν περιορίζονται μόνο στὶς στήλες μετὰ τὸ ἰωνικὸ ἐπικράνο, ἀλλὰ ἐμφανίζονται καὶ μετὰ ἀπλὸ ἐπιστύλιο καὶ

11. D. Robinson, Excavations at Olynthus II (1930) 92 - 93 εἰκ. 214, 215. Ἄλλο ἰωνικὸ ἐπικράνο, εἰκ. 134.

12. BCH 83 (1959), 704 εἰκ. 22. AD 16 (1960) : σελ. 79, πίν. 66.

13. M. Ἀνδρονίκου κλπ. Τὸ ἀνάκτορον τῆς Βεργίνας, πίν. 23, 1. Καλύτερα σώζονται τὰ παραδεί-

γματα ποὺ ἐκτίθενται στὸ Μουσεῖο τῆς Βέροιας.

14. H. Möbius, ὁ.π. πίν. 33.

15. Στῆς Βεργίνας τὰ ἐπικράνα ὑπάρχει ἐπίσης, στὶς πάνω γωνίες τοῦ ἐπικράνου, αὐτὲς ποὺ σχηματίζονται ἀνάμεσα στὶς ἑλικες καὶ τὴν ἐπίστεψη, ἀνθεματὸ κόσμημα.

Εἰκ. 4. Στήλη στὸ Μουσεῖο τῆς Πάτρας (ἀρ. 122) ἀπὸ τὴν ἀρχαία Δύμη.

χωρὶς ἀέτωμα, ὅπως δείχνουν ἀρχαῖκά, ἀδημοσίευτα κυρίως, παραδείγματα. Μόνο μία στήλη με ἀγνωστή προέλευση στὸ Μουσεῖο τῆς Πάτρας, ἴσως κι αὐτὴ με ἰωνικὸ ἐπῖκρανο, εἶχε ἀντὶ ἡμικιόνων παραστάδες (εἰκ. 5). Εἶναι ἀπὸ πέτρα τοῦ Ἑρυμάνθου, σπασμένη κάτω, ἀριστερὰ καὶ λιγότερο ἐπάνω καὶ δεξιὰ, ὅπου ὁμως ἔχει πολλὰς ἀποκρούσεις. Ὑψος

0,72, πλάτος 0,37, πάχος πάνω 0,19, κάτω 0,16 μ. Στὴν κορυφὴ τοῦ ἀετώματος διακρίνονται ἵχνη, ποὺ δείχνουν τὴν ὑπαρξὴ μεσαίου ἀκρωτηρίου. Βλαστόσπειρα κοσμεῖ τὸ πεδίο κάτω ἀπὸ τὸ ἀέτωμα καὶ παρ' ὅλο ὅτι δὲν ὑπάρχει τὸ συνηθισμένο πλαίσιο τοῦ ἐπικράνου, δὲν ἀποκλείεται κάποια σχετικὴ διαμόρφωση στὰ ἄκρα. Βέβαιη πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ ὑπαρ-

ξη παραστάδων, πράγμα πού διακρίνεται ακόμη δεξιά. Στο επιστύλιο υπάρχει υπόλοιπο επιγραφής¹⁶.

να Σ χαί/ρε/

Το αέτωμα είναι γενικά σχεδόν αναπόσπαστο στοιχείο του τύπου, γιατί μόνο οι στήλες της Κεφαλλονιάς (9, 10) και της Θελπούσης (8) λόγω φθοράς δε βεβαιώνουν την ύπαρξή του και ή στήλη του Σαμικού (5) έχει στη θέση του ιδιόμορφη επίστεψη με προτομή μορφής πλαισιωμένη από φυτικά θέματα¹⁷.

Μορφολογικό ενδιαφέρον σχετικά με το θέμα της προσαρμογής του ιωνικού επικράνου έχει ή στήλη από τις Ξενιές της Ήλειας (6). Ένω λείπει το εξωτερικό περίγραμμα με τὰ προσκεφάλαια και τη διακόσμηση των ἐλίκων, τὰ ακανθόφυλλα των ἄκρων αποδίδουν κιόλας με το σχήμα τους το γνωστό περίγραμμα του επικράνου. Γι' αυτό και ή παρατήρηση¹⁸, ότι αποτελεί μεταβατικό τύπο πρὸς τὴ στήλη με το ιωνικό επικράνο, δεν είναι πιθανῶς ἄμοιρη σημασίας γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς δημιουργίας του τύπου. Ἀλλὰ πέρα ἀπ' αὐτὸ ή προσγραφή του εἶδους τῶν στηλῶν με ιωνικό επικράνο, ἐξ αἰτίας τῆς παραπάνω διαπίστωσης στὴν Ήλεια, δεν εἶναι ἀναγ-

καία. Τὰ παραδείγματα τῆς Δύμης μαρροῦν ἐργαστηριακὴ ἀκμὴ στὸ χῶρο αὐτὸ ἀξιόλογη καὶ ἀντίστοιχη πρὸς τὴ γενικότερη ἄνοδο τῆς Ἀχαΐας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἀλλωστε οἱ δύο περιοχὲς ἀποτελοῦν πολιτιστικὴ ἐνότητα. Ἀλλὰ οὔτε ἴσως καὶ χρονικὰ παλαιότερη πρέπει νὰ θεωρηθῇ ή στήλη ἀπὸ τις Ξενιές, γιατί τὸ κόσμημα τῆς ἀκανθωτῆς βλαστόσπειρας δὲν τὸ ἐπιτρέπει. Ὅπωςδὴποτε τὸ παράδειγμα τοῦτο μπορεῖ νὰ βοηθῇ στὴν κατανόηση τῆς δημιουργίας του τύπου (προσαρμογῆς του ἰωνικοῦ επικράνου), δὲν ἀρκεῖ ὅμως γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἐπιτύμβιας στήλης με ἰωνικὸ ἐπικράνο στὴ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο. Εἶναι σωστὸ νὰ ἀναζητήσωμε, ὄχι μακριά, ἓνα ἀσφαλῶς μεγαλύτερης σημασίας ἀρχιτεκτονικὸ μνημεῖο, πού θὰ προϋπῆρχε καὶ θὰ ἔδωσε στοὺς τεχνίτες τὸ πρότυπο. Καὶ τὸ πλησιέστερο μέχρι στιγμῆς μνημεῖο με χρῆση του ἀνακλιντροειδοῦς επικράνου, σύμφωνα με μικρασιατικὸ πρότυπο, φαίνεται, ὅτι ὑπῆρξε στὴν Κόρινθο, ἥδη ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Ὅπωςδὴποτε, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προσβλέψουμε στὸ μακεδονικὸ χῶρο ὡς ἐνδιάμεσο τῆς μεταφορᾶς του τύπου στὴν Πελοπόννησο, μιά καὶ τὰ παραδείγματα τῆς Πέλλας καὶ τῆς Βεργίνας ἀνήκουν πιά στὸν πρῶμο 3ο π.Χ. αἰ. Καὶ πάλι ὅμως θὰ βρέθηκε ἓνας ἐμπνευσμένος τεχνίτης στὴ δημιουργικὴ Πελοπόννησο πού προσάρμοσε τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐπικράνο στὴ ραδινὴ στήλη, ὅπως εἶχε κιόλας ἐφαρμοσθῇ καὶ σ' ἄλλες κατασκευὲς στὴν Ἰωνία, π.χ. σὲ βάθρα ἀναθημάτων καὶ ἔδρανα¹⁹. Ἀπὸ τὴν

16. Ἀπὸ τὴ Δύμη προέρχεται καὶ ἄλλη στήλη με τὴν ἐπιγραφὴ Ἀρχέδαε Σωσιστράτου χαίρε (H. Collitz, SGDI 1620, J. Bingen ὁ.π. 398 εἰκ. 6). Ἐχει αέτωμα με βαθμιδωτὸ γείσο καὶ ἀνθεμωτὰ ἄκρωτήρια στὰ ἄκρα. Στὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ αέτωμα, ὅπου ὅμως δὲ φαίνεται νὰ διαμορφώνεται ἀνακλιντροειδὲς ἰωνικὸ ἐπικράνο, ὑπάρχει τὸ κόσμημα τῆς βλαστόσπειρας με μεσαῖο ἀνθέμιο. Ἡμικίονες με κορινθιακὰ κιονόκρανα πλαισιώνουν τὴ στήλη.

17. Βλ. H. Möbius ὁ.π. 118.

18. Op. Ath. ὁ.π. 76.

19. Τῆς Κορίνθου (βλ. σημ. 10) εἶναι πιθανόν, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὰ ἱχνη στὴν πάνω του ἐπιφάνεια, ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἔστω καὶ ἀργότερα γιὰ βάση. Τῆς Πριήνης τὰ ἐπικράνα (Th.

ἄποψη αὐτὴ ἢ στήλη τῶν Ξενίων παίρνει ἰδιαίτερη σημασία, γιατί παρ' ὅλο πού δὲν εἶναι παλαιότερη, μοιάζει νὰ εἶναι ἔργο πειραματικό.

Τὰ κριτήρια γιὰ τὴ χρονολογικὴ διαδοχὴ τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων τῶν στηλῶν δὲν ἔχουν γιὰ τὴν ὥρα βρεθῇ. Ἐν τούτοις ἡ σύγκριση μὲ τὰ ἰωνικὰ ἐπικράνα τῆς Κορίνθου, τῆς Ὀλύνθου, τῆς Πέλλας καὶ τῆς Βεργίνας, πού σημειώσαμε πιὸ πάνω, προσφέρει στοιχεῖα γιὰ ἓνα προκαταρκτικὸ ξεκίνημα.

Εἶναι γεγονός ὅτι στοῦ 4ου π.Χ. αἱ. τὰ ἐπικράνα, τὰ προσκεφάλαια εἶναι ἀνεπτυγμένα καὶ οἱ ἔλικες ἐξέχουν σημαντικὰ ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἐπικράνου, ὥστε ἡ κάθετη γραμμὴ, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς ἔλικας νὰ πέφτει πάντα ἔξω ἀπὸ τὰ πλάγια ὀριά του. Ἡ ἐξέλιξη ὅμως δὲν προχωρεῖ ἐνιαίᾳ πρὸς συμμαζεμένες ἔλικες, γιατί, ἂν καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ τὸν κανόνα στίς ἑλληνιστικὰς ἐπιτύμβιες στήλες, στὸ ἐπικράνο τοῦ Ραμνοῦντος τοῦ 100 π.Χ. οἱ ἔλικες ἀπομακρύνονται πολὺ ἀπὸ τὸ σῶμα. Τὴν ἔκτασή τους ὅμως ἐδῶ καθορίζουν κυρίως στατικοὶ καὶ αἰσθητικοὶ λόγοι. Οἱ ἔλικες ἐξεῖχαν γιὰ νὰ προσαρμοσθοῦν στὴν πλατύτερη ἀπὸ τὸ ἐπικράνο ὑπερκειμένη βάση. Καὶ στίς στήλες ἡ ἔκταση τῶν ἐλίκων ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴ σχέση ἀναλογιῶν τῶν στοιχείων πού συγκροτοῦν τὴ διακόσμησή τους. Πέρα ἀπὸ τὴ διαπίστωση, ὅτι στὰ πρωιμότερα ἐπικράνα ἐξέχουν γενικῶς ἔντονα ἀπὸ τὸ σῶμα, τὸ κριτήριο δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ χρονολόγησή.

Wiegand καὶ H. Schrader, Priene 1904, 131 εἰκ. 101, 103) ἄλλα στήριζαν ἀναθήματα καὶ ἄλλα ἀποτελοῦσαν κατάληξη ἐρεισινώτων ἐδράνων μὲ πεταλόσχημη διάταξη.

Ἡ μορφολογικὴ ἐξέλιξη τῆς διαμόρφωσης τῶν ἐλίκων καὶ τῆς παράμεσα γλυφῆς, πού ἀποτελεῖ τὸ πλαίσιο τῆς διακόσμησης, ὅπως τὴν εἶδαμε νὰ προχωρῇ ἀπὸ καθαρὰ διακρινόμενα στοιχεῖα στὰ παραδείγματα τοῦ 4ου π.Χ. αἱ. (Κορίνθου καὶ Ὀλύνθου) καὶ τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (Πέλλας καὶ Βεργίνας) σὲ ὁλοένα μεγαλύτερη ἐνότητα γλυφῆς καὶ συγχώνευση τῶν στοιχείων, βοηθεῖ νὰ θεωρήσωμε στήλες σὰν τοῦ Σαμικοῦ (5) καὶ τῆς Θελπούσης (8) παλαιότερες ἀπὸ τίς στήλες τῆς Γλαρέντζας (1), τῆς Κεφαλλονιάς (10) καὶ τῆς Δύμης 122²⁰. Ἡ στήλη ἀπὸ τὸ Πουρνάρι καὶ ἡ στήλη τῆς Δύμης 107 ἀνήκουν ἐπίσης στὴ νεώτερη αὐτὴ βαθμίδα: ἡ γλυφὴ πού σχηματίζει τὴν ἔλικα ταυτίζεται ἐδῶ ἀπόλυτα μὲ τὸ πλαίσιο τοῦ ἐπικράνου. Στὴν 107 μάλιστα τὸ δεῦτερο λείπει τελείως καὶ οἱ μίσχοι τῶν ἐλίκων ξεπηδοῦν ἀπὸ τὸν κανόνα μὲ τὰ κυμάτια, ὅπου πατεῖ τὸ ἐπικράνο. Εἶναι λοιπὸν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἱ. ἡ ἀπλούστευση καὶ ὁ συγκερασμὸς τῶν στοιχείων στὴ διαμόρφωση τῶν ἄκρων τοῦ ἐπικράνου. Γιατί οἱ τρεῖς στήλες τῆς Πάτρας ἀνήκουν, ὅπως δείχνουν οἱ ἐπιγραφὰς καὶ οἱ βλαστοὶ τῆς διακόσμησης²¹, ἀσφαλῶς στὸ 2ο π.Χ. αἱ. Ἔτσι,

20. Καὶ ἡ στήλη τῆς Θελπούσης (8), ἐπειδὴ διακρίνει καθαρὰ τὴν κοίλη γλυφὴ τῆς ἔλικας ἀπὸ τὸ λογχωτὸ φύλλο, πού τὴν ἀκολουθεῖ μὲ γλυφὴ κυρτῇ, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἐπίσης παλαιότερη. Τὸ ἐρώτημα πού προβάλλει τώρα εἶναι ἂν ἡ ἔλλειψη διακόσμησης στὸ ἐπικράνο, ὅπως στῆς Θελπούσης (8) καὶ στῆς Γλαρέντζας (1) εἶναι κριτήριο γιὰ πρωιμότερη χρονολόγησή. Ὡς «ἐκ τῶν παλαιότερων τοῦ τύπου» εἶδε τὴ στήλη τῆς Γλαρέντζας καὶ ὁ Π. Θέμελης ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σελ. 219.

21. Πρβλ. H. Möbius, δ.π. 118 ὅπου χρονολογεῖ τὸ κόσμημα στίς στήλες τῆς Ἡλείας (3,5) στὸ 2ο π.Χ. αἱ.

φαίνεται, ὅτι καὶ ὁ σύνθετος μνημειώδης χαρακτήρας ποὺ ἀντιπροσωπεύουν, τουλάχιστον ἡ 107 καὶ τοῦ Πουρναριοῦ, εἶναι νεώτερη δημιουργία.

Ἡ ἐξέλιξη πρὸς τὴ σύνθεση ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, ποὺ μερικὰ πολλές φορές ἐπαναλαμβάνονται μὲ διαφορετικούς συνδυασμούς πάνω στὸ ἴδιο ἔργο, ἀποτελεῖ τάση συνύπαρξης σὲ μιὰ στήλη μορφῶν παλαιότερων τύπων. Τὴ συναντᾶμε χαρακτηριστικὰ καὶ σ' ἄλλες ὁμάδες, ὅπως τῆς Ἀπολλωνίας καὶ τοῦ Avericë μὲ διαφορετικὲς συνθετικὲς ἀρχές²² : ὁ ναῖσκος μὲ τὰ ἡμικιόνια ἢ τὶς παραστάδες δια-

μορφώνει τὸ κατώτερο μέρος τῆς στήλης, ἐνῶ τὸ ἄνωτερο παίρνει τὴ μορφή ἄλλου τύπου. Στὴν Ἀχαΐα, ἀντίθετα, ὁ ναῖσκος κατέχει τὸ πάνω μέρος. Δυστυχῶς, τὰ σωζόμενα δείγματα δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν ἐδῶ πλήρη ἀποκατάσταση τῆς κάτω στήλης.

Συχνά, στήλες μνημειώδεις σὰν αὐτές, στέκονταν σὲ τάφους ὁμαδικούς, ὅπως δείχνουν οἱ ἐπιγραφὲς στίς στήλες τῆς Ἀπολλωνίας καὶ τοῦ Avericë.

I. A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

22. BWG, πίν. 31, 2, 3 καὶ 32, 2. Op. Ath. δ.π. εἰκ. 23.

HELLENISTIC GRAVE STELAI WITH SOFA-CAPITAL

To the list of the Hellenistic grave stelai with sofa-capital thus far known from Elis, Arcadia and Kephallenia, should be added the examples now housed in the Museum of Patras : next to the stele No. 107 from Dyme — already known from illustrations — (fig. 2), is the stele No. 122 also from Dyme (fig. 3), and a new fragment (No. BE 953) from the village Pournari, near Dyme (fig. 1).

Nos. 107 and BE 953 are composite stelai with a naiskos-shaped upper part. In the first example, the sofa-capital occurs again at the top of the lower part of the stele. The capital is typically decorated with spiral scroll springing antithetically from a central acanthus calyx.

This arrangement is encountered only in the two above-mentioned examples. In the other stelai of this type, the scrolls start from the angles of the capital and meet antithetically at the centre of the ground. This pattern is illustrated by stele 122, which resembles in decoration and other features with the stele from Elis (fig. 3). Corinthian semi-columns are another characteristic feature of Achæan stelai. In the Museum of Patras there is a stele of unknown provenance, possibly modelled with a sofa-capital, which is decorated with antæ instead of semi-columns (fig. 4).

As a rule the capital is decorated in these grave stelai (exceptions the stelai from Samikon (5) and from Arcadia

Εικ. 5. Στήλη στο Μουσείο της Πάτρας άγνωστης προέλευσης.

(7, 8). The stele from Samikon carries, in place of a pediment, a finial showing the bust of a figure amidst floral motifs (in the stelai from Kephallenia and

Thelpousa the finial has not survived). The decoration of this capital presents another peculiarity : an upright acanthus leaf is added between the acanthus

leaves, the scrolls grow and the side border of the capital. This ornament similarly occurs in a capital of later date from Rhamnous but in the latter it is executed schematically.

The modelling of the volutes and the relief — usually convex — border which resembles a pointed leaf at the angles of the capital, has evolved from clearly distinguishable features, like those of 4th century B.C. examples (capitals from Corinth and Olynthos) and early Hellenistic specimens (capitals from Pella, and Vergina), to an ever-growing uniformity of carving and fusion of elements. This stage is illustrated by the stele from Samikon (5), which appears as a sequence to the capital from Pella, or by the stele from Kephallenia (10), where the “ pointed leaf ” continues to form the volute. The stele from Xenies (6) is of importance for the morphological development of the type, because it constitutes — as has been observed — an early stage in the adaptation of the sofa-capital to the architectural decoration of the stele. We cannot say that the stele has no sofa-capital, but rather that this is not yet

fully modelled. Such a statement would not imply that the example is earlier than the other stelai — the ornament of the capital precludes such a supposition. For the same reason we cannot surmise that the type had originated in Elis, since Achaean examples betray an intensively active workshop in the then flourishing district of Achaea, which was anyhow culturally united with Elis. Possibly, an important monument with architectural decoration in Achaea or Elis had served as model for the stele with sofa-capital.

It is not possible at present to distinguish with certainty the chronological order of the examples of this type. What is certain, however, is that the earlier capitals show markedly projecting outer volutes, but this does not mean that such volutes are absent from later examples. It would also appear that the more evolved forms of capital display a fusion or simplification of the elements (of the volute and border). The type of composite stelai with recurring elements — such as the stele No. 107 and BE 953 in Patras — seems to be of later date (2nd century B.C.).

J. PAPAPOSTOLOU

